

74/5437
498

Саид Аҳмад

ЖИМЖИТЛИК

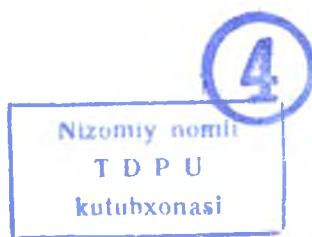

Саид Аҳмад

ЖИМЖИТЛИК

Роман

Қайта ишланган нашр

931751

«Sano-standart» нашриёти
Тошкент – 2021

УЎК: 851.512.133-31

КБК: 84(5Ў)6

С 21

Саид Аҳмад

Жимжитлик (роман) / Қайта нашрга тайёрловчи
Хусанходжаева Нодира Саид Аҳмад кизи. – Тош-
кент: «Sano-standart» нашриёти, 2021. – 400 б.

Таниқли адибимиз Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик» романи 1986–1987 йилларда «Шарқ юлдузи» журналида давомли эълон қилинди. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти уни 1989 йилда 150 000 нусхада босиб чиқарди.

Бироқ цензура муаллифни огоҳлантирмай, ҳатто, унга билдирмай, асарнинг учдан бир қисмини олиб ташлади. Оқибатда, «майиб» асар ўқувчи қўлига тегди.

Муаллиф ўтган ўн тўрт йил давомида романни қайта тиклаш учун кўп уринди. У асарни қайта ишлаш жараёнида бугунги кун талабларини назардан қочирмади.

Роман ёвузлик билан эзгуликнинг абадий курашига бағишланган.

УЎК: 851.512.133-31

КБК: 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-4881-7-5

© Н. Хусанходжаева

© «Sano-standart» нашриёти, 2021

БИР ТАНДА ИККИ ОДАМ

*Чўққилар жилвасига кўпам
махлиё бўлаверма, болам.
Бу тоғда қашқирлар бор...*

I

Одам боласининг кўзидан ёш чикмаса кийин экан. Юрак бағрини ўртаган аламлар шу кўз ёши билан чиқиб кетади. Кимки фарёд уриб йиғлаёлмаса, кўзидан ёш чиқазолмаса, аламларини ичига ютса – дардга чалинади. Шунинг учун кексалар алам ўртаган кишига, йиғла, кўнглингни бўшат, дейдилар. Бу гапда хикмат кўп.

Афсуски, Толибжон кўзёш тўкиб йиғлолмасди. Унсиз, кўз ёшисиз йиғларди, холос. Мана шу унсиз йиғи Толибжонни йикитди. Сал кунда коп-қора сочлари каптар патидек бўлиб кетди.

Асаб касали ёмон дард бўлади. Толибжон шовқинга чидамайдиган, гап кўтармайдиган бўлиб қолди.

У ўйлаб-ўйлаб, олис кишлоғида қолган ўғай синглисини эслади. Толибжон уни кўп йиллардан бери кўрмаган. Эри нима иш қилади? Нечта боласи бор? Буни билмасди. Ҳар қалай, ўзи туғилиб ўсган кишлоқ. Болалигини эслатадиган гувала деворлар билан қуршалган ҳовлилар, тенгқурлари билан бирга чўмилган жимжит сойлар, олисда садафдек чакнаб турган чўққилар, ям-яшил ўтлоқлар кўнглига таскин берар-ку!

У ана шундай ўйлар билан йўлга отланди.

Етимқишлоқнинг пастида катта сой оқарди. Сой суви қишлоқ этагига етганда ёйилиб, ўртасида ўнлаб оролчалар ҳосил қиларди. Толибжон болалигида ўртоқлари билан сув кечиб, оролчаларда қумга кўмилиб, соатлаб осмонга қараб ётарди. Ўша пайтларда осмон жуда ҳам кўм-кўк бўларди. Оппоқ булутлар сут кўпигидек бўлиб, қишлоқ устидан шошилмай тоққа қараб сузиб ўтиб кетишарди. Қамишлар орасидан қурбақаларнинг қуриллаши, ўрдақларнинг ғақ-ғақ товушлари эшитилиб турарди.

Толибжон кўкка қараб ётиб, бир зумда дунёни хаёлда айланиб чиқарди. Кечалари осмонни тўлдирган юлдузларнинг имлашларига тикилиб, тонгни кутарди...

Мана ҳозир у ўша ёшлиги ўтган сой кўприги устида турибди. Энди у ялангоёқ, танини офтоб куйдирган бола эмас, сочлари оқарган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган Толибжон эди. У тошларга урилиб оқаётган сувдан болалигини қидираётганга ўхшарди. Бу оролчаларда қанчадан қанча хаёллари қолган. Шу соҳилларда у балоғатга етди. Шу оролчаларда не-не буюк орзулар оғушида маст бўлган. Ниҳоят, жимжит сертупроқ кўчаларда кезиб, муҳаббатнинг бир умр унутилмас, қўшиқдек кўнгилни яйратувчи, ғазалдек юракка қуюлувчи, тушдек туманли онларини кечирган. У кунлар энди қайтмас бўлиб, олисга, жуда олисларга учиб кетган.

Толибжон омонат ёғоч кўприк устида шундай, ҳам ширин, ҳам юракни ўртовчи ҳислар оғушида гарангсиб турарди.

Кечга яқин Толибжон қадрдон уйини топиб келди.

У қишлоқдан чиқиб кетаётганда синглиси тўлишиб, боқишларидан балоғатнинг аллақандай таърифга сўз бермайдиган дақиқаларини кечираётгани сезилиб

қолган қизалоқ эди. Синглиси Толибжоннинг хотирида шундайлигича қолган. Ҳозир қандоқ бўлиб кетганикин, деб ўйлади Толибжон.

Эшикдан журъатсиз қадам ташлаб ҳовлига кирди.

Мотоциклни ёнбошлатиб, ғилдирагига ел бераётган тўққиз ёшлардаги бола нотаниш кишининг ҳовлига кирганидан ҳайратланиб, мой бўлиб кетган қўлларини латтага артиб ўрнидан турди.

Ҳовлининг нариги бурчида уч-тўрт бола ерга чўнқайиб ўтириб нимадир қиляпти. Айвонда ҳовлига орқа ўгириб, бир кампир чой ичяпти. Толибжон ҳовлини, уйни, айвонни бир онда кўздан кечириб чиқди. Бирдан юраги «шув» этиб орқага тортиб кетди. Синглиси бошқа ёкка кўчиб кетган бўлса-я! Булар бегона кишилар бўлса-я! Болалардан бири унга яқин келиб, салом берди.

– Зайнаб опанинг уйлари шуми? – деб сўради Толибжон.

– Ҳа, шу. Келинг, тоға.

Толибжон енгил тин олди.

– Сен Зайнабхоннинг кимлари бўласан? – деди тутилиб Толибжон.

Айвонда чой ичиб ўтирган кампир овоз берди:

– Ҳой, ким билан гаплашяпсан, болам?

Бу овоз Толибжонга таниш эди. Юраги бир ҳаприқиб кетди. Чамадонини ерга қўйиб, айвон томонга жадал юрди. Гурс-гурс қадам товушидан кампир ўрнидан турмоқчи бўлди.

Кампир тўқсондан ошган, ҳалимдек ҳилвираб қолган. У – Толибжоннинг ўғай онаси. Толибжон қишлоқдан чиқиб кетганда пайғамбар ёшидан ошиб кетган эди. Тирик экан. Толибжон кела солиб энгашидию, унинг бўйни-

дан кучоклаб, бир дақиқа сўз тополмай, энтикиб туриб қолди.

– Ҳой, кимсан, болам? Ҳидинг димоғимга таниш.

Кампирнинг кўзи ожиз эди. У Толибжоннинг елкаларини тимирскилаб силаб кўрди. Таниёлмади.

– Мени диққат қилмай ўзинг айта қол, болам! Кимсан? Ҳидинг Толибгинамнинг ҳидига ўхшаб кетяпти.

Йиғлаб кўзидан ёш чиқазолмаган Толибжоннинг ўпкаси тўлиб кетди. Ҳикиллаб туриб бирдан хўнграб юборди.

Кампир унинг бошини силаб, пешонасини юзига босиб, секин деди:

– Қаёқларда юрган эдинг, болам? Кўзим очик пайтларда қаёқларда эдинг, тентагим?

Кампир уни бағридан бўшатиб, ҳовли томонга кичкирди:

– Нима қилиб турибсанлар, аягни чақирмайсанларми? Дадаларингга хабар қилмайсанларми? Югур, поччангга чоп, тоғам келди, деб айт.

Бир ҳовли бола дупур-дупур қилиб, тўрт тарафга югуриб кетди.

– Ҳа, умрингдан барака топгурлар, жуда шўх-да, булар.

Кампир нимчасига ўраб қўйган чойнакни бери суриб, пиёлага чой қуйди.

– Қанисан, болам? Манави чойни ич. Долчин солиб дамлаганман. Ич, ич!

Толибжон кампирнинг кўлидан чойни олди. Ҳўплади. Онаси ўша пайтда ҳам шунака чой ичарди. Ҳалигача ўша одатини ташламабди.

Бир чойнак хушбўй чойни ичиб бўлгунларича ҳовли одамга тўлиб кетди. Бошига дурра танғиган, ёши қирқ-

нинг нари-берисидаги хотин ҳаллослаб келиб Толиб-
жонга ўзини отди.

— Акажон! Бормисиз, акажон?!

Бу унинг синглиси Зайнаб эди. Ака-сингил бир-бир-
ларига мўлтираб тикилиб қолишди.

— Тинч-омонмисан, сичглим. Мана, келдим

Болалар уларнинг ҳолатини кузатиб туришарди.
Зайнаб акасини бағридан бўшатиб, болаларга қаради.

— Нима қилиб турибсизлар? Бу тоғанглар-ку!
Чакиринглар дадаларингни! Поччаларингниям чаки-
ринглар.

Болалар аллақачон хабар етказиб бўлишган экан.
Бирин-кетин куёв билан бола кўтарган икки қизи кириб
келишди.

Зайнаб иккала қизини узатган, ҳар бирининг икки,
учтадан боласи бор эди.

Зайнабнинг эри келди. Толибжон билан бел оли-
шиб кўришди. Кейин чорбоғдан қўй судраб чиқиб, кам-
пирдан фотиҳа сўради. Кампир узок пичирлаб, юзига
фотиҳа тортди. Куёв Толибжоннинг оёғи тагига келиб,
қўй бўғзига пичоқ тортди.

Кеч кириб, қишлоқ уйларида чироқлар ёнди. Қўни-
қўшнилар бири товоқда чучвара, бири ширгуруч, бири
сомса кўтариб кирди. Куёв кампирни кўтариб олиб кел-
ди-да, сўрига ўтказди. Зайнаб акасининг елкасига янги
тўн ташлаб, гилам дўппи кийдирди. У тўғрига ўтириб
олиб, акасидан кўз узмасди. Гоҳ кулади, гоҳ мўлт-мўлт
ёш тўкиб йиғлайди.

Зайнаб кечаси Толибжонга сўрига, эри билан ёнма-
ён жой тўшаб берди.

Куёв чарчаган экан, бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди. Аммо Толибжонни ҳадеганда уйқу ололмади.

Осмон худди болалигидагидек тиниқ. Саноқсиз юлдузлар бир-бирлари билан имлашади. Улар Толибжонни кўк бағрига чорлаётганга ўхшайди. Тоғ ортидан кўтарилган баркашдек ой бир гала булутни ҳайдаб чиқди. Толибжон киприк қоқмай осмонга тикилиб ётибди. Кеча шу қадар жимжитки, ҳатто кекса қайрағочда мудраган чумчуқнинг инига сиғмай типирчиллагани ҳам эшитилади.

Шу сокинликни бузиб, қайдадир кучли портлаш бўлди. Унинг даҳшатли овози тоғ кўкрагига қадалиб акс-садо қайтди. Шу хил портлаш яна бир неча марта такрорланди. Толибжон кўрпани елкасига тортиб, ўтириб олди.

Зайнаб эрталабки нонуштага хамир қориб, ҳовли бетида у ёқдан-бу ёққа ғимирсиб юрибди.

Сал ўтмай, осмонга сутранг нур пуркаб чақин чақди.

Электропайванднинг ўткир нури азамат теракларнинг учини шам пилигидек бир дам ёндириб, ўчди. Қайдадир кўтарма краннинг ғийқиллагани, кўнғирок чалгани эшитилди. Бу товушлар Толибжоннинг асабини бузмасди. Қайтага қандайдир ҳаловат, юпанч бераётганга ўхшарди. У яна шунақа чақин чақишини кутиб ётди. Йўқ, бошқа чақин чақмади.

Толибжон ўй ўйлаб кетди.

У институтни тугатганда, қишлоққа бир келиб кетди. Аспирантура йиллари қишлоққа келишнинг сира иложи бўлмади. Негадир онам ўғай, синглим ўғай деган фикр уни бу оиладан нарига итарарди. Бунга маълум сабаблар ҳам бор эди. Зайнабнинг бўйи чўзилган сари ўғай

она, Толибжон билан икковининг бошини қовуштириб қўяман, бегонага кетмасин, дерди. Она зимдан шунга тайёргарлик кўрарди.

Толибжон олти ёшлигида онаси ўлган. Дадаси, болам онасиз ўсмасин, деб хотинининг йилини ўтказиб, тўрт яшар қизи билан қолган бир бева хотинга уйланган эди. Ўша бева хотин мана шу кампир, қизи шу Зайнаб эди. Бирга ўсиб катта бўлган синглисига уйланишга Толибжон асло рози эмасди. Ана шу гап бўлгандан кейин қишлоқдан кетиб қолганди.

Толибжон она овозидан маст эди. Болалик йилларидагидек унинг бағрида эркалангиси, юзларини юзларига қўйиб ишқалангиси келди. Бутун хўрликларини, аламларини тўкиб солгиси келди. Атрофда мунчоқдек кўзларини кадаб, ажиб томоша кўраётгандек турган жиянлари олдида ҳисларига эрк беришдан ўзини тийди.

Куёв ишга кетиб бўлган. Тоғ чўққиларида офтоб нури ялтираб турарди. Толибжон то ювиниб келгунча, кампир жавраб-жавраб невараларини кўчага чиқариб юборди.

Кексалардек доно камдан кам бўлади. Она ўғлининг дилида нималар борлигини, ичини нимадир кемираётганини сезиб турарди.

– Болам, билиб турибман, ичингда ўт ёнаяпти. Нима гап бўлди? Айт.

Толибжоннинг томоғидан чой ўтмади. Зўрға ютинди.

– Келинимни сўрамадим. Болаларингни сўрамадим. Ўзинг оғиз очмаганингга сўрамадим, болам.

Толибжон титраб-қақшаб жавоб берди:

– Келинингиз жуда узок юрт тупроғида кул бўлиб қолган.

– Болаларинг қани? – деди кампир яна.

– Ўғлим Афгонда ёнган.

Бу гаплар Толибжоннинг кўксини куйдираётган оловлар орасидан аланга бўлиб чиқди.

Кампир бир қўли билан шолчага тиралиб, олдинга сурилди. Қўлини ҳавода пайпаслаб, ўғлини топди. Пешонасини силади.

– Бу дунё шундоқ, болам. Олам яралибдики, бировга бахт, бировга алам келади. Чидайсан. Чидамай иложинг қанча. Боядан бери сени ўйлайман. Ичингда нимадир бўлаётганини кўр бўлсам ҳам кўриб турибман. Бахтингни шамолга учуриб кепсан. Қандоқ қиласан, болам. Ҳализамон куёвинг келади, бирга тоғларни айланиб кел, губоринг тарқайди.

Толибжон онасини кўтариб, сўрига олиб келди. Енгил, қушдан ҳам енгил бўлиб қопти. Қандоқ полвон хотин эди. Юрса ер титрарди. Толибжоннинг эсида: онасининг семиз, гўштдор қўлида кумуш билагузуги кўринмай кетганди. Ўша қўллар энди жуда ингичка, жуда нимжон бўлиб қопти.

– Долчин чойимни ҳам опкелиб бер, болам.

Толибжон устига нимча ёпилган чойнакни келтириб онасининг олдига қўйди.

– Энди бор, айланиб кел. Шошма, эсим курсин. Ўтир.

Кампир Толибжоннинг хотинига, ўғлига Куръон бағишлади. Юзига фотиҳа тортгандан кейин, энди боравер, деди.

Толибжон бошқа ёқларга бормай, ўша, болалигида жуда кўп марта кечган сойга тушишга аҳд қилди. Бир гала бола орқасидан эргашиб чиқди. Толибжон болалар-

ни қанчалик яхши кўрмасин, сойда ёлғиз ўзи ўтириб ўй сурмоқчи. Албатта, болалар унга халакит беради. Ҳатто хали йўлга кирмаган кенжа жияни ҳам эмаклаб келиб унга талпинди. Атиги биттагина тишини кўрсатиб илжайди.

Толибжон уни кўтариб олди. Жиянларидан бири ўзидан ўзи, мен шашликни яхши кўраман, деди. Бошқаси, мен сомсани яхши кўраман, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

– Қани, болалар, неча кишисизлар? – деди Толибжон. Болалар қатор бўлиб, бир-бирларини санай бошладилар.

– Биз бештамиз. Манави иккита бола қўшнимизнинг боласи.

– Шу иккита болани ҳам қўшсанглар неча киши бўласизлар?

Биттаси олтита деди, бошқаси саккизта деди.

– Э, омон бўлинглар, ҳисобдан мазаларинг йўқ эканку, – деди Толибжон кулиб. – Етти киши. Манаву кенжатой билан саккиз киши экансизлар. Уйда момонгиз билан аянгизни қўшсак, роппа-роса ўн киши бўласизлар.

Бир бола, момом сомса еёлмайдилар, тишлари йўқ, деб қолди.

Маҳалла оқсоқоли ташқари ҳовлисида кичкинагина ошхона очганди. Келинлари, хотини сомса, кабоб, манти тайёрлашарди. Етимқишлоқнинг йигит-яланглари тўпланиб, шу ерда улфатчилик қилишарди.

– Қани болалар, бориб билиб келинлар-чи, бутун қанақа овқатлари бор экан, – деди Толибжон.

Болаларнинг ҳаммаси баробар югуриб кетишди. Қўлидаги кенжа жияни ҳам улар орқасидан, мен ҳам бо-

раман, дегандек интилиб қолди.

Бир зумда болалар шовқин-сурон билан кўча тўлдириб қайтиб келишди.

– Бугун манти бор, сомса бор, шашлик йўқ, – дейишди хансирашиб.

Толибжон уларга пул берди.

– Ҳозир аянгдан идиш олиб, қанча манти, қанча сомса олишни сўрагин. Ортган пулни аянгга бериб қўй, – деди болаларнинг каттасига.

Шундан кейин Толибжоннинг бир ўзи сой тарафга тушиб кетди.

Сой ўша-ўша. Болалик пайтларидагидек жимжит. Толибжон туфлисини ечиб, шимини тиззасигача шимариб, сув кечиб, ўша кадрдон оролчага чикди. Сув ҳамон бир текис оқар, сал нари бориб тошларга тегиб, сапчиб ўтарди.

Толибжон қумга чалқанча ётиб сўнгсиз осмонга тикилди. Бу унинг болалик осмони эди. Ёшлик излари тушган, гўдаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгиси йўқ эди.

Кўп йиллар бўлди Толибжоннинг бу жойлардан мо-суво бўлганига. Соч оқарди, умр ўтди. Юракда ҳеч қачон тузалмайдиган, бутун умри давомида зиркираб оғриб турадиган жароҳат ҳамишаликка ҳамроҳ бўлиб қолди.

Толибжон юрагини бир умрга жароҳатлаган, бошига қора кунлар солган воқеани алам-ситам билан эслаб кетди...

У Тошкент шаҳар партия комитетида бўлим бошлиғи бўлиб ишларди. Бир сўзлилиги, ўжарлиги бировга ёқиб, бировга ёқмай юрарди. Тўғри сўз, фикрида собит То-

либжон партия сафига ўтганда кекса коммунистлар: «Ҳамиша шундай бўлинг, ҳақиқат йўлидан асло чекинманг», деб кафолат беришган эди.

Ўшанда Сталиннинг шахсига сиғиниш оқибатлари бутун мамлакат миқёсида тугатилиб бораётган, одамларда ҳаётга буюк бир ишонч пайдо бўлган пайтлар эди. Аммо майда «шахсчалар» тирик эди. Улар «халқлар отаси»га садоқатларидан воз кечолмасдилар. Айниқса, лавозимлардаги бир неча «шахс фарзандлари» мамлакат бўйлаб эсан тоза шабадани ўткинчи, мавсумий бир тадбир деб билардилар.

Толибжон бўлаётган ишларни билиб, баъзан тажанг, баъзан исёнкор табиатини куч билан босиб юарди.

Толибжон кўп ишларга гувоҳ эди. У ўзига ўзи: шунчалик қонунсизликларни кўра-била туриб индамасам, қандай коммунист бўлдим, деб куюнарди. Охири унинг ичидаги исён портлаб, юзага отилиб чиқди.

Област партия конференциясида сўз олиб, ҳозирги раҳбаримиз министр Лукмоновнинг ёлғон-яшиқ гапларига ишониб, яхши-яхши одамларни бадном қилаётганини, республикамизда янги бир шахс пайдо бўлганини айтди.

Ўшанда қизиқ бир воқеа юз берди. Зал бўйлаб гулдурос қарсақлар янгради. Қарсақларни ким чалаётганини билиб бўлмасди. Одамлар стул тагига қўлларини тикиб қарсақ чалардилар. Кўзларидан, юзларидан қарсақ чалаётганларини билиб бўлмасди.

Танаффус пайтида ҳам казо-казолар бу фавқулудда воқеани чой устида муҳокама қилардилар. Бу ерда ҳам Лукмонов ҳаммани оғзига қаратиб, шакаргуфторлик қиларди.

Лукмонов бети каттикроқ одам эди. Уни ҳозиргина минбардан шармандаларча тушириб юборишди. Профсоюз лидери билан тайёрлаш министри шаънига жуда хунук, ҳатто, оғизга олиб бўлмайдиган гапни минбардан туриб баралла айтганида залда тўполон бўлиб кетди. Конференция делегатлари бир оғиздан, бу тухмат, тухмат, деб қичқиришди. Уни минбардан тушиб кетсин, деб талаб қилишди.

Мана, ҳозир у ҳеч гап бўлмагандек, хандон-хушон гап сотиб ўтирибди.

Боя биринчи қаторда кафтини чап қулоғи орқасига тутиб, диққат билан гап тинглаётган етмиш ёшлардаги оқсоқолни президиумга таклиф қилишди. У қўлини кўксига қўйиб, узр сўраб, яна жойига ўтирганди. Ҳозир оқсоқолни чойга чақиришди. Бу оқсоқол умрининг ярмидан кўпини чет элларда ўтказган, уруш йилларида фронт орқасида махсус кўпоровчилар гуруҳини тузиб, фашистларга тўхтовсиз зарбалар берганди. Уруш тугагандан кейин разведкачи Раҳмон Дадаевга «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» унвони берилиб, у «Олтин Юлдуз» билан мукофотланди. Бундан икки ойлар муқаддам унга Чехословакия давлати ҳам Прагани озод қилишда кўрсатган жасоратлари учун қаҳрамон унвонини берган эди. Чехословакиянинг Москвадаги элчихонасида унга «Олтин Юлдуз» топшириш маросими бўлиб ўтган эди. Уни ҳеч ким исми, фамилияси билан атамасди. Оқсоқол деб иззат-хурмат қилишарди.

Оқсоқол ниҳоятда босик, мулоҳазали одам. Душман ҳудудида кўп марта хавфли вазиятларга тушиб қолганда шу хусусияти – совуққонлиги қўл келганди. У Давлат

хавфсизлиги, ички ишлар соҳаларида ўн етти ёшидан хизмат қила бошлаган...

Луқмонов бошлаган гапини давом эттирди:

– Бу беодобни чет элга жўнатиб юбориш керак. Ўша ерларда юриб кўзи очилсин.

– Қайси айби учун, қайси беодоблиги учун? – деди оқсоқол унинг кўзига қараб. – Чет элга юборилганлар жазо ўташ учун юборилмаганлар. Уларнинг гарданига ватан манфаатини ҳимоя қилиш, дипломатик муносабатларни мустаҳкамлаш...

Луқмонов унинг гапини бўлди:

– Қўйинг, отахон, сиз бу ишларга аралашманг. Пенсиянгизни еб ётаверинг. Сиз кексайиб қолган одамсиз, ҳозирги мураккаб вазиятни тушунмайсиз.

Оқсоқол Луқмоновнинг гапларига совуққонлик билан жавоб қилди:

– Агар чет элга жазо ўташ учун юборилади, деб тушунсангиз, шу беодоблигингиз учун сизни юбориш керак. Биринчидан, мен пенсия олмайман. Пенсиядан кечганимга йигирма етти йил бўлган. Ойлигим ўзимга етиб ортади. Чет элларда юрган пайтларимда йиғилиб қолган йигирма беш йиллик ойлигимни ҳам ҳалигача олмаганман. Энди Усмонов масаласига келсак, уни ҳеч қаяққа юбориш керак эмас. У шу ерда бўлиши зарур. У ҳеч қандай одобсизлик қилгани йўқ. Фақат ёшлигига бориб пича қизишиб кетди, холос. Вақти вақтики келиб совиб, гапни орқа-ўнгига қараб айтадиган бўлиб қолади. Эмалигим учун кечирасизлар, Алишер Навоийни қариганда ўқиш керак экан. Ҳозир мук тушиб Навоийни ўқияпман. Мана эшитинг, у нима дейди: «Оқил киши ростдан ўзгани демас, ҳама рост ҳам дегулик эмас». Эшитяпсизми,

ақлли одам фақат рост гап айтади, лекин рост экан, деб ҳамма гапни ҳам айтавермаслик керак, дейди. Кўрдингизми, Усмонов шу ерда ёшлигига бориб, айтиш шарт бўлмаган гапларни ҳам айтиб юборди, бунинг учун уни кечириш керак. У кейин ўзини ўнглаб олади.

Обкомнинг биринчи котиби Ўтбосаров бундан тўрт йил олдин пенсияга чиққан, лекин партия учётини кўчириб олиб кетмаганди. Ҳозир уни ҳам чойга чақиришган эди. Ўтбосаров оқсоқолнинг гапларини қувватлади.

— Луқмонов, ёшлигингизни эсланг. Ҳаммамиз ҳам бу ёшда ўт-олов бўлганмиз, сал нарсага пов этиб ёниб кетардик. Усмонов ҳам ҳозир ўша ёшда. Сиз эса ҳалигача гўдаксиз. Агар чет эл одамларнинг хатосини тузатадиган жой бўлса, энг аввал сизни юбориш керак.

Луқмоновга гап кор қилмасди. У бети қотиб кетган одам эди.

Оқсоқолнинг бу гаплари унинг юзига тушган аччиқ тарсаки эди. Бу гапнинг унга мутлақо алоқаси йўқдек, у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетган эди.

— Бу ерда КПССнинг вакили ҳурматли дўстимиз ўтирибдилар. Усмоновга қандоқ чора кўришни Москва ҳал қилсин.

Конференциядан кейин Луқмонов КПСС вакилини Ўзбекистоннинг диққатга сазовор жойларини кўрсатиш учун Брежневнинг куёвини олиб борадиган Тахти Қорачадаги махсус бокқа олиб кетди. Ана шундан кейин уч ой ўтгач, Толибжон Усмоновни «Ватан топшириғи»ни бажариш учун чет элга жўнатиб юборишди.

Луқмонов Брежневнинг куёви билан дўстлашиб олгандан кейин обком бюроси рад қилган масалаларни ҳам ўзича ҳал қилиб юборадиган бўлиб қолди.

Бу қадар босар-тусарини билмай қолган Лукмонов «Усмонов ким, бир беодоб тирранча, гапнинг орқа-ўнгига қарамай вайсайверадиған, бундай мўътабар даргоҳларда ишлашга нолойиқ» эканига бошқаларни ҳам ишонтирмоқчи бўларди.

Толибжон «Лукмонов ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб, яхши-яхши одамларни бадном қилаётганини...» айтгандаёқ Лукмоновнинг қорнига қозиқ қоққандек бўлганди. Лукмонов шу сўз учун ундан аёвсиз қасд олишга аҳд қилди.

II

Эрталаб нонуштадан кейин болалар ивирситган сўрини йиғиштираётган Зайнаб кўча эшиги олдида ғийқиллаб машина тўхтаганида қўлидаги супургини четга улоқтириб, эшикка қаради. Қирқ беш ёшлардаги, Будённийникига ўхшатиб мўйлов кўйган киши кирди. Унинг орқасидан яшиқ кўтарган йигитча инқиллаб келарди. Ҳовли этагида куймаланаётган болалар баробарига қийқириб юборишди:

— Катта эна, тоғам келдилар, Мирвали тоғам келдилар!

Айвонда панжарага бағрини бериб ўтирган кампир ўрнидан турмоқчи бўлиб, кўзғала бошлади.

Мирвали деб аталмиш йигит шошиб бориб, кампирнинг елкасидан беозор босди.

— Кўзғалманг, эна, кўзғалманг. Севиниб қолдингизми, эна? Толибжон келиб бағрингиз тўлиб қолдими?!

Кампир тимирскиланиб, Мирвалининг елкасига қўл ташлаб кўришган бўлди.

931751

– Вой, нимасини айтасан, болам, ғойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаёпман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимистон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни бағрингга ол. Ўкситма. Ҳар қалай, юртнинг тепасидаги одамсан.

Мирвали у ёқ-бу ёққа аланглади.

– Дайдининг ўзи қани? Қайси гўрга ғойиб бўлди?

Атрофни ўраб турган болалар баравар жавоб қилишди:

– Тоғам пастда, оролчада ўтириптилар.

– Вой, чақир уни. Мирвали тоғам келдилар, деб айт.

Болалар қимирлашмасди. Мирвалининг орқасидан яшиқ кўтариб келган йигитнинг яна киришини кутиб, эшикка қараб туришарди. Сал ўтмай йигитча – унинг шофёри қоп орқалаб кирди.

– Зайнаб, анави нарсаларни ўзинг жойлаб ол, – Мирвали шундай деб, шофёрига юзланди: – Қоғоз қопдаги гўштни ҳам олиб кир.

Зайнаб хижолат тортиб, норози оҳангда деди:

– Кеча акамнинг оёқларига жонлиқ сўйгандик. Бекор овора бўпсиз-да.

Мирвали унинг гапига парво қилмай, эшик томон юра бошлади.

– У дайдини ўзим топиб келаман. Зайнаб, синглим, кумғонда битта чой қайнатворгин.

– Гапингиз курсин, директор, шу пайтда ким кумғонда чой қайнатади?!

Кампир гапга аралашди:

– Хўп дегин, болам, дарров хўп дегин. Қумғон чойини соғингандир-да.

Мирвали болаларни эргаштириб чикиб кетди. Шофёр, мен нима қилай дегандек, машина олдида унга қаради.

– Қовунларни ретрансляторда ишлаётганларга обор. Бирон соатларда қайтиб кел. Шошма, кетмай тур, – деди у нимадир эсига тушгандек. – Озрок кутиб тургин. Ҳозир келаман.

У, шундай деб, пастликка қараб кетган илон изи йўлдан ўзига ўзи тормоз бераётгандек, ўнг оёғига қаттиқ тиралиб, буталар орасидан жарлик томонга кетди. Бу пастбаландликда кунига неча марталаб бир-бирини қувиб ўйнаган болалар кучанмай, унинг атрофида шамолдек айланиб пастга тушиб келишарди.

Мирвали ўзига ўзи танбех бергандек ўйларди: машинада юравериб пиёда юришни унутдимми? Худди тормози бузилган машинадек пастликка мункиб кетяпман!

Унинг бу жарликка келмаганига ҳам беш-ўн йил чиқар-ов. Катта йўлдан ғириллаб келиб, ғириллаб кетаверган экан. Баъзан кампирдан хабар олгани келганда ҳам бу томонларга қарамаган эди. Шу топда, оролчалар кўрина бошлаганда ўт-олов болалигини унутиб юборганини пайқаб қолди-ю, юраги қисилди. Ахир бу жойлар, оролчалар, отликнинг бўйини кўрсатмайдиган қамишлар орасида потирлаб кўтариладиган ўрдақлар, тонггача шовқин соладиган бақаларнинг қуриллашлари, сувларнинг шовуллаши, тошлар орасидан чикиб, ювилиб топ-тоза бўлиб кетган қумларни лойқалатмоқчи бўлган балиқларнинг қумушдек товланишлари, туш пайтида бирдан жимжит бўлиб қоладиган, тунлари гўё аллақандай жинлар базм қиладиган бу оромгоҳ энди

унга бегона бўлиб қолгандек, нега келдинг, бизни унутгансан-ку, деяётгандек бўларди.

Мирвали асли бу қишлоқдан эмасди. Унинг онаси Мирвали олти ёшли пайтида туғолмай нобуд бўлади. Боламини ўкситмайман, деб Рихси ака уйланмайди. Мирвалининг ҳолидан кампир, Толибжоннинг ўғай онаси хабар олиб туради. Ҳар қалай, синглисининг боласини ташлаб қўймайди. Холаси уни ўз уйига кўчириб олиб кетмайди. Тоғ сўқмоқларидан қатнаб, иссиқ-совуғидан хабар олиб туради. Рихсивой чироқчилик ёшгина полвондан йиқилиб, аламдан ўзини чавақлаб ташлайди. Бу орада кампирнинг ҳам чоли вафот қилиб, каловланиб қолади.

Мирвали бўйига етиб, рўзғорни эплайдиган бўлиб қолганди. Кампир ниҳоятда сабр-қаноатли эди. Олдинги эридан қолган етим қизи Зайнаб, кейинги эридан қолган Толибжон, синглисидан қолган Мирвали. У мана шу уч етимчани оёққа турғизиш ҳам қарзим, ҳам фарзим, деб биларди. Бу тоғли юртда фидойи хотинлар озмунчами, дейсиз.

Мирвали шу топда болалиги қолиб кетган оролчаларга яқинлашар экан, ана шуларни ўйлади.

Орқасидан келаётган бола ёлғизоёқ йўлдан чиқиб, тошлардан сакраб-сакраб олдинга ўтди.

– Тоға, телевизоримиз ишламай қўйди.

– Ишлайди, энди ишлайди, – деди хаёли бўлинган Мирвали. – Эрта-индин ишлайди.

Аввалги кун кечга томон келган сел ретранслятор минорасини ағдариб юборган, тоғнинг бу тарафидаги хонадонларда телевизорлар кўрсатмай қўйганди.

Мирвали тош тепасига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Бу ердан етти орол бемалол кўриниб турарди. Аммо биронтасида Толибжоннинг қораси кўринмасди.

– Тоға, мен топиб келайми?

– Қаердалигини биласанми? – деди у болага қараб.

– Биладан, кечаям шу ерга келиб, шаршара олдида ўтириб йиғлаганларини кўрганман.

Боя кампирнинг, ўртоғингни ичи тўла дард, дегани Мирвалининг эсига тушди.

– Йўл бошла жиян, мени ўша ёққа олиб бор.

Бола уни шаршара томонга бошламай, ёлғиз оёқ йўл айрилишида чап томонга бошлади.

– Шаршара бу ёқда-ку, – деди ажабланиб Мирвали.

– Билмасакансиз-ку, тоға. Шовва бу ёқда.

Дарҳақиқат, улар сал юришгач, олти-етти метр баландликдан тушаётган шаршара олдидан чиқишди. Демак, тоғ селлари йўлини ўзгартирибди-да, деб кўнглидан ўтказди у. Шу пайтгача тоғнинг бу пучмоғига бирон марта ҳам келмаганидан ажабланди.

Шаршара гувиллаб тушар, йўл-йўлакай қоя тошларга урилиб тўзон бўлиб кетар, сув тўзонлари йигирма-ўттиз метр кенгликни тумандек ўраб оларди.

– Тоғам шовванинг нарёғида ўтирадилар.

Улар бақатўн қоплаган сирпанчиқ тошлардан сакраб-сакраб, шовванинг нариги томонига ўтишди. Толибжон шаршарага тикилганча қимирламай ўтирарди.

– Энди сен кетавер, жиян. Биз ҳозир борамиз.

Бола орқасига чигирткадек сакраб югуриб кетди. Мирвали бола орқасидан бир дам илжайиб қараб тургач, Толибжон ўтирган харсанг тош томон юра бошлади.

Толибжон ҳамон кимирламай, шаршарага тикилганча ўтирар, сачраган тўзондан елкалари ҳўл бўлиб кетган, иякларидан тиззасига сув томаётганини ҳам сезмас эди.

– Ҳой, дайди! – деди унга яқинлашиб қолган Мирвали.

Толибжон сув шовқинидан унинг овозини эшитмади. Мирвали:

– Ҳой, кармисан, нима бало?! – деб яна кичқирди.

Толибжон бошини кўтарди. Одам бўйи пастликдан ўзига қараб илжайиб турган нотаниш шоп мўйлов кишига ҳайрон бўлиб, ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай тикилганча қолди. Мирвали ҳам қизиқ аҳволга тушди. Толибжон деб ўйлаган одами бегонага ўхшаб кўринди. Лекин унинг қаеридир Толибжонни эслатарди. Кўзи, ҳа, икки кўзи Толибжонники эди. Одам боласи йиллар ўтган сари ўзгараверади, аммо кўзлари ўша-ўша, ёшлигидагидек ўзгармай тураверади. Бу ўша Толибжон эди. У ҳам Мирвалига қараб, аввалига уни танимади. Толибжон шунча юрт кезиб, қанча савдоларни бошидан кечириб, негадир бирга ўсган, бирга қояларга тармашган дўстини бирон марта бўлсин эсига олмаганидан афсусланди. Шунинг учун бўлса керак, турки тароватини ҳам унутиб юборганди. Барибир унутмаганда ҳам Мирвали болалигидаги у кўрган Вали эмасди. У вояга етиб, тўлишиб, ёшлигидагига ўхшамай кетганди. Айниқса, шоп мўйлови уни жуда бошқача кўрсатарди.

– Вой, Толиб ака, ўзингизмисиз? Мени танимаяпсизми? Мен Валиман, Мирвали чатоқман.

Толибжон ўрнидан турди-ю, бирдан тош устидан сакраб, Мирвалини кучоқлаб олди. У кадрдонини

бағрига босаркан, бирон оғиз сўз айтишга тили айланмасди. Шу топда ҳам қувонч, ҳам буюк бир андиша тилини танглайига ёпиштириб қўйганди.

Ҳар хил ўйлар уни гунг-у лол қилиб қўйганди.

Одамзод қизиқ бўлади. Ўй ўйлаб тополмаган, хаёлингга минг уринганинг билан келтиролмаган умрингни ё азоб, ё қувонч, ё андиша пайтларида лоп этиб бир дақиқада кўрасан. Ўтган умринг кўз олдингдан жуда тиник, жуда аниқ бўлиб ўтади. Ва шу дақиқада ўтган умрингга баҳо бериб улгурасан.

Мана шу тоғ чўққисида бир чўпон оёғи тагидаги тош кўчиб кулаб кетади. Пастда пичан ғарами бор экан, ўшанга тушиб омон қолади. То шу пичан ғарамига тушгунча бир дақиқа вақт ўтади, холос. Аммо у энди ўлдим, деб ўйлайди.

Чўпонлар унинг тирик қолганига севиниб, ранги бўздек оқариб кетган чўпондан:

– Ўлишинг нақд эди. Яхшиям пичан устига тушдинг. Ростини айт, то гарамга тушгунингча хаёлингдан нималар кечди?! – деб сўрашади.

– Дадамни кўрдим, аям билан гаплашдим, болаларим билан видолашдим. Хотиним тўртта етим билан қандоқ яшайди, деб ўйладим. Муни қаранглар, милтиқ ўқланганча қозикда қолганди, шу эсимга келди, болалар билмасдан тепкини босворса, битта-яримтага тегиб кетадими, деб кўп ташвиш тортдим. Абдусаттор ўлаётганда васият қилиб, икки минг сўм берган эди, қизимни узатишганда ўзинг бош бўласан деб, бу гапни ҳеч ким билмасди. Ўгай отаси билса, пулни қисташи мумкин эди. Шу пул қиёмат қарз бўлиб бўйнимда қолиб кетадими, деб ёмонам эзилиб кетдим...

Бу гапга биров ишонди, биров ишонмади. Кўпчилик чўпонни ёлғончига чиказган эди. Аслини олганда, у рост гапни айтганди.

Бундай дақиқаларда бутун бир умр кўз олдингдан ўтади.

Толибжон ҳам шу топда бутун болалигини кўриб улгурган эди.

Мирвали Толибжоннинг кўнглидан нималар ўтганини сезиб турарди. Шунинг учун ортиқча гинахонликка ўтмай, ўзини гўёки яқинда ажралишиб яна топишгандек тутди.

– Оббо, дарвиш-эй, оббо дарбадар-эй, от айланиб қозиғини топгандек, яна юртингни қўмсаб кепсан-да. Ажаб кипсан. Энди қочиб бўпсан. Бўйнингга арқон солиб ишлатаман. Ундан кейин...

Мирвали бирдан сергакланиб, гапи оғзида қолди. Ахир, Толибжон ундан катта эди-ку! Ўша кезларда уни ака дермиди?! Сизлармиди ё сенлармиди? Ҳозир сенлаганим малол келган бўлса-я! Ҳар қалай, интеллигент одам. Чет элларда дипломатлар билан гаплашган. Катта охурдан сув ичган.

– Юринг, уйга борайлик, ўша ерда гаплашамиз. Толибжон энди анча ўзига келган, паришонлиги ҳам тарқаган эди.

У Мирвалининг болалик йилларини энди аниқ кўз олдига келтира бошлади. Жуда шўх бола эди. Муштлашишга ўч, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмоинини оладиган симобдек беқарор эди. Энди куйилиб қолгандир.

Иккови индамайгина тепаликка чиқа бошлашди. Шаршара овози аста-секин эшитилмай қолди.

– Бир йўқлаб борган эдим, тополмадим.

Толибжон хайрон бўлди: мени қаердан йўқлаган бўлиши мумкин?

– Қачон? – деди Толибжон.

– Бунгаям беш-олти йил бўлиб қолди, Мозамбикка борган эдик. Ўша ерда мутахассисларимиз пахта экишяпти. Менам ўн кун туриб келдим. Ўшанда сизни шу тарафда деб эшитиб қолдим. Қидириб тополмадим. Асвон томонга кетди, дейишди. У томонларга йўлим тушмади.

– Ўзбеклар у тарафларда кўп. Ирригаторлар, агрономлар бор. Кўришолмабмиз-да, Миср эҳромларини кўрсатардим.

– Кўрдим, – деди Мирвали, – Мисрга борганимда кўрдим. Зўр жойлар экан. Ўша эҳромларни одам боласи қўл билан қилганига ишонгинг келмайди.

Гап билан бўлиб, улар тепаликка чикиб олганларини билмай қолишди. Эшик олдида Зайнаб уларни кутиб турарди. Шофёр бола ухлаб қолган бўлса керак, кабинанинг очиқ эшигидан икки оёғи чикиб турарди.

– Мунча ҳаяллаб кетдинглар? Қумғон неча қайнаб, неча совиди. Аям, улар қани, деб жуда шошириб ташладилар.

Мирвали шофёрни уйғотиб, кабинадаги рация трубкасини кўтарди. У ким биландир гаплашиб: «Қайнарга жой қилинглар, меҳмон боради», деб тайинлади-да, Толибжон кетидан ҳовлига кирди.

Ҳовлига кўлоблаб сув сепилган, ҳаммаёқ ораста эди. Сўрига гилам тўшалган. Айвонда ўтирган кампирни Мирвали кўтариб сўрига олиб келди.

– Қудратингдан ўргилай, Худо, кўзимни олишга-ку, олдинг, оёғимни тинч қўйсанг бўлмасмиди. Тимирски-

ланиб бўлса ҳам омонатингни олгунингча юриб турардим.

Мирвали кампирга тегажоглик қилди:

– Шунча юрдингиз, бўлди-да! Манави неварачевараларингизнинг кўзи, оёғи сизнижи. Тўқсонни уриб қўйдингиз-ку, яна нимани кўрмоқчисиз?! Кўравериб, жамики нарса ёд бўлиб кетгандир.

– Шундоқ дейсан-ку, болам, бу ёруғ жаҳоннинг жамолига ким тўйибдики, мен тўйай.

Зайнаб кетма-кет уч чойнак чой келтирди.

– Манавиниси энамга, долчинли. Манавиниси акамга, кийикўти дамланган. Манави тўқсон беч сизга, директор.

– Кийикўтидан ичиб туринглар, болаларим, меъдани тоза қилади, – деди кампир ўз чойнагини тимирскиланиб топаркан. – Ҳой, қизим, овқатинг пишган бўлса, опкела қол, акаларингни қорни очгандир. Атайлаб қовоқ сомса қилдик, Толибжон болам, сен борган тарафларда ҳам ошқовоқ бўларканми?

Толибжон елкасини қисди.

Болалар шовқин-сурон билан бир тоғора манти, қоғоз пакетда сомса олиб киришди.

– Ошқовоқ емаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди.

– Ҳимм, – деди кампир афсуслангандек. – Шу ердан чиқиб кетганингдан кейин емаган экансан. Ҳа болам, яшамабсан-да. Умрни сувга оқизиб кепсан.

Толибжон нима дейишини билмай, бош эгиб, тансик қовоқ сомсани еб ўтираверди.

– Вали, болам, энди Толибжонни сенга топширдим. Туғилган ерларини айлантир. Юртини кўрсин. Дилидаги ғуборни ёз.

Овкатдан кейин Мирвали кампирдан дуо олиб ўрнидан турди.

– Толиб энди мени ихтиёримда. Кечкурун келмаса, хавотир олманг, эна.

– Йўқ, йўқ, кечкурун уйда бўлсин. Мен ҳали дийдорига тўйганим йўқ. Кечкурун катта куёв келади. Неваралар келади. Уй тўлиб кетади-я!

– Хўп, хўп. Майли, келади.

Мирвали билан Толибжон чиқиб кетишди. Сал ўтмай, кўчада машина гуриллади. Кетаётган машина оркасидан югурган бир гала боланинг кийқирғи, бакириб-чакириши эшитилди. Кампир ташқарига кулок соларкан, ҳа, умрингдан барака топкурлар-а, деб қўйди.

III

Машина ўнгир оралаб, кечагина сел суриб туширган харсанг уюмлари олдида тўхтади. Мирвали пастга тушиб, қўлини пешонасига соябон қилиб, худди арра билан қиркилгандек тик қояга қаради. Ўттиз метрли телеминора қоянинг қоқ белида фил хартумидек илдизга илиниб қолган эди.

Толибжон ҳам кабинадан бош чиқариб, ўша томонга – неча тонна оғирликдаги минорани панжасида ушлаб турган илдизга ҳайрат билан тикилди. Шамол сал тебратса, у пастга шитоб билан қулаши аниқ эди.

– Бу илдиз паровозни ҳам кўтаради, оғайни, – деди Мирвали Толибжоннинг кўнглидан ўтган фикрни пайқагандек. – Эртага альпинистлар келади. Вертолёт ҳам чакирилган. Ўзимизнинг болалар ҳозир минора оёғи тираладиган супачага бетон қуйишяпти. Ўн минут-

лик сел, биласанми, қанча зарар келтирди. Уч юз тўқсон етти эчкини нобуд килди. Тўққиз кўприкни суриб кетди. Тўртта қишлоқчадаги юз саксон хонадоннинг телевизорини ўчирди. Бузган йўлларни айтмай қўя қолай. Табиатнинг бунақа телба ўйинларига бас келиб бўлмайди.

Толибжон кабинадан чиқди. Қоядан тўкилган тошлардан эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юрган машинада силкиनावериб, бели оғриб кетган эди. Қаддини ростлаб, атрофга назар ташлади. Ёмғир ювиб ўтган пастликлар кўм-кўк. Гиёҳларда заррача ғубор йўқ.

– Толибжон, бирпас дам олиб тур, биз юқорига чикиб, бетончи болалардан хабар олиб қўяйлик, – деди Мирвали ён соатига қараб. – Агар хоҳласанг, биз билан юр.

Толибжонни машина қоқиб қўйган эди. Шу ерда кутишини айтди.

Шофёр билан Мирвали юқорига чиқа бошлади.

Толибжон ҳозир Мирвали олиб қараган қопқоғига ёқут қадалган ён соатини таниди. Бу соат унинг отасидан қолган. Кампир ҳар сандик очганда уни Мирвалига кўрсатиб, катта бўлганингда тутасан, дерди. Аммо Мирвалининг сабри чидамай, кампир йўғида сандик титиб, соатни олар, уч-тўрт кун болаларга мақтаниб юрарди.

Бугун кўришганларидан бери журъат билан бирон гап айтмади. Унча-мунча айтган гапининг ярми ичида чайналиб қолиб кетарди. Аслида, Толибжон ёшлигида ҳам одамовироқ эди. Тенгқурларига ортиқча аралашмас, бир чеккада китоб ўқиб, кунини кеч қиларди. Кампир унинг бу феълидан кўп ранжирди. Вой болам-э, мундоқ ўртоқларингга қўшилсанг-чи, ҳадеб китобга тикилиб

ўтираверасанми, деб уни зўрлаб кўчага чиқазиб юборарди.

Тоғ болалари жуда шўх, жангари бўлади. Нариги қишлоқ болалари билан муштлашгани атайлаб довон ошиб боришарди. Кўйлак-иштонлари дабдала бўлиб, бирининг боши ёрилиб, бирининг кўзи кўкариб, кечга томон қайтиб келишарди. У ёқдан еган калтаги камлик қилгандек, дадаларидан ҳам яхшигина шапалоқ ейишарди. Аммо муштлашишга тўймаган бу болалар яна тоғ ошиб, қасдларини олиб қайтишарди. Айниқса, Мирвали гапга кирмайдиган «қулоқсиз» бола эди. Айтган гапингни қилмай, ураман деганини урмай қўймасди. Хуллас, Толибжон ёшлик пайтларини кўз олдига келтириб, Мирвалининг оқсоқланмаган, тимдаланмаган, пешонаси ғурра бўлмаган пайтини эслолмади. Ундан ташқари, муштдек боши билан ургутлик бир тожик қизини яхши кўриб қолиб, довон ошиб, ҳадеганда ўша ёққа кетиб қолаверарди. Ўз қишлоғидан нарига қиз бермайдиган ургутлик тожикларга унинг бу бемаънилиги малол келганидан бир-икки ушлаб олиб калтаклашган эди. Ўшанда ҳам Мирвали тавба қилмаган. Эртасига ой энди кўтарилган паллада ўша қизни опқочиб келганди. Вали ўшанда энди ўн иккида эди. Қиз эса тўққиз-ўн ёшларда экан. Сочлари жамалак, узун чакан кўйлаги тўпиғига тушган бир гўдак эди.

Кампир каловланиб қолган эди. Ҳарчанд қизни обориб қўйишга қистаса ҳам ўғли кўнмас, қизнинг яқинига одам йўлатмасди. Кампир яхшиликча гапириб кўрди, бўлмади, йиғлаб ялинди, бўлмади. Қизнинг ҳам кетгиси келмасди. Кампир ўша кеча ётмади. Тик этса эшикка қараб, қизни бағрига босиб, ўтириб чиқди. Ҳали тонг

ёришмаган эди. Девор оркасида от дупури эшитилди. Отлиқларнинг тожикчалаб гапиришидан юраги ўйнаб кетди. Девор нахрасидан тупроқ тўкилиб, икки-уч йигит ўзини ҳовлига гуп-гуп отди. Мирвали ухламаётган экан, бужир тутга тирмашиб томга чикди-ю, чорбоғга ўзини отди.

Бўлаётган тўполондан кўшнилар уйғониб кетишди. Бир зумда ҳовли одамга тўлди. Қизнинг уруғларн, болангни топиб берасан, деб кампирга ўдағайлар, кампир нима дейишини билмай, дир-дир титрарди.

Тонготар маҳали қизни олиб кетишди. Аммо эртасига ҳам, индинига ҳам Валидан дарак бўлмади. Кампир йиғлар, кимга арз қилиб, кимдан мадад сўрашни билмас эди.

Тоғ одамлари сержахл бўлади. Жахл устида уни бир бало қилиб қўйишмадимикан, деб ташвишга тушиб қолди. Ўшанда ҳам Толиб ҳеч нарсa билмагандек, бир чеккада китоб ўқиш билан банд эди. Кампир умрида унга каттик гапирмаганди. Ўғайлигим ботмасин деб, ҳамиша болам-бўтам, дерди. Аммо бугун чидамади. Тепасига шахд келиб, қўлидан китобни тортиб олди.

– Ҳа, китоб ҳам ўлсин одамдан азиз бўлмай! Дунёни сув босса тўпиғингга чикмайди-я! Тур ўрнингдан, кидир у ярамасни!

Толиб ўтирган жойида дўнғиллади:

– Юргандир, дайдиб. Келади. Оч қолиб, силласи қуриб қайтиб келади.

– Вой, унга бир бало бўлган. Бор, кидир, суриштир. Мунча меҳрсиз бўлмасанг!

Толиб истар-истамас ўрнидан туриб, кўчага чикди. Қаёққа боришини, кимдан сўрашини билмасди. У тах-

минан сой ёқалаб кетаркан, хуштак овозини эшитди.

У уйга қайтиб келганда кампир ўчоқ бошида ўтирганча, аламини Зайнабдан оларди:

– Етим кўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғил асрасанг оғзи-бурнинг қон этар деб шуни айтади-да! Ҳой, нега шумшайиб ўтирибсанлар, эчкиларни қайириб келмайсанларми, елини тулиб кетди-ку! Худойи таолонинг мендан бошқа етим боқадигани йўқми?! Мунча пешонам шўр бўлмаса...

Толибнинг оёқ товушини эшитиб, кампирнинг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

– Ҳой, бирон гап топиб келдингми?

Толиб жавоб ўрнига ҳадеб илжаярди.

– Дурустрок гапир, ўзини кўрдингми?

– Кўрдим. Эртага келади.

– Вой, нега эртага келаркан, бугун келсин!

– Келолмайди, жудаям зарур иши бормиш.

– Дурустрок гапирсанг-чи, ўз кўзинг билан кўрдингми, гаплашдингми, овозини ўз қулоғинг билан эшитдингми? Ростини айт.

– Бир-икки марта ёлғон гапирганмидим! – деди зарда билан Толиб.

Толиб бола бўлиб бирон марта ёлғон гапирмаган эди. Кампир унинг бу одатини яхши биларди. Ҳозир Валининг соғ-саломатлигини эшитиб, юзига қон югургандек бўлди.

Толиб бошқа гап айтмай, айвонга бориб, китобини қўлига олди.

Мирвали қаҳри қаттиқ, унча-мунчага кўзидан ёш чиқмайдиган бола эди. Қўшниси Раззоқ буқачининг ош-хонаси шифтига доимо йигирма-ўттизта қазии осиглик

бўларди. Мирвали баъзи-баъзида девор ошиб, битта кази ўғирлаб чиқарди-да, сойга тушиб, эски пақирда қайнатиб, болалар билан ерди. Бир гал девор ошиб тушганда буқачининг ити талаб, кийим-бошларини бурда-бурда қилиб юборган эди. Мирвали шу итдан қасд олиш пайига тушди. Ҳар куни деворга миниб олиб, итга суяк ташлар, нон ташлар, қассобхонага атайин бориб олиб келган ичак-чавоқларини берарди. Охири ит унга ўрганди. Раззоқ буқачи бозорга кетган пайтларда Мирвали итни эргаштириб сойга олиб борар, «ўйнатар»ди.

Мирвали бир куни болаларни тўплаб, юринглар, сизларга «картинка» кўрсатаман, деб қолди. Болалар унга эргашиб сойга тушишди. Раззоқ буқачининг ити ёввойи жийдага оёғидан боғлиқ турарди. Ит негадир арқон билан эмас, усти оқ қобикли электр сими билан боғланган эди.

Мирвали, «ҳозир картинка кўрасанлар» деб, симни ечиб, учини жийданинг айрисига ташлаб тортди. Ит оёғидан осилганча кўтарила бошлади. Охири у одам бўйи кўтарилгандан кейин Мирвали сим учини жийда танасига маҳкам қилиб боғлади. Ит типирчилар, вангилларди. Мирвали кўйнидан гугурт чиқазиб, бир парча қоғозни ёндирди-да, итнинг бўйнига тутди. Худди фонар ёғи сепилгандек итнинг жунлари лоп этиб ёниб кетди. Олов ичида қолган ит даҳшатли улиди. Энди у каттакон машъаладек ловуллаб ёнарди. Салдан кейин итнинг овози ўчди, қимирламай қолди.

Ўшанда Толибжон икки кўзини панжалари билан беркитиб, орқа ўгириб олган эди.

Мирвали каклик боқарди. Тўрт-бешта каклик доим ҳовлида донлаб юрар, уни кўрганда югуриб олдиға ке-

ларди. Шу какликлардан биттасини уста Долимнинг мушуги олиб қочди. Мирвали пайт пойлаб мушукни тутди. Икки кўзига мих тикиб, мўйловини қайчилаб, қўйиб юборди.

Мушук алам билан миёвлар, қаёққа қараб юрса ўзини бир нимага уриб оларди. Ё бўлмаса, ариққа тушиб кетарди. Унинг бу ҳолидан Мирвали мазза қилиб куларди.

Ўша куни Мирвали кўр мушукни кечгача «ўйнаб», кейин девордан уста Долимнинг ҳовлисига отиб юборганди.

Бу воқеага кўп йиллар бўлган. Улар икковининг ёши ҳам бир жойга бориб қолган. Бирининг омади келган, бири омадсизлик азобини тортарди.

Бирон соатлар чамаси вақт ўтиб, Мирвали илдизларга осилиб қайтиб тушди.

Яна машинага чикишди. Йўл ўйдим-чукур, ғилдираклар тошлардан сакраб машинани тинимсиз силкитар, Толибжон гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига сурилиб, бу оғир йўл азобига кўниколмасди.

– Қишлоқда ҳали кўп турасанми? Ё яна жуфтакни ростлаб, шу кетганингча соқолинг кўксингга тушганда келасанми? – деди Мирвали.

Толибжон жавоб қилди:

– Кўраман-да. Бу жойларга жимжитлик қидириб келдим.

– Нима?! – деди ҳайратланиб Мирвали. – Жимжитлик дедингми? Вой, сени кара-ю! Жимжитликни мен бор жойдан қидиряпсанми? Топиб бўпсан! Тавба, дунёнинг ишлари зап ғалати-да. Мен жимжитликни қувиб юрибман, бу бўлса қидириб юрипти. Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга кирганда!.. Менга кара, сени сиз-

лайми, сенлайми? Сизласам бегонага ўхшаб қоласан, сенласам дилинг оғрийдими, дейман.

– Менга барибир. Яхшиси, сенлаганинг дуруст, – деди Толибжон.

– Бўпти. Эрталаб куёвингни идорада кўрувдим, келганигни ўшандан эшитдим. Қайнағам келди, дейди. Шу ўйлайман, шу ўйлайман, отингни тополмайман. Далавой кал дадангни танирди, ўшандан сўрадим. Эсида бор экан, Толиб эди шекилли, деб қолди. Қара, одамларни эсидан ҳам чиқиб кетибсан. Палончи одам сўйган, палончи мачитга ўт қўйган, деб эслашади. Сени нима қилган, деб эслашсин? Бу ёмон, ошнам. Юртингда унутилсанг, бундан даҳшатлиси бўлмайди. Қайтиб келганинг жуда яхши бўлди. Одамларнинг эсидан чиқмайдиган кўп ишлар қиламиз. Кўнглингга келмасин, гапнинг сирасини айтдим. Албатта, чет элларда кўп ишлар қилган бўлишинг мумкин. Мен буни айтаётганим йўқ. Туғилган юртингда ҳам бир нима қилиб қўйишинг керак.

– Одам ўлдирайми, мачитга ўт қўяйми? – деди Толибжон пичинг билан.

Мирвали, э-э, бор-э, деди кабина деразасидан ташқарига тупурар экан.

– Шу машина менинг уйим, – деди кейин. – Баъзан кечалари машинада ухлаб, тонг оттираман. Биласанми, канча ерим бор? Билмайсан. Мана шу тоғларнинг икки тарафидаги ерларнинг ҳаммаси меники, менга қарайди. Уйдан бир чиқиб кетганимча, ҳафталаб келолмайман.

– Болалигингда ҳам уйга сиғмай тоғ-тошларда санқиб юардинг.

Мирвали кулиб юборди.

– Ёмон эдим-а! Онам бечорани кўп қийнаганман. Ярим кечалари тоғларда юраверардим. Бўрилар еб кетмаганига ҳайронман.

– Бўри боласини ҳам боққан эдинг, шекилли.

– Вей, бўрининг инига кириб, боласини опчикканман-а! Қип-қизил жинни эдим.

– Ургутнинг Қора қишлоғидан қиз олиб қочганинг эсингдами?

Мирвали жимиб қолди. У аллақандай хаёлларга берилгандек, кўзларини юмиб, ширин бир хўрсиниб қўйди.

– Оти Гулби, Гулбиби. Ўзи ҳам гулдек қиз эди-да. Бечора ота-онаси мендан безор бўлиб, чироқчилик бир жувозкашнинг ўғлига зудлик билан тўй қилиб бериб юборди. Муни кара, яқинда тасодифан кўриб қолдим. Невара-чеварали бўлиб кетибди. Яхшиям уйланмаганим. Жуда хунук кампир бўпти. Сайловчилар билан учрашувга борган эдим. Президиумда ўтирсам, сельсоветнинг раиси Чори Ашир туртди. Қулоғимга шивирлаб, олтинчи қаторнинг ўн биринчи жойида ўтирган хотинни танияпсанми, деб қолди. Қараб танимадим.

– Ўша Гулбиби бўлади.

– Жуда хунуги чиқиб кетибди-ку, – дедим кўзларимга ишонмай.

Чори Ашир кулади.

– Сени келишингни айтгандим. Тағинам бу пардоз қилиб келгани, – деди.

Машина нотекис йўллардан коптокдек сакраб-сакраб, охири кенг, текис асфальтга чиқди...

Тоғ йўлидан машина текис борарди. Толибжон машинанинг ёмон йўллардан юриб силкитганидан бели зиркираб оғрирди.

Офтоб тоғнинг бу томонига ўтган. Пастликлар кўм-
кўк, ғубордан холи толларнинг барглари шаффоф эди.
Ёнғокзорлар, жийдазорлар панасидаги сой шовкини
эшитилмас, бу ерларда факат машина моторининг гу-
риллаши ҳоким эди.

Йўлни эчкилар подаси тўсиб чикди. Эчки, ҳар қалай
жуда зийрак ҳайвон бўлади. Қўй подаси бўлганда чўпон-
ни қийнаб юборарди. То машина калласига дўк этиб
урилмагунча тикка келаверади. Эчки бўлса, машина
қораси кўриниши билан ўзини четга олади. Шофёр бир-
икки сигнал бериши билан эчкилар подаси йўлнинг чап
томонига ўтди. Мирвали уларга аллақандай меҳр билан
қарарди.

— Бу жониворларни кўпайтиргунча она сутим
оғзимга келган.

Анча жойгача жим кетишди. Ўн минутлар чамаси
вақт ўтганда Толибжоннинг бўйнига иссиқ нафас тек-
кандек бўлди.

Мирвали унинг елкасига бошини ташлаб, пиш-пиш
қилиб ухларди. Толибжон, майли, ором олсин, деган ни-
ятда кимираммай ўтираверди.

Рация чўзиб-чўзиб овоз берди. Шофёр трубкани
олиб, яна босиб қўйди. Кимдир манқаланиб, тинмай,
алло, алло, деб қичқарди.

IV

Нурмат тоға шийпонда мудраб ўтирарди. Ҳар гал
пастликдан машина товуши эшитилиши билан кўзини
очиб, директор келмаяптимикиан, деб алангларди.

Кундузи совхоз марказидан меҳмон келади, у-буларни тайёрлаб туринг, деб масаллиқларни ташлаб кетишган эди.

Бу шийпонни адирнинг тепасига ўтган йили Мирвалининг ўзи курдирган, фақат азиз меҳмонларнигина олиб келарди. Нурмат тоға шийпон орқасидаги ярим гектарча жойга селитрасиз, қўй қийи солиб, ковун-тарвуз экарди. Ойда-йилда бир келадиган меҳмонни кутишдан ва шу полизга қарашдан бошқа Нурмат тоғанинг иши йўқ эди. Кунни кеч қилиш учун от думидан тузоқ ясаб, полиз пушталарига ташлаб қўйган. Кунига тўртта-бешта бедана илиниб турарди. Нурмат тоға жуда озода, миришкор одам бўлганидан шийпонни гулдек тутати. Бундан ташқари, у жуда пазанда эди. Келган меҳмонлар у пиширган таомларни мактаб-мактаб ейишарди.

Бугун Мирвали меҳмон олиб келади, жуда яқин кадрдони эмиш, яхшироқ тайёргарлик кўринг, деб тайинлашганидан у тишининг қавагида асраб юрган беданаларни зиралаб, товоққа босди. Полиздан саралаб-саралаб ковун-тарвуз узиб, сояга ташлаб қўйди. Аммо ҳадеганда Мирвалидан дарак бўлмасди. Охири у шийпон устунига суяниб пинакка кетди. Машинанинг кучли сигналидан чўчиб кўзини очди.

Семон йўлканинг нариёғида ҳаворанг «Волга» келиб тўхтади. Ундан бўйнига бир эмас, иккита фотоаппарат осган, яқинидаги одамга ҳам бир кўзини қисиб қарайдиган одати учун мерган деб лақаб олган Расулбек Умаров тушди. Нурмат тоға бу одамни унча хушламасди. Ёлғонни кўп гапирарди. Бировни алдаб кетишга уста, ўз манфаати учун отасини ҳам аямайдиган Расул-

бекни Мирвали нечукким ўзига яқин қилиб юрибди, деб хайрон бўларди.

Расулбек шийпон олдига келиб, энсаси қотиб турган Нурмат тоғага бир кўзини қисиб узоқ тикилди.

– Хўжайин келмадими?

Нурмат тоға индамай ичкарига кириб кетди. Унинг бу хил муомаласидан жаҳли чиққан Расулбек орқасидан ичкарига кирди.

– Бу қанақаси бўлди, бобойка...

Нурмат тоғанинг кўзларидан ўт чакнаб кетай деди.

– Оғзингга қараб гапир. Ўша сен билган ўрисчани мен ҳам биламан, «Бобойка» деганинг нима деганинг?

– Ҳа, энди сиз ўрисчага мендан уста бўлишингиз ҳам керак-да. Турмаларда юриб уста бўлиб кетгансиз. Менга қаранг. Эртага нозик меҳмон келади. Беш-ўнта бедана тутиб, патини юлиб қўйинг. Мен багажникда қўчқор олиб келганман. Индушка ҳам бор. Сўйиб, калла-почасини ажратиб, тандир кабоб киласиз. Арча шохларини ҳам олиб келганман. Зира ҳам бор. Индушкадан жаркоп киласиз. Беданадан табака.

Расулбек қилинадиган ишларни тайинлагунча шофёр думбаси тирсиллаб турган қора қўчқорни шийпон устунига боғлаб, қўлтиғидаги ғули-ғули товукни қаерга қўйай, деб фармон кутиб турарди.

– Директор менинг буйруғимсиз ҳеч ким меҳмон кутмайди, деб тайинлаган, – деди Нурмат тоға.

– У киши билан ўзим гаплашаман. Йўқ демайдилар.

Шу пайт машина қисқа-қисқа сигнал бериб, тепаликка чикиб келди-да, худди шийпон пиллапояси олдида тўхтади. Кийим-боши чанг бўлиб кетган Мирвали билан Толибжон тушишди.

– Ия, сен бу ерда нима қилиб юрибсан? – деди Мирвали Расулбекка қараб. – Қўчқор зўр-ку.

Расулбек уни қўлтиклаб, четрокка чиқишга ундади.

– Гапиравер, бу ерда бегона йўқ. Меҳмонинг борми?

– Абдуғани ака меҳмон олиб бораман, юқорига жой қилдириб қўй, деб тайинлаганлар, – пичирлаб тушунтирди Расулбек. – Меҳмон Тошкентдан, нозик одам. Ҳаммамизга ҳам фойдаси тегадиган катталардан. Селхозтехника республика базасининг бошқарувчиси Ҳожимурод Холматов. Сиз уни яхши танийсиз. У ҳам сизни танийди. Колхозда пайтларида жуда кўп портретларини қилиб берганман. «Ҳурмат тахтаси»га илғорларнинг сувратларини ишлаб берганман. Абдуғани ака илтимос қилиб қолдилар, йўқ деёлмадим. Селитр дейсизми, трактор дейсизми, техника запчастии дейсизми, олдини бизга берадилар. Озиб-ёзиб бир тушиб қолган ишлари экан, йўқ деёлмадим.

– Дарҳақиқат, област сельхозтехника бирлашмаси бошлиғи Абдуғани Исмоилов совхоз нимани сўраса йўқ демай берарди.

– Бўпти, меҳмонни яхшилаб кутинглар. Нурмат тоға қарашиб юборадилар.

Нурмат тоға гапга аралашди:

– Болам, мени шу ишга аралаштирма. Мен сенинг ҳурматинг учун бу ерларда юрибман. Меҳмон кутишга ҳолим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ. Сенинг йўриғинг бошқа. Ўл, десанг ўламан...

Тоғанинг бу хил гапларига Мирвали ҳайрон бўлмади. Фёли шунақа деб қўя қолди.

Мирвали Ҳожимурод Холматовни яхши биларди. Аммо у билан сира борди-келди қилмаган. Ўз иши-

га ниҳоятда пишиқ бу одам ҳар қандай катта ишларни қилганда ҳам орқасида из қолдирмасди. У кўп ревизи-
яларни кўрган. Кўп қийин-қистовлар ичидан омон-эсон
чиқиб кетганди.

Ҳожимурод ҳеч қачон ҳужжат аралашадиган пул-
га кўз олайтирмасди. Агар бир жойга битта юз сўмлик,
ёнига битта бир тийинлик қўйиб, қайси бирини оласиз
деса, Ҳожимурод, албатта, бир тийинни оламан, дейди.
У сўмдан тийинни афзал кўрарди. Тийин миллионнинг
ота уруғи деб биларди.

У ўн икки йил жуда катта колхозга раислик қилди.
Унинг колхози йилига давлатга саккиз минг тонна пах-
та сотарди. Аммо Ҳожимурод ўн минг тоннага етказар-
ди. Аслини олганда, бор пахтаси етти минг тонна ҳам
чиқмасди. Етмаганини пахта заводидан сотиб оларди.
Айни терим қизиган паллаларда завод кунига ўн етти
минг тоннага етказиб пахта қабул қиларди. Аммо та-
розибонлар, лаборантлар, пахтанг ифлос экан, деб уч
фоизини, нам экан деб тўрт фоизини чегирарди, хуллас,
бир тонна пахта етти юз килога ўтарди.

Шундай қилиб, заводда анча-мунча ортиқча пахта
йиғилиб қоларди.

Ҳожимурод заводга пахтанинг ҳар kilosи учун
тўққиз тийиндан тўлаб, колхозга ўн тийиндан ўтка-
зарди. Шунда Ҳожимуродга бир тийиндан тўпланиб,
ўттиз минг сўм қоларди. Колхоз топширмаган уч минг
тонна пахтанинг ҳар kilosига заводдан эллик олти
тийиндан пул оларди. Шунда бекордан бекорга колхоз
кассасига бир миллион етти юз олтмиш минг сўм пул
тушарди. Шундан тўққиз юз минг сўми заводдагилар-
га қоларди.

Бу ҳам майли, давлатга ортиқча пахта сотгани учун Ҳожимуроднинг колхози қўшимча пул оларди. Планни ошириб бажаргани учун раис, бошбух, бош агроном олти ойлик маош билан мукофотланарди.

Ҳожимурод шу пулларни тийиндан топарди. Бу ишларга на ҳужжат, на бирон қоғоз аралашарди. Оғизда топилган бойлик эди булар.

Ҳожимуроднинг ҳужжатсиз пул топадиган яна бир усули бор эди. У ҳар йили гектарчиларга йигирма гектар ерга пиёз эктирарди. Улар билан колхоз орасида расмий равишда ҳар гектар ердан тўққиз тоннадан пиёз топширишга шартнома тузиларди. Улар вақтинча колхозга аъзо қилиб олинарди. Аслида, бу миришкор гектарчилар ҳар гектар ердан йигирма беш тоннадан пиёз олардилар. Ҳожимурод улардан ҳар гектар ер учун беш минг сўмдан пул оларди. Йигирма гектар ер учун юз минг сўм кассасига кирарди. Бундан ташқари, колхоздан оладиган маошлари ҳам Ҳожимуродга қоларди. Улар ведомостга қўл қўйиб, индамай кетаверардилар. Ҳеч қандай ревизия бу ишни тополмасди.

Тийиндан миллион ясайдиган бу одам ҳозир кўтарилиб, катта лавозимни эгаллаб турипти. Республика колхоз-совхозларига бериладиган кимёвий доридан тортиб тракторгача, сеялкадан тортиб экскаваторгача, бульдозердан тортиб машина баллонигача, мойли бўёқдан тортиб сув қўшиб ичса бўладиган тоза спиртгача унинг қўлида.

Битта колхоздан шунча пул топадиган одам бу жойда қандоқ ишлар қилаётганикин?

Лекин бугунги зиёфат Ҳожимурод учун бир умр эсдан чиқмайдиган сабоқ бўлишини Мирвали билади.

Аммо Нурмат тоға меҳмоннинг кимлигини ҳали билмайди. Билса, ана унда қиёмат бўлади.

Мирвали кутилмаган ҳангомаларга ўч эди. Бугун бу тоғларда нимадир бўлади, кимдир кувади, кимдир қочади.

Расулбек Мирвали билан хайрлашиб, жўнаб кетди.

– Бу нима қилганингиз, тоға? Яхши бўлмади-ку, – деди гинахонлик билан Мирвали.

– Шу болани жиним суймайди. Кўрарсан, бир кун сенга панд бериб қўяди. Одам сотиш одатим йўқ эди. Бир айтиб қўйай. Кечалари келиб кийик овлайди, бу ярамас.

– Йўғ-э! – деб юборди Мирвали. – Кийик овлайди? Вой, ярамас-эй!

– Шундок, болам. Қўли эгри. Ҳаром одам.

Мирвали жаҳл билан у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Толибжон бир чеккада унинг тажанглигини кузатиб турарди.

– Бу кийикларни қаёқлардан олиб келганман, биласизми? Ўттиз кийик боласидан икки юз қирқ кийик қилдим. Энди эркинликка чиқди бу жониворлар. Тўрт йил сим тўр орасида боқилган. Вой, ярамас-эй! Вой, аблах-эй! Ўз кўзингиз билан кўрганмисиз ё тахминий гапми бу?

Тоға чақимчилик қилганидан хижолат тортиб, паст овоз билан, рост, деди.

Толибжон билан Мирвали айвондаги сўрига ўтиришди. Тоға устига дока ёпилган дастурхон бетини очди.

Толибжон пастга қаради.

– Қиттак-қиттак қиламизми, оғайни? Тоға, опкелинг анавундан.

Толибжон ичмаслигини айтиб қайтарди.

– Умуман ичмайсанми ё ҳозир кўнглинг хохламай турибдими? – деди Мирвали.

– Кечроқ. Шундоқ тоза ҳаводан мазза қилиб нафас олай, – деди Толибжон.

– Бу гапинг дуруст. Ол, овқатга кара. Нурмат тоғам роса пазанда. Аммо феълли одам. Жинига ёкмаган киши билан чой экан-ку, совук сув ҳам ичмайди.

– Бояги муомаласидан билгандим. Одам деган мана шунақа принципиалний бўлиши керак. Анави Расулбек менга ўтиришмади.

– Аферист у. Ёмонам шайтон одам. Любойни алдайди. Баъзи бир дефицит запчастларни топишга ёрдам бериб туради, деб ёнимга олгандим. Аммо-лекин, суврат олишга ёмонам уста-да! Пойтахтдан келган фоточилар ҳам унга тан беришади. Дом културада виставка очган. Шуни ўрнига сени мўлжаллаганман. Бир ишлаб бера-сан.

– Эй, йўг-э! – деб юборди Толибжон. – Бирон йил ишга ярамайман.

– Ярайсан. Ярайсан, ошнам. Ўзим ёрдам бераман. Бурнингни ерга ишқаб ишлатаман. Чет элларда юриб, кўзи пишган одамсан. Хў, анави кунгайдан, – у қўли билан тоғ оралаб кетган йўл бошини кўрсатди, – ана шу жойдан Тирсаксойни бўғасан. Сувни манави текисликка ҳайдаймиз.

Толибжон бир дам ўйланиб қолди.

– Бўлмас-ов. Ахир, бу сувлар тоғ этагидаги қанчалаб ўрмон-у ўрмончаларни суғоради. Қуритиб қўясан-ку.

– Сен ақлли одамсан. Область микёсидагина эмас, республика, мамлакат микёсидан чиқиб, халқаро микёс-

да иш кўрадиган кўли узун, фикри кенг одамсан. Қандок қилсак қандок бўлишини ўйла. Сих ҳам куймайдиган, кабоб ҳам куймайдиган йўлни топ. Экинлар ҳам, жониворлар ҳам сув ичсин, ўрмонлар ҳам қуримасин. Хўш, қалай?

– Ўлимдан бошқа ҳар дардга даво топилади. Ўйлаш керак.

– Ана, ана! – деди Мирвали. – Энди каллангни мотори қизиди. Ишлат, яхшилаб ишлат. Ўйла. Менга сув керак. Сув бўлса, бир йилга қолмай юз, минг гектар ер очвораман. Миллион керакми, ўн миллион керакми, пулим бор. Ҳисобни катта ол.

Толибжон кўзларини юмиб, ўй ўйлаб кетди. Ўрнидан туриб, кунгай томон қаради.

– Ахир, бу тоғлар арчаси билан, дўлана-ю ёнғоқзорлари билан гўзал. Ҳавосининг ҳам тиниқлиги шундан. Тоғда кун кўрадиган парранда-ю даррандалар қайдан сув ичади. Буёғини ҳам ўйлаш керак, оғайни. Кунгай тарафда қор тез эрийди. Тошлар орасига сув сингмай, гиёҳлар ҳам эрта баҳордаёқ қуриб, қовжираб қолади.

Мирвали Нурмат тоға билан овқатланиб ўтирган шофёрга қаради.

– Мунча имиллайсан?! Чакқон-чаққон е. Марказга тушамиз. Эртага сенга оддих бераман. Дамингни оласан. Бугунча чидаб бер, бола.

Шофёр бола лунжидагини ютмаёқ сочиқни кўлига олди. Совиб қолган чойни битта симиришдаёқ бўшатиб, машина олдига борди.

– Бўлмасам, мен кетдим, – деди Мирвали Толибжонга қараб. – Сен дамингни олиб, яхшилаб ўйла. Ҳе, бола, мен келгунча калланг бўш турмасин. Хўпми?

Толибжон кула-кула, хўп, хўп дедим-ку, деди кўлини кўксига кўйиб.

Мирвали машинага ўтириб, жўнаб кетди. Толибжон то у келгунча бирпасгина ором олмоқчи бўлди.

– Идиш-товоқларни йиғиштириб, ювиб, саранжом қилгунимча зерикмай ўтирасиз-да, меҳмон, – деди Нурмат тоға ундан узр сўрагандек.

Толибжон ёшлигида ҳам шунақа, вақтини уйда, китоб ўқиб ўтказарди. Мирвалига ўхшаб тоғ-тошларни кезмасди. Тоғларнинг бу хил пучмоқлари унга бегона эди. У чўққиларга чикмаган, ўнгирларда кезмаган. Бир ювош уй боласи эди. Шунинг учун ҳам ҳозир у ёшлигини эслаганда бу тоғлар, чўққиларни кўз олдига келтиролмасди. Одамови бўлиб ўсган Толибжон тоғларнинг қанақалиги-ю ҳавосининг қаймоқдек майинлигини энди билипти. Унинг бу жойларда муҳаббати ҳам қолмаган. Биринчи севги лаззати бу жойлардан олисда, ҳеч қандай романтик туйғуларсиз кўнгилга кирганди. Бошқа йигитлар сингари гул-у гулзорлар, булбул хонишлари, байт-у ғазаллар ишқига аланга ташламаган. У онг билан, ақл билан севганди. Бу хил севгига мубтало бўлган кишининг кўп армонлари дилида қолиб кетади. Умрда бир мартагина бериладиган ишқ аталмиш туйғуми, ҳиссиётми, ҳалигача таърифи кашф қилинмаган роҳат худди бир тадбирдек ўтади-кетади. Буюк роҳатдан бенасиб бўлгани бир кун келиб юрак-бағрини ўртади. Гижжак нола-ларидек кўз ёшларига қоришиқ туйғу-ҳисларни бой бериб қўйганидан фарёд уради.

Толибжон хотинини севарди. Фақат яхши оила бошлиғи, покиза, ақлли, ҳалол бўлгани учун, саранжом-

саришта уй бекаси бўлгани учун ва, ниҳоят, ажойиб бир ўгил туғиб бергани учун севарди.

Йиллар ўтди. Арзанда ўгил ҳам, ажойиб уй бекаси ҳам оламдан ўтиб кетишди. Толибжон якка бўлиб қолди.

У Санобар билан йигирма йил яшади. Шундан ўн саккиз йилини чет элларда ўтказди. Қаерда бўлса хотини унинг ёнида эди. Кирини ювиб, овқатини пишириб, кунлар-у йилларни унга термилиб ўтказди. Толибжон унга бирон марта бўлсин қаттиқ гапирмади. Бошқаларга ўхшаб сенламади. Сизлаб яшади.

Уни министрлик иши билан СССРга чақиришган-да боласи билан Санобар ўзга юртда қолар, то келгунича элчихонага қатнаб, қачон келишини суриштирарди. Толибжон қайтишда янги чиққан пластинкаларни олиб келарди. Санобар она юрт овозини мана шу грампластинкалардангина эшитарди.

Бир куни Толибжон ҳориб-чарчаб ишдан қайтганда Санобар пластинка қўйиб эшитаётган эди. У қўшиқ сеҳрига шунчалар берилиб кетган эдики, Толибжон кирганини ҳам сезмади. Кафтини иягига тираганча икки кўзи жикқа ёш, бир нуктага тикилганча кимир этмасди. Толибжон унга халақит бермаслик учун оёқ учида юриб, ичкари хонага кириб кетди. Ниҳоят, қўшиқ тинди. Толибжон йўталиб, унинг олдига келди. Санобар ҳали ҳам қўшиқ сеҳрида эди.

У дастурхонга овқат қўйганда ҳам, чой узатаётганда ҳам маъюс эди. Шунда Толибжон унинг юртини соғинаётганини, ҳар галгидан кўра қаттиқ соғинаётганини сизди. Толибжон илгарилари ҳам Тошкентга бир бориб келасизми, деб сўрарди. Санобар она юртини қанчалик соғинган бўлмасин, уни ёлғиз

ташлаб кетишга кўзи қиймас, усиз қийналиб, мунғайиб қолишини ўйлаб, рад жавобини берарди. Санобар фидойи хотин эди. Уйим, эрим, болам дейдиган хотин эди...

Тоғ шамоли ўт-ўланларни силкиб ўйнаётган, куни билан қизиган тошларни ялаб совитаётган завоил маҳали Толибжон олисда, энди ҳеч қачон бориб кўриб бўлмайдиган юртларда кулга айланиб қолиб кетган хотинини эслапти. У қандоқ хотин эди-я!

Ўғли бўйига етган сари келин кўриш орзусида ширин хаёллар сурарди. Магазинма-магазин кезиб, келинига сарполик харид қиларди. Ҳатто келиннинг никоҳ куни қиядиган лозимига зар жияклар ҳам олиб қўйганди.

...Искандарияда соҳил бўйлаб сайр қилиб юришганда етаклаб келаётган ўғлининг кўзи илиниб, хархаша қила бошлади. Толибжон болани кўтариб олди. Бола дадасининг елкасига бошини қўйганча, пиш-пиш ухлай бошлади.

– Ўғлингиз сиздан бир минут ҳам ажралмасам, дейди. Ишдан келгунингизча минг марта дадам қачон келади, деб сўрайди, – деди хотини.

Толибжон ҳам ўглини жон-жонидан яхши кўрарди. Ишдан келиши билан уни ўйнатар, то ухлагунча турли хил эртаклар айтар, бузилган ўйинчоқларини тузатиб берарди. Шундай кезларда Толибжон ёнида хотини борлигини ҳам унутар, бирон оғиз гап айтмаган оқшомлари ҳам бўларди.

Ўшандай кунларнинг бирида Санобар ўпкаланиб деди:

– Менга қаранг, дадаси. Бу уйда шу болангиздан бошқа одам борми?

Толибжон гапнинг маъносини дарров тушунди.

– Шу биттагина болангиздан мени қизғанияпсизми?
– Йўқ, бир очикчасига гаплашайлик. Мени ҳам яхши кўрганмисиз?

Толибжон бепарво жавоб қилди:

– Яхши кўргандирманки, сизга уйланганман-да. Шу пайтда ишқ-у муҳаббат қаёқдан эсингизга келиб қолди?

– Ахир, мен аёл кишиман.

– Буни биламан, — деди Толибжон.

Ана шундан кейин ҳафсаласи пир бўлган Санобар ичкари уйга кириб кетди, бирпасдан кейин пик-пик йиғлагани эшитилди.

Толибжон ичкарига кириб, уни юпатмоқчи, бошига қўл узатиб, сочларини силамоқчи бўлди. Қўлини қайтариб олди. Умрида ҳеч қачон хотин эркатлмаган эди.

– Санобар, қўйинг, қўйинг, мени биласиз-ку, Худо урган тўғри одамман. Унақа байт-у ғазаллар айтишни билмайман. Албатта, сиз менга дунёда энг яқин, энг кадрдон одамсиз. Умримни ўла-ўлгунимча сизга боғлаганман. Сиздан бир кун ажрасам туролмайман.

Ўша кунлар энди Толибжоннинг дилида армон бўлиб қолди.

«Бағримга босиб эркатламайманми, сочларини силамайманми?! Ахир, уни жони мени ичимда, мени жоним уни ичида эди-ку. Наҳотки, шу муҳаббат бўлмаса?!»

Толибжон уни ниҳоятда каттиқ севганига энди иқрор бўляпти. «Ўзи тириклигида шу гапларни айтсам бўлмасмиди? Энди айтаманми? Йўқолгандан кейин, бир умр қайтиб келмайдиган бўлиб кетгандан кейин айтяманми, бу гапларни?!»

Нурмат тоғанинг йўтали ўйларини тарқатиб юборди.

– Ухлаётганмидингиз, меҳмон? Кўйинг, завола пайти ухламанг. Тушга ёмон нарсалар киради. Мирвали келяпти, – деди Нурмат тоға ўрнидан туриб.

Машинанинг икки чироғи икки нурли коптокдек сакраб-сакраб келарди.

* * *

– Нурмат тоға ғалати одам экан, – деди Толибжон машина дўнг оша ялангликка чиққанда.

Губорсиз тоғ хавоси ҳаддан ташқари тиник эди. Юлдузлар жуда яқинда чакнаётгандек, машинанинг олд ойнасига тушган ой ёруғидан йўлни дуруст илғаб бўлмасди. Олис-олисларда тошга урилаётган шаршара товуши ҳам худди икки қадам наридан эшитилаётгандек эди.

Рул бошқариб бораётган Мирвалининг хаёли бир дам бўлинди. Кейин Толибжоннинг сўроғига жўялик бир жавоб қилиш учун фикрини жамлашга уринди.

– Нурмат тоғани ғалати одам, дединг. Тўғри. Ғалати одам. У бировга ишонмайди. Ҳаммадан шубҳаланади. Эртага нима бўлади, уни сира қизиктирмайди. Кўрган кунига кул тортиб юрибди. Мен уни битта нарсасига тан бераман. Ҳалол одам. Аммо кўнгли тош бўлиб кетган. Феъли айниб турганда ҳеч кимни аямайди. Дунёда сунган бирдан бир одами – мен. Жазавази тутиб турган пайтда мен, кўйинг, бўлди, тоға, десам, такқа тўхтайди. Бошини эгиб, ичкарига кириб кетади-ю, кечгача чиқмай ўтираверади. Э, сен билмайсан, Толиб, бу одамнинг ичи тўла дард. Чидаб юрибди. Авваллари у бир кунмас бир кун ўзини нобуд қилиб кўяди, деб хавотир олардим.

Кейинчалик сир-у асрорини олганимдан кейин бу хил одамлар ўз жонига қасд қилмаслигини билдим. Бу тоға асли паландаралик бўлади. Кредит техникумида ўқиб юганимда бизга пул оборотидан банкда практика олиб борарди. Илми у қадар бўлмаса ҳам, тажрибаси зўр эди. Ҳисоб-китоб масаласида ҳозирги электрон ҳисоблаш машинаси чиққунча областнинг ҳисоб машинаси шу эди...

Шағал тўкилган йўлда икки кийик боласи имирсилаб борарди. Машина фараси кўзини олиб, иккови бир-бирига қапишиб, қимирламай қолишди. Мирвали тормозни босди, машина шағалларни суриб секинлашди. Шу пайт харсанг тош орасидан сакраб чиққан она кийик ташвишланиб, болаларининг олдини тўсди. У қарши келаётган машинани писанд қилмай, ҳужумга тайёр турарди.

Шунда Толибжон бу жониворнинг болалари олдидаги буюк бир фидойилигидан ҳайратда қолди. Беихтиёр Мирвали бошқараётган машина рулига ёпишди. Машина чайқалиб кетди, сурилиб йўл четида тўхтади. Чироқ нури ҳам чайқалиб, энди ўнгирларга чўкиб қолган туманларни ёритарди. Мирвали пастга қулаб кетишдан кўркиб, рулни чапга бурди. Фара йўлни ёритганда кийиклар ғойиб бўлганди.

— Зоя, — деди ички бир ҳаяжон билан Мирвали.

Толибжон унинг бу гапидан ҳеч нарсаси тушунмади.

— Зоя, бу кийикнинг оти. Бир ярим ой бўлди, кўтондан чиқариб юборганимизга. Хайрият, болалапти. Икки йил сим тўр кўтонда бокқанмиз. Энди кетмайди. Бу тоғларнинг гиёҳини чимдиган кийик асло кетмайди, ошна. Сен ҳам бу сойлар сувини ичиб катта бўлгандинг, келдинг-ку.

Бугун эрталаб ҳам Толибжон телеминора тагида шу кийикларни кўрганди.

– Кетиб қолмасмикин бу кийиклар? – деди Толибжон.

– Йўқ, кетмас. Жуда болалигида олиб келганмиз. Одамга ҳам унча-мунча ўрганган... Ҳа, гап Нурмат тоға тўғрисида эди-я, ҳозир айтиб бераман. Жуда кўпни кўрган бобой бу.

Мирвали машина тезлигини пасайтириб, аста хикоясини бошлади.

Нурмат тоға тинчгина банкда булбулнинг кафасидек тор кассада пул олиб, пул бериб кунини ўтказиб юарди. Районда эмас, бутун областда ном чиқарган колхознинг Ҳожимурод деган раиси тинчини бузади. Ишга таклиф қилади. Ҳоли жонига қўймай, банк бошқарувчисининг ҳам розилигини олиб, колхозга кассирликка олиб кетади. Бошида улар жуда иноқ ишлашади. Раиснинг зиёфатлари усиз ўтмайдиган бўлиб қолади. Бирон йил ўтгандан кейин Нурмат тоға колхознинг ички сирларини, раиснинг иш тутиш йўлларини билиб олади. Баъзи қонунсиз харжларга кўникмай юради. Кейинчалик бу ишлар оддий бир нарсага айланиб қолади. Кассир халқига иккита раҳбарнинг имзоси бўлса, бас. Ҳар қанча пул бўлса бераверади. Раис билан бош бухгалтернинг имзоси билан пул олиб келади. Шу имзолар билан тегишли одамларга санаб беради. Қиладиган иши шу. Улар раис билан ота-боладек бўлиб кетишади. Раис, «зарур» бўлиб қолиб, беш мингми, ўн мингми сўраса, тилхатсиз бераверадиган бўлиб қолади. Эртаси ё индини раис бухгалтерия орқали олган пулларини ҳужжатлаштириб қўяди.

Кунларнинг бирида раис уни кабинетига чакириб, ўттиз минг сўм тайёрлаб қўйишини тайинлайди.

– Шунча пулни нима қиласиз? – дейди ажабланиб Нурмат тоға.

– Куёвга битта ҳовли олиб бермоқчи бўлиб юргандим. Ҳозир телефон қилишди. Ўттиз мингга битта яхши ҳовли савдосини пишитиб қўйишибди. Уйдаги пул хотинда эди. Туркистонга Султонимни зиёрат қилгани кетган. Келиши билан жойига қўйиб қўямиз. Банкка бориб йиригига алмаштириб келсангиз дуруст бўларди. Шунча пулни дўппайтириб олиб юрмай.

Нурмат тоға йўқ дейишини ҳам, ҳа дейишини ҳам билмай, чайналиб туриб қолди.

– Ишонмаяпсиз чоғи, – дейди раис аччиқланиб, – ё тилхат ёзиб берайми?

Нурмат тоға раисга неча марталаб ўн минг, ўн беш минглаб пул берган, бирон марта тилхат сўрамаганди. Раис ҳам айтган кунни ё пулни қайтариб берар, ё бўлмаса, бухгалтерия орқали расмийлаштириб, орани очиқ қилиб қўярди. Шундоқ одамга ишончсизлик қилишга Нурмат тоғанинг кўнгли бўлмайдди. Айтган вақтида ўттиз минг сўмни идорага келтириб беради.

У уйига қайтаркан, дили сира ёришмайди. «Раис келгунча ревизия босса нима бўлади? Бухгалтерни хабардор қилиб қўйсинмикин? Йўғ-э, билса дили оғрийди. Ахир у унақа одам эмас. Ҳалол...». Ўйлай-ўйлай, нима бўлса ҳам бош бухгалтерга бир оғиз айтиб қўймоқчи бўлади. Аксига олиб, у ҳам Қаршига зарур иш билан кетиб қолган экан. Эртага албатта айтаман, деб ўзини овутади.

Кечаси билан минг тўлғониб, тушлари бузилиб тонг оттиради. Эрталаб бухгалтернинг олдига кирганда ёни-

да одам бор экан, чикиб кетгунча кутиб туради. Эзмарок одам экан, пенсия олиш учун қанақа ҳужжат керак, аввал қаёққа бораман, кимга учрашаман, деб роса чўзилади. Охири, ишини битказиб чикиб кетади. Бухгалтер Нурмат тоғага қарайди.

– Жуда хунук иш бўлди-да, аксига олиб областга чакириб қолишди. Раисни кузатгани чиқолмадим. Сиз чикдингизми, тоға?

Нурмат тоға хайрон бўлади. Чакирса овоз етадиган жойга икки кунга кетган одамни ҳам тантана билан кузатиладими? Армияга кетаётган бўлмаса, съездга делегат бўлиб кетаётган бўлмаса!

– Индинга қайтиб келадиган одамни кузатиб қўйиш шартми? – дейди ажабланиб Нурмат тоға.

– Индинга қайтадиган?! – дейди бухгалтер уни масҳара қилгандек. – Худо хохласа, йигирма тўрт кундан кейин қайтадилар. Тошкентда бир кун бўлса, жами йигирма беш кун. – У чўтга йигирма беш деб тош ташлайди. – Қайтишда у ёқ-бу ёқни айлансалар, яна беш кун. – У яна бешта тош ташлайди. – Хотин киши билан курортга борган одам вақтида қайтолмайди.

Нурмат тоға ўрнидан сапчиб туриб кетади.

– Нима?! Курортга?!

Унинг вазоҳатидан бухгалтер кўрқиб кетади.

– Сизга нима бўлди? Ўтиринг, ўтиринг! Ия, ия, рангингиз ғалати бўлиб кетди-ку.

У шошиб стол тортмасидан аллақандай таблетка олиб, унга узатади.

– Тилингизнинг тагига ташлаб олинг...

Унинг гаплари Нурмат тоғанинг қулоғига кирмайди, боши ғувиллаб, кўзлари тиниб, ҳолсизланиб курсига ўтириб қолади.

– Доктор чакирайми? – дейди бухгалтер, телефон трубкасига қўл узатаркан.

Нурмат тоға пешонасига шاپиллатиб уриб, гандираклаганча чикиб кетади.

Нима гап бўлганлигидан хабари йўқ бухгалтер хайрон бўлиб орқасидан чиқади. Тоға йўл четидаги скамейкада бошини чангаллаганча букчайиб ўтирарди.

Бухгалтер тепасига келиб, аста шивирлайди:

– Тоға, туринг ўрнингиздан, одамлар кутиб қолди. Пул оладиганларни жўнатворинг. Ишдан қолишмасин, ҳаммаси далага кетадиганлар.

Тоға бошини кўтариб, маъносиз кўзларини қайга яширишни билмай, яна ерга қарайди.

– Пул йўқ. Бир тийин ҳам йўқ. Ҳаммасини раис супуриб кетган. Индинга қайтиб бераман, деб ўттиз минг олиб кетди.

Бухгалтернинг ранги оқариб, тиззаларидан дармон кетгандек, гавдасини кўтаролмай қолди. Кейин ўзига келиб, ишонқирамай дейди:

– Йўғ-э, раис унақа одам эмас, бировни алдамайди. Иситмангиз йўқми? Довдирамаяпсизми? Ҳушингизни йиғинг.

Тоға бошини сарак-сарак қилиб, ух тортади.

– Сенки ишонмадинг, бу гапга энди кимни ишонтираман? Мени тириклайин гўрга тикдиларинг.

Бухгалтер шошиб ичкарига кириб кетади. Раиснинг уйига телефон қилади. Келини уйда экан, раиснинг қайси курортга кетганини сўрайди. Келини аниқ бир жавоб айтолмайди.

– Феълларини биласиз-ку, бир жойда узоқ туролмайдилар. Менимча, путёвкасиз кетишган. Аямни асаб-

лари бузилиб, бўлар-бўлмасга йиғлайдиган бўлиб қолгандилар. Бир айлантириб келаман, деб олиб кетдилар. Қайси томонга кетганларини билмайман. Телефон қилсалар, айтарман сизга.

Энди бухгалтер ҳам ташвишга тушиб қолади. Қаергадир телефон қилади, ким биландир гаплашадди. Хуллас, эртасига контрол-ревизия бошқармасидан одам келиб, кассани муҳрлайди-ю, ревизия бошлайди. Кечкурун ёнбошига «Милиция» деб ёзилган машина Нурмат тоғани олиб кетади. Беш кунгача тоғани ана шу машинада олиб келиб, бухгалтерияга опкириб кетишар, кечкурун яна машинада олиб кетишарди. Олтинчи куни уни идорага опкелмай қўйишади. Тергов бошланганмиш, деган гап чиқади. Йигирма кундан кейин тўлишиб, ранги тиникиб, раис сафардан қайтади. Район прокуратурасида уни тоғага юзма-юз қилишади.

– Ўтган ойнинг йигирма еттинчи куни колхоз кассири Нурмат тоғадан ўттиз минг сўм пул олганмисиз? – деб сўрайди терговчи.

Раис «хайрон бўлиб», бир терговчига, бир Нурмат тоғага қарайди.

– Қанақа ўттиз минг? Шунча пулни нима қиламан? Нега оламан?

Нурмат тоға у билан юзма-юз қилишганига севинганди. Раис пул олганини айтади, бу ишнинг хато бўлганини уларга тушунтиради, деган умид юрагининг бир чеккасида йилт этганди. Раиснинг жавобидан ҳанг-манг бўлиб қолади. Сапчиб ўрнидан туриб кетади.

– Ахир, куёвимга участка олиб бераман, пулим хотинимда эди...Индинга қайтариб бераман...

Терговчи унинг гапини бўлади:

– Ўтиринг! Рухсатимсиз гапиришни ман қиламан. Хўш, – дейди у раисга, – демак, пул олганингизни инкор қиласиз?

– Олган бўлсам, тилхатимни кўрсатсин! Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир, у ёш бола эмас-ку.

– Тилхат олганмисиз? – дейди терговчи тоғага.

– Йўқ.

– Нега?

– Бу одамга ишонардим.

– Тушунарли. – Терговчи бошини сарак-сарак қилиб, нималарнидир ёза бошлайди. Кейин: – Имзо чекинг, – деб тоғага бир варақ қоғоз узатади.

Тоға гаранг эди. Кўзлари тиниб, қўли қалтираб, тергов қоғози тагига имзо чекади.

– Тамом! Ревизия бошқа камомад тополмаган. Бошқа ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилган. Ревизия материаллари билан сизни таништирганман. Бошқа саволим йўқ. Ишни энди судга ошираман. Агар терговнинг боришидан норози бўлсангиз, мана қоғоз, бош терговчига арз қилишингиз мумкин. Раис, сизга рухсат, судда ҳам бир-икки марта безовта қилишади. Чакирув қоғози олишингиз билан албатта келишингиз керак.

Раис, албатта, албатта, деб чиқиб кетади.

Йигирма кундан кейин суд бўлади. Тоғани камомадчи сифатида ўн икки йилга ҳукм қилишади. Мол-мулки мусодара қилинадиган бўлади.

Шу билан умрини тинчгина, бир маромда ўтказаётган одамнинг ҳаётида кескин бурилиш бўлади.

Бу орада уйдаги нарсалари мусодара қилинади. Ҳовлиси сотилади. Хотини битта тугунча билан уйдан

чикиб кетади. Шу кетганча қаёққа кетганини суришти-
радиган одам бўлмайди. Ўн икки йил ўтиб кетиб, Нур-
мат тоға озиб-тўзиб, букчайиб қайтиб келади. Уни ил-
гари кўрганлар энди таниёлмайди. Қариган, соколлари
оқариб кетган...

– Гаплашсанг, гаплари ҳам анчагина узук-юлук, –
деди Мирвали. – Баъзан гапидан адашиб кетиб, сўраган
нарсанг қолиб, бошқа нарсани айтади. Савоб бўлар-ку,
ҳам тоғ ҳавосида соғлиғи тикланар, деб шу ёққа олиб кел-
дим. Шийпонни супуриб-сидириб юради. Орқа тарафга
пича қовун эккан, селитрасиз. Тузок қўяди, бедана или-
ниб туради. Баъзи-баъзида ўзи билан ўзи сўзлашадиган
одати бор. Қулоқ солсанг, бирон маъно чиқмайди. Нима
деяётганини ўзи билса керак. Бир куни тоғдан жуда чар-
чаб келдим-у, мана шу шийпон айвонидаги раскладуш-
кага ётиб, магнитофон қўйдим. «Чоргоҳ»ни мириқиб
эшита бошладим. Нурмат тоға шийпон зинасига ўтириб,
қимирламай ашулани охиригача эшитди. Чўққиларни
ўраган булутларга, пастликда эчкилар подаси кўтарган
тўзонга тикилганча юм-юм ёш тўкарди. Ашула тинган-
дан кейин ўрнидан турди-да, ёш тўла кўзлари билан
менга қараб:

– Болам, мен боримда бу ашулани қўйманг, – деди.

У шундай деди-ю, шийпон орқасига ўтиб кетди.
Орқасидан мен ҳам шийпон панасига ўтдим. Тоға хар-
санг тош устида муштдек бўлиб ўтирар, қимирламас
эди. Тоганинг дарди бедаво. Ичини куйдирган чўғ ўтсиз
тутаб, бутун вужудини жизганак қилаётгандек эди.

Толибжон бу гапларни жимгина эшитаркан, эрталаб-
дан бери кўзига телба бўлиб кўринган тоға энди адолат-
сизлик, шафқатсизлик курбони, ифлос, жирканч қўллар

ғижимлаб ташлаган аянчли бир кимса сифатида намоён бўлди.

Толибжон ҳаётнинг аёвсиз зарбаларига дуч келган, омадсиз ҳаёти каловлатиб қўйган, безовта асрнинг шиддаткор, сершовқин бўронларидан кочиб, тинчгина бир кунжи ковак излаган одам эди. Энди тоғанинг кечмишини эшитиб, дунёда ундан ҳам чорасиз одамлар олдида ўз чорасизлиги ҳеч гап бўлмай қолганини билди.

Рацияда, ўртоқ Рихсиев, деган овоз тўхтовсиз эшитила бошлади. Мирвали трубкани қулоғига қўйиб кичқирди:

– Эшитаман, эшитаман. Гапиравер. Нима гап?

– Эшитяпсизми, ўртоқ Рихсиев. Эртага пионер лагеридан биринчи смена қайтади. Завгар автобус бермаяпти. Расулбексиз беролмайман, дейди. Расулбек меҳмон кутгани Шаҳрисабз аэропортига чиқиб кетган. Нима қилай?

– Гаражни менга улаб бер. Ўзим гаплашаман...

Рация анча пайтгача қитирлаб, гувиллаб турди. Кейин хотинчалиш овоз келди:

– Гараж жужурниги эшитади...

V

Нурмат тоға колхозда кассирлик пайтида кўп зиёфатларни кўрган, ноз-неъматларга тўла дастурхон безаб, қанча-қанча меҳмонларни кутган. Аммо Расулбекдақа дастурхон безайдиган мезбонни кўрмаган эди.

Какликлар ҳозир чўққига чиқиб кетган, на тузоққа илинади, на ўқ билан уриб бўлади. Хонадонлардаги ўрганган какликлардан беш-олтитасини сотиб олиб дўлма

қилди. Тоғ райҳони-ю жамбилларини қиймага қориб, какликнинг корнига жойлаб, ип билан тикиб чиқди. Икки кун ичида тузоққа илинган беданаларни Нурмат тоғага патини юлдириб, зиралаб қозонга бостириб қўйди. Эринмай пўстдумба қиртишлади. Ярим пақир олчанинг данагини ажратиб, холодильникка қўйди. Эрталаб сўйилган кўчқорнинг калла-почаси-ю ичакларини машинада уйга жўнатди. Шофёрдан ҳасип билан калла гўшти соат бешга тайёр бўлсин, деб қайта-қайта тайинлади Бек.

Кун тоғ орқасига ўтиши билан столга дастурхон ёзиб, мева-чеваларни қўя бошлади. Ҳали у столни ясашиб улгурмаган ҳам эдики, чўпон йигит «Москвич»да тўрхалта тўла балик олиб келди. Баликларни унинг ўзига тозалашни топшириб, бедана бостирган қозонни газга қўйди.

– Сал дурустрок кийиниб олинг, сто восмойларга ўхшаб юрманг, меҳмонлар олдида, – деди.

Нурмат тоға қаддини ростлаб ўрнидан турди.

– Хотиржам бўл, Бек. Меҳмонларингни олдида бормайман.

– Тавба, бу одамга битта гап кам, иккита гап кўп. Жинними ўзи. Одамови, бу ярамас чол.

Шийпон олдидаги ялангликда иккита «Волга» олдинма-кетин келиб тўхтади. Ундан биринчи бўлиб ёши олтмишларга яқинлашиб қолган, оппоқ юзли, бағбақаси галстугининг тугуни устидан тошиб чиққан, салобатли бир киши тушди.

– Оббо сен-эй, – деди меҳмон. – Зўр боласан-да.

– Шогирдингизман-да, Ҳожи ака, – Расулбек ялтоқланиб, йўл бошлади.

Ҳожи ака билан область ва район сельхозтехника бирлашмаси бошлиқлари, райПО мудири ҳам келган.

У меҳмонларнинг қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутди. Кейин стол устидаги докани очиб, ўтиришга таклиф қилди.

Ҳожи ака ясатилган дастурхонга қараб ҳайрон бўлиб қолди.

Меҳмонлар ўтиришгач, Расулбек буғи чиқиб турган каклик дўлмани ўртага қўйди.

– Битта илтимос, – деди у айёрона кўз қисиб. – Ҳаммасини еб қўйманглар. Ҳали бундан зўрлари бор.

Ўртага кабоб келди. Пўстдумба келди. Охири бедана табака тортилди.

Угра кесишда дунёнинг бирон мамлакатига Шахрисабз билан Китоб пазандаларига тенг келадигани бўлмайди. Улар кесган уграни ғалтак ип ёнига қўйсангиз қайси бири ип, қайси бири угра – билиб бўлмайди.

Мана шу Расулбек ана шунақа уста пазандалардан бири эди.

Совхозга чет эл делегатлари келганда угра ичиб туриб, бу машинада қирқилганми, деб сўрашганди. Қўлда кесилганини айтишганда биронтаси ишонмаган.

Ўшанда Мирвалининг буйруғи билан Расулбек бир зувала хамир қориб, меҳмонлар олдида угра кесган. Кейин уградан биттасини олиб игнанинг тешигидан ўтказган эди.

Ҳожи ака ҳар гал таомни оғзига солганда Расулбек шаънига ҳамду санолар ўқирди.

– Вей, бу хунарни қайдан ўргангансан, палакат?! Жуда зўр экансан-ку!

– Ҳали шошманг, Ҳожи ака. Тоғ жилғасидан тутилган ойбалиқни еганмисиз? Емагансиз! Ана энди ейсиз. Чарвига ўраб димланган жигар еганмисиз? Емагансиз! Ҳали ҳасип бор, калла гўшти бор.

Ҳожи ака ёйилиб кулди.

– Бўктириб ўлдирмоқчимисан?! Нафасим тикилиб қолди. Энди жиндек дам бер. У ёқ-бу ёққа юриб овқатни ҳазм қилайлик.

– Маъкул, маъкул. Ҳазми таом учун ҳам тадбир белгилаб қўйганман. Ўзлари полизга бориб, тузоққа тушган беданаларни териб оладилар. Бунинг гашти бошқача бўлади. Нима дейсиз, маъкулми?

Ҳожи ака ёғли қўлларини сочикқа артиб, ўрнидан турди. У ичмас эди. Шунинг учун ҳам ҳамроҳлари, нокулай бўлмасин, деб шишаларга қўл урмай, одоб сақлаб ўтиришган эди, ўрниларидан кўзғалишмади. Ҳожи ака нари кетиши билан шишаларга қўл узатишди.

Атроф жимжит. Кечки шаббода ғир-ғир эсади. Тоғнинг соя тарафи тўқяшил тусга кирган. Чўққиларнинг учи худди қилич дамидек чакнаб турибди. Шундоқ пастликда, худди оёғинг тагига узала тушгандек катта қишлоқ ястаниб ётибди. Қишлоқ ўртасидан кесиб ўтган сойнинг шовуллаши эшитилмас, фақат дарахтзорлар, харсанглар орасидан буралиб-буралиб ўтиши ажиб бир манзара ҳосил қилар эди.

Расулбек Ҳожи акани шийпон орқасига, Нурмат тоғанинг чайласига бошларкан:

– Ҳу ўша қовун полизида тузоққа илинган беданалар сизга интизор бўлиб ётишибди, – деди.

– Бўлди, бўлди. У ёғини ўзим топиб оламан. Сен ишингни қилавер.

Расулбек итоаткорона қўл ковуштириб, оркасига қайтди.

Ҳожи ака сўқмоқдан битта-битта босиб, полиз томон юра бошлади. Чайлада икки тиззасини кучоқлаб Нурмат тоға узоқларга тикилганча қимирламай ўтирарди. Ҳожи ака чайла олдидан ўтаркан, «омонмисиз, бобой» деб қўйди-ю, пайкал томон кетаверди.

Боядан бери кимирламай ўтирган Нурмат тоға фавкулудда бир хаяжон билан сесканди. Таниш овоз уни сергаклантирди. Пайкал томон кетаётган кишининг оркасидан тикилиб қолди.

Ўша, ўшанинг ўзи. Ҳожимурод бу. Нурмат тоға нима қилишини билмай, беихтиёр ўрнидан турди. Бу пайт Ҳожи жўяклардаги лой тузокларга илинган беданалардан бир-иккитасини олиб қўйнига солиб улгурган, ажиб бир чакқонлик билан жўякдан жўякка сакраб тузокқа энгашарди.

Нурмат тоға ундан кўз узмай туриб қолди. Ниҳоят, Ҳожининг шодон овози эшитилди:

– Бобой, битта халта келтиринг. Қўйним беданага тўлиб кетди. Питирлаб ғашимни келтиряпти.

Нурмат тоға хушёр тортди. Чайла устунига илиб қўйилган кўшоғиз милтиқни қўлга олди. Тиззасида букиб ўклади. Кейин Ҳожи энгашиб бедана олаётган пайкалга келди.

– Халта келдирдингизми? – деди Ҳожи унга карамай.

– Ҳа, – деди тоға.

Ҳожи унга ўгирилиб қаради-ю, ханг-манг бўлиб қолди. Чолнинг қўлидаги милтиқнинг учи унга тўғрилланган, икки кўзида ўт чакнарди. Ҳожи эсанкираб, ҳозиргина тузокдан олган беданани қўйиб юборди. Бе-

дананинг биттаси Нурмат тоғанинг олдидан пириллаб учиб ўтди.

Ҳожимурод қалт-қалт титрар, кўйнидаги беданалар питирларди.

— Мен сени кидирмадим, — деди босик, бўғик овоз билан Нурмат тоға. — жазойингни Худо оерсин, дегандим. Йўқ, сен Худога ҳам чап бердинг. Ажал тортиб, ўз оёғинг билан олдимга келдинг. Имон келтир... Имон келтир. Ҳозир ўласан. Ал-қасос-ул-минал ҳақ, дейдилар.

Ҳожимуроднинг тили калимага келмасди. Нима дейишини, нима қилишини билмасди. Қаршисида милтиқ ўқталиб турган одамга айтгулик бирон гапи йўқ эди. Ҳеч қандай узр, ҳеч қандай илтижо уни шу топда ўлимдан олиб қолмасди. Ҳожимурод шунча йил яшаб, шунча чиғириқлардан бутун чиқиб, бунақа танг аҳволга тушмаган эди. Бирон кун келиб унга рўпара бўламан, деб хаёлига ҳам келтирмаганди.

Колхоз оғизга тушган хўжаликлар, Ҳожимурод эса пичоғи кескир раислар каторида юарди. У райком секретари билан прокурордан бошқа раҳбарларни раҳбар каторида кўрмасди. Бошқаларни идора олдидаги хужрада нон-чой билан кутиб юборарди.

Ҳожимурод жуда тадбиркор, ҳар иш кўлидан келадиган киши эди. Бухгалтериядами, омбордами бирон чатоклик бўлиб қолса, бирпасда тўғриларди. Келадиган ревизорлар актни Ҳожимурод айтгандек қилиб ёзишарди. Айниқса, гўшт топшириш пайтида иши роса «юришарди». У кассадан ўн-ўн беш минг сўм олиб, ферма мудири билан бозорга бориб мол харид қиларди. Моллар машинага бозордан ортилганча тўппа-тўғри тайёр-

лов конторасига жўнатиларди. Хужжатлар эса беш ой олдин сотиб олинган, боқишга мунча ем, хашак кетди, деб расмийлаштириларди. Бу орада молни кўрмаган молбоқарга ҳам беш ойлик маош ёзиларди. Нурмат тоға кассир бўлгани учун бу ишларнинг барчасидан хабардор эди.

Мана, қанча вақт ўтиб, иккови яна юзма-юз келиб туришибди.

Ҳожимурод, чикмаган жондан умид, дегандек, чолни инсофга келтирмоқчи бўлди.

– Бола-чақамни уволига қоласиз, – деди у титраб-қақшаб.

– Мени бола-чақамнинг уволи нега сени тутмади? Йўқ, сени мазза қилиб, роҳат қилиб ўлдираман. Қани, ечин. Еч кўйлакларингни. Бўл. Ечинмасанг, ҳозир тепкини босаман.

Ҳожимурод шошиб кўйлагини еча бошлади. Этаклари тагидан бир гала бедана париллаб учиб чикди-да, полиз этагига бориб тушди.

– Еч! Шимни ҳам еч. Еч деяпман!

Ҳожимурод бир сўз демай шимини ҳам ечди.

Нурмат тоға кўйнидан гугурт олиб унга ирғитди.

– Ёқ! Ёқиб юбор!

– Бу нима деганингиз? Ахир, яланғоч қайга бораман?

Тоға яна милтиқ учини унга тўғрилади.

– Қимирлама! Энди сенга кийим-бошнинг керағи йўқ. Ўзлари кафанлаб кўмиб кўйишади.

Ҳожи шартта ўзини ерга отди. Эмаклаб у томон кела бошлади.

– Мени кечиринг. Кечиринг. Гуноҳларимни оқлайман. Ўша ўттиз минг сўмни тўлайман. Эллик минг қилиб тўлайман.

– Пулни-ку, тўлайсан. Сенга пул чўт эмас. Курбонлар умрини нима билан тўлайсан? Азоб-укубатда йўқолган навқирон умримни нима билан тўлайсан? Сарсон-саргардон бўлиб, ўлиб кетган хотинимнинг умрини нима билан тўлайсан? Йўқ бўлиб, тўзиб, патарат топиб кетган оиламга қанча ҳақ тўлайсан? Кийимларни ёк. Бўлмаса, тепкини босаман.

Ҳожимурод чўккалаб ўтириб, кийимларини бир жойга тўплади. Қўллари қалтираб гугурт чакди. Уни кийимларига оборишдан олдин, раҳми келармикан, деб Нурмат тоғага зорли қаради. Тоға милтиқ учи билан кийимларни кўрсатди. Шундан кейин Ҳожимурод ёниб турган гугурт чўпини кийимларига тутди. Гугурт чақилган кийим-бош анча вақтгача тутаб турган эди, шаббода эсиши билан лоп этиб гуриллаб ёниб кетди. Ҳожи худди ташлаган пўстига тикилган бешиктебратардек ёнаётган кийимларига маъюс қараб турарди.

Шийпон томондан маст йигитларнинг пойма-пой қўшиқлари эшитилади.

Шу топда Нурмат тоғанинг ичида ўт ёнарди. Бу ўт аста ўрмалаб, унинг бутун вужудини камраб олди. У нима қилаётганини, нималар деяётганини билмасди. Қаршисида турган шу яланғоч одамдан даҳшатли ўч олиш истаги ҳукмронлик қиларди.

Ҳожимурод эса у билан учрашув, қачондир рўпара келиб қолиш тўғрисида сира ўйламаганди. Уни мутлақо унутиб юборганди. Тўғри, баъзи-баъзида Нурматни

эмас, хотинини эслаб кўярди. Ҳар гал эсига келганда э-
лари жимирлаб, кўзлари қоронғилашиб кетарди.

Беш йил бўлди, хотини ҳам кўринмай қолди. Илга-
рилари у шаҳарда пайдо бўлиб қолар, сочлари тўзғиган,
бир қарашдаёқ телбалиги билиниб турадиган бу аёл ҳар
куни эрталаб Ҳожимурод ишга кетадиган пайтда эши-
ги олдида кутиб турарди. У кўриниши билан, қўлини
киблага чўзиб, узоқ дуойи бад қиларди.

– Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин!
Шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиқсин! Э Худо, борли-
гинг рост бўлса, шу одамни бахтиқаро қил! Умри хор-
ликда, зорликда ўтсин, омин!

Ҳожимурод бу телбадан тезроқ қутулиш учун шо-
шиб ўзини машинага урар, шофёр ҳам мотори гуриллаб
турган машинани ўқдек учириб олиб кетарди. Хотин
машина орқасидан тош отиб қоларди. Яна ўша этни жи-
мирлатадиган қарғиш:

– Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин!

Шу топда Ҳожимуроднинг кўзига сочлари тўзғиган
телба хотиннинг алам тўла кўзлари кўриниб кетди.

Хотин тўрт-беш кун уни қарғаб-қарғаб йўқ бўлиб
кетарди. Орадан икки-уч ой ўтиб, яна пайдо бўларди-
да, хумордан чиққунча қарғаб кетиб қоларди. Беш йил-
дан ошди, у келмай қўйди. Ҳожимурод аста-секин уни
ҳам унутиб юборди. Аммо баъзи-баъзида эсига тушиб
қолар, кўнгли алланечук бўлиб, уйкуси қочарди. Шун-
дай кезларда қоқ ярим кечаси кўрпани елкага тортиб,
босиб-босиб чекарди.

Офтоб ўчаётган маҳал икки одам бир-бирига бақамти
келиб, чурқ этмай турарди. Бирининг ичи тўла алам,
дард. Бири эса бутун бир хонадонни вайрон қилган, энди

қасос онлари келганда тақдирга чап бериб бўлмаслигига акли етиб, бу дунёдан умидини узиб, лолу хайрон турарди.

Нурмат тоға милтиқ учи билан, юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод кимирамлади.

– Юр!

– Қаёкка?

Нурмат тоға жавоб ўрнига милтиқ учини унинг бошига тўғрилади. Ҳожимурод сеҳрлангандек, ихтиёрсиз орқасига тисарилди.

– Пастга қараб юр! – деб буюрди Нурмат тоға.

Нурмат тоға энди бу одам устидан мутлақо ҳоким эди. Энди бу одам унинг қўлида. Ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳожимуроднинг бу ночор ҳолати унга роҳат бағишларди. Ҳар бир қалтираш унинг кўнглидаги аламларни томчима-томчи чиқазиб юбораётганга ўхшарди.

Улар шу алпозда дам тез, дам секин юриб пастликка тушишди. Ҳожимурод яланг оёқ, тошлардан юролмай қийналар, гоҳ оёқ учида, гоҳ товони билан юриб холдан тойган эди.

– Менга қаранг, – деди Ҳожимурод. – Бўлди-да энди. Мендан нима истайсиз? Майли, пул керак бўлса, пул олинг, мол-мулк керак бўлса, майли, олинг. Энди бас, қўйиб юборинг.

Нурмат тоға индамади. Юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод тошлардан сакраб-сакраб яна юрди. Улар ана шу алпозда юриб, тубсиз жарлик ёқасига келишди. Ҳожимурод энди ҳаётдан умидини узганди. Ҳозир бу ярамас жар ёқасида пешонамдан отади, жарга қулайман, ўлигим бўриларга ем бўлади, деб ўйлади. Шарт бурилди-ю ўзини Нурмат тоғанинг оёғи остига ташлади.

– Ёлвораман. Сабийларимга раҳм қилинг. Умрим бўйи қулингиз бўлай.

Унинг бу ёлворишлари Нурмат тоғага заррача таъсир қилмасди. У ўн беш йил саргардонликда хор-зор бўлиб, дийдаси қотиб кетганди. Унинг устига, хор-зорлигига, хотинининг телба бўлиб ўлиб кетишига сабабчи шу эди. Нурмат ундан шафқат тилаганда юзини ўгирган эди. Дунёдаги пасткашларнинг энг пасткаши шу тобда яланғоч, афтодаҳол бир алпозда қаршисида турарди.

Офтоб ўчди. Тоғ ўнгирлари бир дам сукунатга чўмди. Чигирткалар ҳам чирилламас, гиёҳлар ҳам шитирламас, кўнгилни эзувчи, кўкракдан босувчи бир қоронғилик ҳоким эди. Одамлар айтган завол пайти шумикин?

– Жўна энди, – деб буюрди Нурмат тоға.

Ҳожимурод орқасига шошиб бурилган эди, Нурмат тоға жеркиб берди:

– Орқага энди йўл йўқ. Жарликка тушасан. Ўша та-
рафдан қаёққа йўл бўлса кетаверасан.

Жарлик ваҳимали эди. Ҳожимурод иккиланиб турмади. Нима бўлса ҳам унинг қўлидан қутулиш учун жар томонга туша бошлади.

– Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман.

Ҳожимурод ўлимдан қочгандек ўзини ўнгирга урди. Оёқларининг қонаб кетишига қарамай, чағир тошларни босиб, харсанглар орқасига ўтиб кетди.

Ҳозир Нурмат тоға турган йўлдан бошқа орқага қайтадиган ёлғиз оёқ йўл йўқ эди.

Нурмат тоға ўжар, қайсар, жаҳлдор одам эди. Умуман, тоғликларнинг ўз ўжар қонунлари бўлади. Харсанг тошлардан уй тиклайдилар. Ҳар баҳор селлар уйларини

бузиб, вайрон қилиб кетади. Лекин табиат қанча ўжар бўлмасин, улар қайсарлик билан яна кулба тиклайдилар. Бу ердаги эркинлик, кенглик кўнгилларга қанчалик эзгулик солмасин, барибир улар ўжарлик одатларини ташлаёлмайдилар. Бутун умрлари тошлар, селлар билан олишиб ўтади (наинки одамлар, ҳатто гиёҳлар, дарахтлар ҳам қайсарлик билан табиатга ўчакишиб яшайдилар. Селлар дарахтларни илдизи билан кўпориб ўнгирларга улоқтиради. Лекин бу қайсар дарахтлар илдизлари сувга тегиши билан, селларга ўчакишиб, яна япроқ ёзаверади-лар). Тоза ҳаво, тошдан тошга урилиб пишиб тушадиган сув, ғубор кўнмаган гиёҳлар, баланд чўққиларга ўрма-лаб кетган ёлғиз оёқ йўллар кўнгилга аллақандай эзгу туйғулар солган. Улар дўстликни муқаддас тутадилар. Дўст учун, яхшилик учун жонларини ҳам аямайдилар. Аммо...

Аммо хиёнат ўртага тушса, жон-жонининг аллақаерида яшириниб ётган ваҳший куч қалқиб юзага чиқади. Уни ҳеч қандай тўсиқ қайтара олмайди. Бу — тоғликлар удуми!

Нурмат тоға ҳам ана шундай ваҳший куч ихтиёрида эди. У ўжарлик қилиб, алламаҳалгача йўл пойлаб ўтирди. Ой кўтарилди. Чигирткалар тинимсиз чирилларди. Қайдадир бўри улиди. Осмони фалакдан қизил чироғи бир ўчиб-бир ёниб самолёт унсиз учиб ўтди. Ўзи йўқ бўлиб кетгандан кейин овози гуриллаб тоғу тошни ларзага солди.

Нурмат тоға орқага қайтаркан, шу ишим тўғри бўл-дими, деб ўзига ўзи савол бермади. У ўтган умри, болалари, хотини олдидаги қарздан бироз бўлса ҳам узилган-

дек, ўзини енгил сезди. Калласига ҳеч нарса келмади. Ҳеч нарсани ўйламади ҳам.

Ҳожимурод оркасига карамасди. Қараса, Нурмат отиб ташлайдигандек эди. Ҳар минут, ҳар секунд ўк узилишини кутарди. Ҳозир варанглаб ўк отилади-ю Ҳожимуроднинг умрига якун ясайди. Тоғу тошларда жасади бўриларга, шоқолларга ем бўлади.

У туғилиб, эсини танигандан буён қандай яшади, нималар қилди? Одамдек яшадими? Бирон дардмандга дармон бўлди? Йиқилганни кўтариб қўйдими? Йиғлаган етимнинг кўз ёшини артди? Бирон мухтожнинг мушкулини осон қилди?

Хаёлидан ўтган бу саволларга жавоб тополмади. Ўзини юпатиш учун хайрли ишларини эсламоқчи бўлди.

Маҳалла мачитига янги тобут ясатиб берди. Маҳалла ахли унинг бу ишини аскияга олди. Бирон одам қазо қилса, Ҳожимуроднинг тобутини олиб чиқинглар, деб унга эшиттириб пичинг қиладиган бўлишди.

Йиқилиб бели синган опаси бир йил гипсланиб, касалхонада шифтга термилиб ётди. Ҳар гал эшик очилганда, укам келяпти, деб умидвор бўлди. Ана шу ногирон опаси оламдан ўтганда тобут олдига тушиб, «вой опам»лаб, кўз ёшини дарё қилиб оқизди. Уч йил бўлди, не-не меҳрибончиликлар қилган опасининг қабри ғариб бўлиб, қовжираган ўтларга қўмилиб ётибди.

Ҳожимурод ўйлаб-ўйлаб, биронта қилган хайрли ишини тополмади. Кўз олдида одамларга қилган жабри, ноҳақлиги келаверди.

Ногаҳон ўлим кутаётган одамнинг хаёлига нималар келмайди. Ҳозир ўк узилади. Шу билан тамом!

Уйи, болалари, орттирган давлати кўз олдига келди. Нахотки, шуларнинг ҳаммасидан бир дақиқада махрум бўлса?!

Орка томонда нимадир шитирлади. Тош думалаб қарсиллади. Бу товуш унга худди кимдир милтиқ ўқлаётгандек туюлди. Нурмат милтикни энди ўқлади, деб ўйлади Ҳожимурод.

Нурмат!

Ким у? Ҳожимурод унга нима ёмонлик қилган?

У ўзига ўзи беихтиёр шу саволни берди-ю, сесканди. Жавоб излашга юраги бетламади. Агар жавоб изласа, ўзидан ўзи нафратланиб кетади. У ўзини ўзи ёвуз деб аташга журъат қилолмасди. Начора. Бир дақиқадан кейин оламдан ўтади. Ҳеч бўлмаса, ўлими олдидан қилган гуноҳлари учун тавба қилиши керак-ку.

У Нурмат тоғанинг бошига кулфатлар солди. Ўттиз минг сўмга туширди. Қаматди. Уй-жойи мусодара бўлди. Қўлидаги боласи билан хотини уйдан хайдаб чиқарилди. Аламда ўртаниб, хотини телба бўлиб қолди. Нурматнинг ўзи умрини қамоқларда сарсон-саргардонликда ўтказди. Энди умри тоғу тошларда девонавор ўтмоқда. Шуларнинг барига Ҳожимурод сабабчи. Пулга ўчлиги, ҳаромдан ҳазар қилмаслиги, мол-дунё, пул олдида ҳар қандай муқаддас нарсани оёқости қилишдан тоймаслиги сабаб бўлди.

Бу хато эмасди. Пасткашлик ҳам эмасди. Бу ваҳшийлик, жирканчлик эди!

Атрофни қоронғулик босди. Шу топда Ҳожимуроднинг кўнгли ҳам, тоғу тошлар ҳам, тошлар орасидан қайнаб чиққан аждар мисол илдизлар ҳам қоп-қора эди.

Ҳожимурод тойиб йикилди. Осмон йўлини тўсган тоғлар тепасидаги ойнинг дока орқасига чироқ ёққандек ожиз шуъласи таралиб келарди. Ҳожимурод, Нурмат мени ҳозир отади, ҳозир отиб ташлайди, деган хавотирда анчагина йўл юриб қўйганини сезмаганди. Нурмат тоғанинг қораси кўринмасди. Демак, Нурмат уни таъкиб қилмаган. Ўша жойда қолган.

Ҳожимурод ўлим хавфи чекинганини сезди-ю, бирдан бўшашиб, оёқ-қўлидан дармон кетди. Ерга тиралиб, ҳарчанд ўрнидан турмоқчи бўлади, кучи етмайди. Шу йикилганича чалқанча ётиб, осмонга қаради. Кўзлари хира тортганидан юлдузлар бир-бирига чаплашиб кетгандек бўларди. Атроф ваҳимали эди. Қайдадир сой гувиллайди. Тепадан думалаган тош гувиллаб, пастликларга шағал суриб тушади. Яқингинада ёввойи мушукнинг этни жимирлаштирадиган жуда хунук миёвлаши эшитилди. Ҳали у томонда, ҳали бу томонда унинг кўкимтир кўзлари ёниб, ўчади. Одам оёғи тегмаган, фақат махлуқлар маконида пайдо бўлган Ҳожимурод уларни безовта қилганга ўхшарди. Айниқса, гала-гала мушукларнинг бағиллаб миёвлаши, папирос чўғидек ўчиб-ёнаётган кўзлари Ҳожимуроднинг этини музлатиб юборарди.

Нима бўлса ҳам бу Худо қарғаган жойдан кетиши керак. Аммо қаёққа? Атроф тоғ, қоялар. Нажот йўли қайси томонда?

У тубсиз ўнгир оғзида қалтираб, қай тарафга боришини билмай, ҳайрон турарди. Бу хил туришдан фойда йўқлигини билиб, боши оққан тарафга қараб кетмоқчи бўлди. Қовжираб қолган бута шохини куч билан синдириб, унга таянганча юқорига кўтарила бошлади.

Узоқдан шуъла кўринди. Гулхандан қолган чўғлар бўлса керак, деб ўйлади. Энди у йўлни ўша тарафга қараб олди. Шуъла узоқ эмас эди. Кимдир яқиндагина гулхан ёқиб, ўчирмай ташлаб кетганга ўхшайди. Катта харсанг тагида бир бўйра эни жойда чўғлари ҳали ҳам милтираб турарди. Ҳожимурод энгашиб чўққа тикилди. У чўққа ўхшамасди. Қўлидаги таёк билан чўғни титиб кўрди. Ажаб, таёк тегиши биланок чўғларнинг ҳаммаси сўнди.

Ҳожимурод гулхан деб ўйлаган жой ялтирок кўртнинг уяси эди.

У мутлақо ҳолдан тойди. Юришга мадори қолмай, ясси това тошга узала тушиб ётиб олди. Пешонамга битгани шу экан, қандок қилай, деб тақдирга тан берди-ю, бошини тирсагига қўйиб кўзини юмди. Куни билан офтоб қиздирган тош ҳам иссиққина эди. Нимадир чиқиллаётганини эшитди. Нима бу? Соатми?

Ҳожимурод ҳали кийим-бошини ечганда соатини олмаган, ўз ташвиши билан бўлиб билагида соати борлигини сезмаган экан.

Ой ҳали унча баланд кўтарилмаган. Соатнинг фосфорли миллиари неча бўлганини кўрсатиб турипти. Ўн иккидан ошипти.

Ҳожимурод иссиққина тошга ўтириб, беихтиёр мудрай бошлади. Юмшоқ тўшакларга ботиб ухлайдиган одамга яйдоқ тошда ётиш осон эмасди. У ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилар эди.

Жони узилган одамдек, тош бағридан ҳарорат кетди. Тонгга яқин баданни узиб оладиган музга айланди. Ҳожимурод қалтираб ўрнидан турди. Ҳаво салқин, муз-

дек эди. Ҳожимурод титраб-қақшаб юқорига чиқа бошлади. Гиёҳларга тушган шудринг томчилари ҳам муздек.

Унинг боши айланиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Кўзи тиниб, тепасидаги тоғлар гир-гир айланди. У мувоzanатини йўқотиб, ёнбошига гурс этиб йиқилди.

Ана шундан кейин нималар бўлганини билмайди. Ёнбошига иссиқ ўтганда кўзини очди. Кимдир уни пўстинга ўраб гулхан ёнига ётқизиб қўйган эди.

Ҳожимурод қаердалигини, нималар бўлаётганини билмасди. Бошини кўтариб, атрофга қаради. Офтоб чарақлаб, терак бўйи кўтарилиб қолган. Сон-саноксиз оппоқ эчкилар тинмай маърашади. Олтмиш ёшлардаги серсоқол бир чол таёғига кўксини тираб, унга қараб турарди.

– Тирикмисан? – деди у ҳассадан кўксини узиб. – Кимсан ўзинг?

Ҳожимурод елкасига пўстинни тортиб, унга хайрон қаради.

– Бу тарафларда шир ялангоч нима қилиб журибсан, широғим?

Ҳожимурод курукшаб қолган лабларини аранг жуфтлаб, жавоб берди:

– Қароқчилар талаб кетди, ота.

– Биз тарафларда қаракши жўқ эди-ку. Бу товарда игна ҳам жўқолмайди.

Эчкилар орасида ҳайт-ҳайт деб юрган йигитча чолнинг олдига келди.

– Уловларни товга ҳайдайми?

– Шошма, болам. Манов меймонга томоқ бер.

Йигитча заранг товоқда эт олиб келди. Гулханда вақирлаб қайнаётган кумғонга чой ташлаб, белбоғидан

суви кочган нон олиб, Ҳожимуроднинг олдига қўйди.

Ҳожимурод ниҳоятда очиққан эди. Ҳеч қаёққа қарамай, пишиллаб лунжига овқат тикарди. Бир пасда заранг товоқдаги гўшт тугади. Янги дамланган чойни босиб-босиб ичди-ю, аъзойи бадани терга ботди.

– Энди не қилмоқшисан? – деди чўпон чол.

Ҳожимурод билагидаги соатни ечиб, дастурхон устига қўйди.

– Ота, илтимос, яна бир яхшилик қилинг. Мана шу соатни, яқин орада магазин бўлса, топшириб, ярим баҳосига олса ҳам майли, менга кийим-бош харид қилиб келинг. Уйимга яланғоч бормаи.

Чол чўпон йигитга қаради.

– Улим, жўк дема. Бир пусрмон боласи экан. Пат-патингни миниб, пастга тушиб чиқ. Шай ҳам тугаган. Туз ол, қанд ол. Гугурт олиш ҳам эсингдан чиқмасин.

Йигит ўтов орқасидан мотоцикл етаклаб чиқди-да, дастурхон устида ялтираб турган соатни олиб ҳавас билан тикилди.

– Зўр соат экан. Увол-ку, сотиш.

– Соат одамдан қимбат эмас, – деди чол. – Бор, меймонни айтганини қил.

Йигитча мотоциклини патирлатиб, ёнбағир бўйлаб кетган ёлғиз оёқ йўлда бир зумда ғойиб бўлди. Моторнинг гуриллаши анча вақтгача эшитилиб турди.

Мотоцикл орқасидан югурган ит тилини осилтириб қайтиб келди.

VI

Бу жойларнинг тонглари қандок бўлишини Толибжон шу пайтгача билмаганди. Чўққининг нарёғи – Ки-

тоб томонларда аллақачон кун ёйилган, дала-тошда офтоб деҳқоннинг яғринини қиздирган маҳал, бу жойларда – Омонқўтон ўнгирларида ҳали кўр ойдинга ўхшаш нимқоронғулик ҳукм сурарди. Фақат осмон оппоқ Тундан узилиб қолган қоронғулик аста-секин эриётганга ўхшайди. Ажаб, бу пайтларда дарахтларнинг сояси бўлмайди. Агар фотоаппаратда бирон ниманинг суратини олсанг, ҳеч нарса чиқмаса керак. Ахир, сурат соя билан нур бир-бирига йўл бермаганда пайдо бўлади.

Толибжон ана шундай пайтларда баланд бир тош тепасига чиқиб, олисларга тикилади. Паст-баландлар, бағрини ерга бериб ётган филга ўхшаш баҳайбат тошлар шаклини йўқотган. Илондек тўлғонган сой ҳам энди йўққа ўхшайди. Фақат гувиллаган овози эшитилади.

У расом Ўрол Тансиқбоев асарлари нусхасини журналлардан қирқиб олиб сақларди. Чет элларда юрганда шу она юрт манзараларига узоқ-узоқ тикилиб, хаёлларга толарди. У шу топда қараб ўтирган манзаралар суратларда кўрганларига ўхшамасди. Бунда нур билан соя ўйини йўқ эди. Унинг бу кўраётганлари буюк кашфиётга ўхшарди. Шунча ёшга кириб, ҳали бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган экан. Энди у нур билан соянинг буюк қудратига имон келтирди.

Чўққилар устида бургут сокин сузарди. Тоғ орқасида бош кўтарган қуёш унинг қанотларида чакнайди. Гўё осмони фалакда бургут ёнаётганга ўхшайди.

Мана шу бургут офтобни чўққига тортиб чиқараётгандек эди. Ҳадемай бургут орқасидан қуёш чўққига чиқди. Чиқди-ю олам нурга тўлиб кетди. Азамат чинорлар пастликларга узун-узон соялар ташлади. Шудринг босган това-тошлар ялтиради. Тоғ ёнбағирлари худди

азамат тимсоҳ терисига ўхшаб кетди. Шаршаралардан сув эмас, нур тўкилаётгандек... Атрофдан кушларнинг чуғур-чуғурию, олисларда чўпонларнинг хайт-хуйти эшитила бошлади.

Толибжон ҳар тонг ана шу манзараларни томоша қилгани чиқади. Тиник, чанг-ғубордан холи, шаффоф ҳаво, ҳеч қандай таърифга сиғмайдиган кўринишлардан Толибжон хузур қиларди.

Унинг таранг тортилган асабларига сокинлик ҳаловат, ором берарди. Толибжон ана шу жимжитликни қидириб келганди. Уни топди. Она юртидан, туғилиб ўсган сўқмоқларидан топди.

Сўқмоқ бошида жиянининг қораси кўринди.

– Тоғаааа! Катта энам чақиряптилар. Чойингизни ичармишсиз!

Толибжон ўрнидан туриб, юқорига чиқа бошлади. У энди сўқмоқдан чиққанида, жияни диканглаб чопиб кетди.

– Тоға, мени тутинг, тутиб бўпсиз!

Толибжон орқасидан югурди. Етолмади. Бола анча жойга бориб тўхтади.

– Етолмадингиз, етолмадингиз!

– Жиян, жуда чопағон экансан.

Толибжон тош девор оралиғидаги қийшайган эшикдан ичкарига кирди.

Болалар каттакон хом олма гирдига чўп текиб, чарх-палак ясашган экан, ариқчада пилдираб айланыпти. Этагини липпа уриб олган Зайнаб лой ўчоқ четига оёқ тираб сут пиширяпти. Куёв айвон устунига осиб қўйилган кафтдаккина ойнага қараб соқол оляпти.

Зайнаб ўчоқдан чўғларни тортиб, заранг чўмичда сопол товоққа сут куйиб Толибжонга узатди.

– Ака, қайноққина, ичиб олинг.

Айвонда яқиндагина тандирдан узилган иккита кулчани рўмолига ўраб ўтирган кампирнинг овози эшитилди:

– Ҳой, бола... Ичиб ол. Эрталабки соғилган сутнинг ҳикмати кўп. Сен юрган юртларда сут толқонини сувга қориб беради дейишади. Бунақада сутнинг сутлиги қоладими! Дарров ичиб ол, болам. Ҳалқумингни куйдириб-куйдириб ич. Асло томоқ оғриғи бўлмайсан. Шундоқ қил, болам.

Толибжон тик турганча сут хўплай бошлади. У кўп йиллардан бери бунақа ширин сут ичмаганди. Кампир айтганча бор. У юрган юртларда порошок қилинган сут сотиларди. Таъми ҳам бошқача эди.

Ҳали болаларнинг ҳаммаси уйғонмаган. Кечкурун, тоғам билан ётаман, деб хархаша қилгани чойшабга бурканиб ухлаб ётибди. У кеча алламаҳалгача Толибжоннинг бўйнидан кучоқлаб: эртак айтинг, тагин айтинг, деб қўймаганди. Эртак ярмига келмаёқ пиш-пиш ухлаб қолганди. Зайнаб келиб, ўз ўрнига обориб ётқизганини ҳам билмаганди. Унинг ёнгинасида иштончанг биттаси ўтирипти. У ҳали бет-қўлини ювмаёқ каттакон кунгабоқарни тимдалаб писта чакяпти. Ёстик, кўрпа-тўшак усти писта пўчоқларига тўлиб кетган. У ҳар замон Толибжонга қараб илжаяди. Толибжон шу топда бориб, болани ўпиб-ўпиб олгиси келди.

Зайнаб бола тепасига келиб, уят-уят, деди.

– Ҳаммаёқни пўчоқ қилиб юборибсиз-ку, қани, тура қолинг, ўрнингизни йиғиб олай, хўжайин!

Зайнаб шундай деб болани кўтарди, кўтарди-ю, иштонсиз орқасига беозор шاپиллатиб урди.

– Боппабсиз-ку, хўжайин. Тоғангиз кўрса уят қилмайдими? Энди кул сепиб офтобда куришиб оламизми?

Бола қилган иши гуноҳлигини билмай жилмайди. Бир чиройли жилмайди. Беғубор, ширин жилмайиш эди бу. Бу нораства, беғуноҳ гўдак жилмайиши эди. Зайнаб унинг қорнидан кўтариб, ариқ бўйига олиб кетаркан, юзларидан чўлп-чўлп ўпарди. У боланинг бай-байлашига қарамай, бақиртириб ариқда жилдираб оқаётган муздек сувда орқасини ювди. Бола бу «жабр-зулм»дан қутқаришни сўрагандек тоғасига умидвор қаради.

Ҳаммаёғи шалаббо болани кўтариб айвон томонга ўтаркан, Зайнаб акасига гап қотди:

– Бу киши шунақалар. Ҳар кун аҳвол шу.

Айвонда ўтирган кампирнинг овози эшитилди:

– Ҳой, Зайнаб, сенга неча марта айтиш керак. Боланинг қовуғига қўчқор мойи суртиш керак. Нега айтганимни қилмайсан?

Зайнаб ҳали уйғонмаган яна бир боласини кўтариб айвонга обориб ётқизди. Кейин сўридаги ўринларни бир четга тахлаб, супуриб олди. Жой қилди. Толибжон онасини кўтариб сўрига опкелиб ўтқизди. Кампир рўмолига ўроғлиқ иссиқ нонни қўлидан қўймасди. Толибжон уни кўтарганда бутун вужудидан иссиқ, жизза солинган селданали нон хиди анқиб кетди.

Нонушта пайтида жанжал чиқди. Болалар тоғам билан ўтираман, деб хархаша бошлашди.

– Ҳой, тоғаларинг битта. Сенлар кўпсанлар. Қайси биттанг билан ўтиради.

– Мен билан, мен билан.

Иккитаси икки ёнига, биттаси тиззасига ўтирди. Жой тегмагани қовоқ-тумшуғи осилиб тескари қараб олди.

– Мен сизни тоға қилмайман. Сизни ёмон кўраман. Дадамни тоға қиламан.

Толибжон ҳузур қилиб кулди.

– Сенга самокат опкелиб берганман-ку.

– Керак эмас, керак эмас.

Толибжон охири уни ўнг тиззасига олиб ўтиришга мажбур бўлди.

Кампир уларга танбех берарди:

– Ҳой, нега бунақа қиласанлар?! Тоғанг чойини ичиб олсин.

Кампир рўмолини ечиб, жиззали нонни тимирскиланиб ўғлининг олдига қўйди.

– Иссиққина еб ол. Атайин седана септирганман. Седана емаганингга ҳам кўп йиллар бўлгандир. Аксига олиб седана ўлгур бир отим носча қолган экан.

Ҳаммаёкни седана ҳиди тутиб кетди. Яна жанжал чиқди. Болалар тоғамнинг нонларидан еймиз, деб чувиллашди. Зайнаб бир чимдим-бир чимдимдан ушатиб, уларнинг қўлига берди.

– Энди қолганини тоғанг есинлар. Хўпми, оппоқ болаларим.

Йўқ, болалар талашиб-тортишиб нонни улоқ қилишворди. Толибжон зўрға бир бурдагина еб қолди. Кампир яна гапга тушди:

– Кунда еган оч, йилда еган тўқ, деб шуни айтади-да. Ҳой, куёв тўра, Хартумнинг бозоридан бир кадокқина седана опкелиб беринг.

– Хўп, хўп, – деди куёв бўшаган пиёлани дастурхонга қўяр экан.

Куёв ниҳоятда камгап йигит эди. Тонг отгандан то нонушта тугагунча ундан чиққан гап шу, кампирнинг седана олиб келинг, деганига жавоб, хўп, хўп, дегани бўлди.

У қачонлардир Тошкентда зооветеринария техникумида ўқиган, колхозга ветврач бўлиб келганди. Бу орада колхоз совхозга айланди, у ўша-ўша ветврач.

Илгарилари Усмонали дўхтирнинг қўли-қўлига тегмасди. Ҳали мол фермасида, ҳали яйловга чикиб кетган қўйлар сурувида, ҳали тоғда ўрмалаб юрган эчкилар орасида. Бора-бора совхозга битта ветврач камлик қилиб қолди. Ўттиз минг қўй, ўн икки минг қорамол, минг-минглаб эчкини битта ветврач эплаёлмасди. Бир тоққа чикиб кетганича Усмонали ойлаб қолиб кетарди. Соч-соқоли ўсиб, қорайиб, озиб-тўзиб қайтиб келарди-ю икки кун ўтмай, яна Усмонали дўхтир керак бўлиб, чақириб кетишарди. Энди бунақа ветврачлардан тўртта. Зоналарга бўлиб олишган. Усмонали фақат эчкиларга қарайди. Ҳафтанинг беш кунини тоғда ўтказиб, икки кунгина уйда бўлади.

У уйдалик пайтида ҳовлининг кемтикларини тузатади, лой қориб деворларнинг нураган жойларини сувайди. Гувала қуйиб офтобга териб қўяди. У қуйган гувалаларда, албатта, болаларнинг оёқ излари бўлади. Бошқа йўл қуриб кетгандек, болалар атайлаб гувалани босиб ўтишади. Усмонали уларга индамасди. Босилган гувала тепасига келиб қараб турарди-да, бир илжайиб ўтиб кетарди. Арқонни елкага ташлаб, ўроқни олиб пастликка тушиб кетар, тушга яқин бурни ерга теккудек бўлиб

ўт орқалаб чиқарди. Уларни ҳовлининг офтобрў жойига ёйиб, яна пастликка тушиб кетарди.

Усмонали дўхтир икки кун уйда бўлса, шу икки кун ҳеч ким унинг овозини эшитмасди. Баъзан тоқати тоқ бўлган Зайнаб аламини тўкиб соларди:

– Ҳой, менга қаранг. Уйда йўқ пайтингизда-ку, майли. Нега бор пайтингизда ҳам йўққа ўхшаб юрасиз? Ахир, шу колхоз ўлгурда ишлаганингизга йигирма йил бўлай деяпти. Қўл остингизда ишлайдиганлардан биттаси герой бўлди. Чўпонларнинг кўкраги орденга тўлиб кетди. Нега сизга биттагина медаль ҳам бермайди?!

Усмонали дўхтир бу гапга жавоб тополмай:

– Медални нима қиламан? – дейди.

– Нима қиламан эмиш! Сиз ишдан бошқа нарсани билмайсиз. Ҳозир давру даврон кимники, гап билганники. Мажлисда гапирадиганларники. Сиз миқ этмайсиз. Ҳеч мажлис-пажлисда гапирганмисиз?

Усмонали дўхтир яна бошини сарак-сарак қилади.

– Гапириб нима қиламан?

– Уйда қандоқ бўлсангиз, ишингизда ҳам шундоқсиз. Одам тилини унутиб қўйгансиз. Моллар тилини биласиз.

– Ҳой, ҳой! – дейди кампир. – Оғзим бор деб ҳар гапни айтавермайди одам деган. Эркак одамни вазифаси топиб-тутиб келиш. Топганини уйга ташиса, рўзғорингда камчилигинг бўлмаса, болаларингни усти бут, қорни тўқ бўлса, яна нима керак сенга, болам?!

Кампир гапираётганда Усмоналининг юзи ёришиб кетади. Худди унинг ичидаги гапни айтаётгандек, бошини қимирлатиб туради.

Болаларнинг ҳам дадаси билан унчалик иши йўқ. Болалар эркалатмайдиган, ўйнатмайдиган кишиларга суй-

калишмайди. Келганда, дадам келди, деб севинишмайди ҳам, кетганда, кетди, деб куйишмайди ҳам. Усмонали тоғдан ёнғокми, дўланами, равочми орқалаб келганда, унга томон гур югуришади, холос. Тоғларда улар истаган конфетлар, тешик кулчалар, самокату велосипедлар бўлмасди. Болалар уни уйга овқат ташийдиган, уй ишини қиладиган киши деб билишарди.

Шунинг учун ҳам Толибжонга болалар шундоққина ёпишиб қолишган эди.

Усмонали дўхтир бугун тоққа кетади. Шу кетганча беш кун келмайди. Зайнаб тонг саҳарда, акаси чиқиб кетаётганда тандирга ўт қалаётган эди. Беш-ўнта кулчани саватга солиб, шамолласин деб айвон шифтидаги илгакка осиб қўйди. Эрининг кийим-бошларини дазмоллаб, кийикка тугди. Орасига совун, сочиқ солиб қўйди.

Эшик олдида ёнбошига «ВЕТВРАЧ» деб ёзилган «РАФ» автобусчаси тўхтаб, икки марта сигнал берди. Болалар гурра ўрниларидан туриб кўчага югуришди. Толибжон куёвини кузатиб чиққанда автобус ичи гиж-гиж бола эди. Ҳатто қўшни болалар ҳам чиқиб олишган. Усмонали дўхтир кетиш олдидан гуноҳкорона илжайиб, деди:

— Сиз билан дурустгина гаплашолмадим. Хафа бўлманг, ўзим шунақаман. Тоққа чиқинг, зап чиройли жойларни кўрсатаман. Улуғбек эккан чинорни, юлдузларни кузатиш учун курдирган тош супани кўрсатаман. Шундоққина Омонқўтон ёнидаги сўқмоқдан борамиз.

Ичида болалар чувиллашаётган машина зарб билан қўзғалиб, икки четида қоядан қулаган тошлар саф тортган йўлдан гуриллаб кетди. Машина муюлишга келганда зарб билан тўхтади. Болалар бир-бирларини итариб

пастга тушишди. Улар кўчани шовқинга тўлдириб, қувлашганча ким ўзар ўйнаб келишарди.

Акаларини излаб остонага эмаклаб келган кенжа ўғил оғзидаги биттагина тишини кўрсатиб, Толибжонга талпинди. Толибжон худди капалакнинг қанотидан ушлаётгандек авайлаб уни кўтарди. Бағрига илиққина теккан бола тани уни сескантирди. Вужуди титраб кетди.

Бу илиқ вужуд дунёнинг роҳатлари ичида ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган буюк бир роҳат эди.

Болалар терлаб, ҳансираб қайтиб келишди. Ёши каттароғи Толибжоннинг олдига келиб, давай, «зув, зувакам» ўйнаймиз, деб қолди.

– Бу қанақа ўйин? – деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

– Ҳу анави тошгача нафас олмай «зув» деганча чопиб бориш. Боргунча ким нафас олса ютқизади.

– Бўпти, – деди Толибжон.

Ўртанча жияни унинг енгидан тортди.

– Ўйнаманг, тоға. Буни нафаси жуда узун. Элликта санагунингизча ҳам сув тагида туролади.

Бола шарт кўйди:

– Ким ютқазса, йигирмата ёнғоқ беради.

– Менда ёнғоқ йўқ. Ютқазсам нима қиламан?

– Белингиздаги қайишингизни берасиз. Бўптими?

– Бўпти, – деди Толибжон болаларча ўйинга қизиқиб.

Бола нафасини ичига узоқ ютиб, тош томонга «зув»лаганча югуриб кетди. У тошга етиб, шу «зув»лаганча яна қайтиб келди ҳамки, нафас олмасди.

Боланинг ранги оқариб, кўкраги ичига тортиб кетганди.

– Бўлди, бўлди, жиян. Энди навбат менга.

Толибжон ҳам нафасини ичига тортиб, тош томонга қараб югуриб кетди. Унинг «зув»лаганини болалар эшитиб туришарди. Толибжон тошга етмаёқ нафас олиб юборди. Болалар чувиллашиб, ютқаздингиз, ютқаздингиз, қайишни ечинг, дейишарди.

Толибжон белидан камарини ечиб, болага узатди. Бола камарни баланд кўтарганча чопиб кетди. Бошқалари кўчани чангитиб, унинг орқасидан югуришди. Кенжа жияни ҳам эмаклаганча уларга томон кафти билан тупроқли ерни тап-тап уриб борарди.

VII

Толибжоннинг қиладиган иши йўқ. Эрталаб туриб тонг отишини томоша қилади. Қайтиб келиб онаси билан ўтган-кетганлардан гаплашади. Куни билан жиянларини эргаштириб, сой бўйларида айланади. Болаларга турли ўйинчоқлар ясаб беради. Уларнинг телба-тескари гапларидан завқланиб, ўз болалигини эслайди.

Ишга ўрганган одамнинг бекор қолиши бир фожиа эканини Толибжон энди билди. Шундай диққат бўлган кунларнинг бирида Толибжон кечаси хонтахтага бағрини бериб, КПСС Марказий Комитетининг парткомиссиясига хат ёзди. Партия аъзоси бўла туриб биронта фойдали иш қилишига имкон беришмаётганини бирмабир ёзди. Китоб шаҳар почтасидан заказной қилиб жўнатди. Унинг бу хил кайфиятини кампир сезиб турарди. Толибжонни ёнига чақириб, бир гап айтди:

— Зерикиб қоляпсан, болам. Эрмакка бўлса ҳам бирон ишнинг бошини тутсанг бўларди. Бунақа зерикиб ўтирсанг, бир кун эмас, бир кун яна дайдиб кетиб

қоласан. Шундан кўрқаман. Менинг ҳам беш кунлигим борми-йўқми, мени тупроққа қўйиб, кейин қаёққа кетсанг ўзинг биласан.

– Ҳеч қаёққа кетмайман, эна. Ота-онам ўтган ерларда яшамоқчиман, – деди Толибжон.

– Балли, болам. Шунча дарбадар кезганинг бўлади.

Толибжон қачондан бери айтолмай юрган гапни энди очиқ айтишга аҳд қилди.

– Тошкентда бир рўзғорга етадиган юким бор. Олиб келсам, дегандим. Бу жойга ўзларингиз сиғмай қолибсиз. Мен қайга сиғаман. Шу атрофдан чоғроқ бўлса ҳам бир бошпана олсам, сизга яқинроқ жойда яшасам дейман. Мирвали марказдан жой бераман, дейди. Менга ҳашаматли уйнинг кераги йўқ. Энди жўнгина умр кечирмоқчиман. Дабдабаларни кўриб бўлдим. Сиз қатори, кўни-қўшилариңиз қатори яшамоқчиман.

Унинг гапи кампирга маъқул келди.

– Шу, болам, Мирвалига жудаям элакишаверма. Қўли очиқ, дали-ғули бўлгани билан юртга маъқул келмайдиган қилиқлари кўп. Унга қўшилиб сен ҳам бадном бўлиб қолма. Миш-мишларга қараганда, унинг қўли қонли, кўп одамнинг бошини еган. Гулдек қизларни бахтсиз қилган. Рисолатнинг келинини йўлдан урган ҳам шу. Равшанбекнинг ғойиб бўлишида ҳам унинг қўли бор, деган гаплар юрипди. Эҳтиёт бўл! Ундан кўра ўзингни ўйла. Бирон мўмин-қобили учраса, бошингни икки қилиб олсаммикин?

– Йўқ, эна, – деди Толибжон. – Умримнинг буёғини якка ўтказмоқчиман. Хотиним билан ўғлимнинг хотираси мени ёлғиз қўймайди. Ҳамма вақт бирга.

– Ўзинг биласан. Қаришинг бор. Иссиқ-совуғинг бор, ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдаминг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб боши ёстikka етганда хотин киши ҳар ерга сиғиб кетаверади. Мана, мен сиғяпман-ку. Эркак қариганда ҳеч бир кун-жи-ковакка сигмайди... Шу яқин ўртадан ҳовли оламан, дейсан. Қандоқ бўларкин? Ахир, бу уй, бу ҳовли отангдан қолган. Сенинг жойинг. Куёвга айтай, анави этакка том солсин. Сен ўз уйингга ўзинг эга бўл.

Толибжон онасининг сўзини қайтарди.

– Эна, бу гапингиз менга маъқул келмади. Бу уй Зайнабники. Шунча бола билан яна том солиш унга огирлик қилади. Агар сиз рози бўлсангиз, ҳовли этагига икки хонали уй, бир айвони билан қуриб, ўша ерда яшай. Сизни ҳам ўша уйга олиб ўтаман. Бирга яшаймиз.

Кампир жимиб қолди. Елкалари силкинардигу, кўзида ёш кўринмасди. Ажаб, кўрмайдиган кўзга ёш ҳам келмас экан.

Кампир эшитилар-эшитилмас пичирлади:

– Умрингдан барака топ, болам. Ўғил, ўғил экан. Шунинг учун ўғил туғилган уйда тўй бўлиб кетади. Бери кел, пешонангдан бир ўпиб кўяй. Эзилиб адои тамом бўлган энангга бошқатдан жон ато қилдинг.

Толибжон энгашиб, кампирнинг кўкрагига бош қўйди. Кампир унинг бошини силади. Елкаларини силади.

Толибжон жуда олисларда қолиб кетган гўдаклик йилларига қайтиб боргандек эди. Ўз онаси бағрида эркаланаётгандек эди.

Кампир уни бағридан қўйиб, тими́рскиланиб чойнак қидира бошлади. Толибжон унга чой қўйиб узатди. Кампир бир-икки хўплаб пиёлани ёнига қўйди.

— Энди бундай қил, болам. Кийиксовди момомга бормаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди. Ҳар йили етти тангадан атаб, ташлаб қўйганман. Шу атаганларимни обориб, Кийиксовди момомни зиёрат қилиб кел. Биламан, сен янгича одамсан. Бунақа ишлардан ҳазар қиласан. Мен учун бор, болам. Беш-тўрт кундан бери даданг тушимга кияпти. Кийиксовди момом ҳам тушимга кияпти. Ўзим боролмайман. Оборсанг ҳам йўлига чидамайман. Ҳеч бўлмаса, мен бўлиб бор.

Толибжон, хўп, деди.

У Кийиксовди момо тўғрисида болалигида кўп афсоналар эшитган. Узоқ-яқиндан зиёратчилар келиб, жонлиқ сўйиб, тавоб қилишларини ҳам эшитган. Аммо ўзи бориб кўрмаган эди.

Кенжа ўғлининг бўйнига сочиқ бойлаб, қайчи билан сочини олаётган Зайнаб гапга аралашди:

— Эна, билиб гапиряпсизми? Акам у ерга борсалар гап-сўзга қоладилар. Райком у ерга одам қўйган. Ким келса рўйхатга олиб ўтиради. Борманг, ака.

— Яхши одамни хотирласа нимаси ҳукуматга малол келаркан? Кийиксовди момом авлиё бўлмаса, чорёрлардан биттаси бўлмаса...

Толибжон онасини юпатди:

— Бораман, эна, бораман...

Ўғлининг сочиққа тушган сочларини тугиб, ичкарига опкириб кетаётган Зайнаб акасига, борманг, деб яна таъкидлади.

Зайнабнинг ташвишланишига асос бор эди. Яқинда ферма мудир Кийиксовдига бориб, эчки сўйиб қон чиқазгани учун партиядан ўчирилиб, ишдан олинган эди. Райком бир неча марта ғазаб қилиб келиб, Кийик-

совди макбарасини бузиб ташламоқчи бўлди. Кексалар уни отанг яхши, онанг яхши, деб зўрға қайтаришганди.

Толибжон кечаси Кийиксовди афсонасини ўйлаб ётди.

Икки кўчманчи қабила ўртасига низо тушиб, омонсиз жанг бўлади.

Одамларнинг ноаҳилликларидан дили оғриган табиб кампир бош олиб тоғу тошларга чиқиб кетади. Мана шу Замбуруғ қоя тагида харсанг тошлардан ватан тикиб, одамлардан олисда танҳо яшай бошлайди.

Бу кимсасиз кампир ялангликка эрта баҳор ўзига етарлича қилиб буғдой сепаркан. Яна арпа сепаркан. Ҳосилни ўриб олгандан кейин қўл тегирмонда тортиб ун қилиб оларкан. Шундоққина эшиги тагидан оқадиган жилғада ғиж-ғиж балиқ сузиб юраркан. У гиёҳ териб, кундузлари хилма-хил дорилар тайёрларкан. Баъзан кечалари ҳам ой тўлган пайтда баргларнинг товланишига қараб, энг ноёб гиёҳларни топаркан. Тоғдаги паррандалару даррандалар унга ўрганиб қолишган экан. Илончаёнлар уни чакмас экан. Бўрилар унинг ёнидан бемалол ўтиб кетавераркан. Айиқлар ҳам унга даф қилмас экан.

Тоғ ёнбағирларини қалин қор босган пайтларда кампир эшиги олдидаги охурга турли овқатлар тўкиб қўяркан. Хўраксиз қолган кийиклар шу ердан тамадди қилиб кетаркан. Эшиги очиқ қолган пайтларда какликлар уйнинг ичига бемалол кириб дон чўқийверар эканлар.

Бир томон ёнгоқзор, бир томонда пистазор... Кампир гўшт емас экан. Нон, ёнғоқ, жийдаю туршаклар, олмақоқилар унинг емаги экан.

У овчиларни ёмон кўрар экан. Кампирнинг қарғишидан кўрқиб овчилар бу томонларга келишмас экан. У

қарғаган одам ё майиб, ё бирон тузалмас дардга чалинади, деб ўйлашаркан. Унинг кулбасига узоқ-узоқ юртлардан табиблар келиб, у тайёрлаган дориларни олиб кетишаркан. Кампир улардан пул олмас экан. Улар кампирга туз, кийим-кечак опкелиб, дорига алмаштириб кетишаркан.

Мана шу кампир тонг саҳарда тоғда гиёҳ териб юрса, ўнгирдан қандайдир ғалати овоз эшитилибди. Буталарни қайириб ўнгирга энгашиб қараса, бир кийик қопқонга тушиб, типирчилаётган эмиш. Жониворнинг қопқонга илинганига анча бўлган шекилли, у ҳолдан тойган, қопқон қисган оёғидан қон оқармиш. Кампир гиёҳ тўла саватини ўнгир четида қолдириб, пастга тушади. Куч билан қопқонни айириб, кийикнинг оёғини чиқазиб олади. Кийикнинг туришга мажоли йўқ эди. Кампир унинг у ёқ-бу ёғига қарайдию бирдан ғалати бўлиб кетади. Кийикнинг дўппайган қорни лип-лип учармиш. О, жонивор, ой-кунинг яқинга ўхшайди, деб ўйлабди кампир. У кийикнинг қорнини беозор силабди. Нимадир типирчилаётгандай бўлибди. Дока рўмол тагидан танғиган пешонабогини ечиб, кийикнинг ярадор оёғини тангиб боғлабди. Чўққида ялтираётган офтоб нури сирпаниб ўнгирга тушибди. Баданига иссиқ ўтган кийик силкиниб ўрнидан турибди-да, бир дам қимирламай, қоп-қора кўзларини кампирга тикиб, кейин аста-секин юриб ўнгирдан чиқиб кетибди. Кампир унинг кўзларида аллақандай миннатдорлик аломатини сезгандек бўлибди.

Кампир беш-ўн кунгача унинг кўзларини унутолмайди. Маъюс қоп-қора кўзлар нималарнидир ифода қилмоқчи бўлганди. Бу жониворнинг тили бўлсаки, айта

қолса. Шу кўзлар, шу бегуноҳ маъюс кўзларда халоскор инсон боласига айтадиган аллақандай гап бор эди.

Орадан яна ўн кун ўтиб, кампир ўша кийикни сўқмоқда ўт чимдиб юрганида кўради. Энди у ёлғиз эмасди. Орқасида нимжонгина, юрганда титраб турадиган ингичка оёқлари зўрға гавдасини кўтараётган кийикчаси бор эди.

– Ҳа, жонивор, кўз ёрибсан-ку! – дейди пичирлаб кампир.

Ҳамма кийик бир кийик. Уларни бир-биридан фарк қилиш қийин. Кампир унинг ўша кийик эканини оёғига боғланган латтадан билади. Унинг ярадор оёғида хали ҳам пешонабоғ танғилганча турарди.

Кампир оёқ остида ўсган ўтдан сиқимиға сикқанча юлиб, кийик томон юра бошлайди.

– Ма, жонивор, ма! – Кийик ундан қочмайди. У тутган ўтга бўйнини чўзиб келаверади.

Кампир уни бўйнидан силайди. Тиз чўкиб оёғидаги латтани еча бошлайди. Кийик индамай туриб беради.

Эртасига кампир Замбуруғ чўкки йўлида бир отлиқнинг қорасини кўради. Ажаб, бу томонларга овчилар йўламас эди, бу ким бўлди экан, деб ўйлайди кампир. Ҳуркиган кийиклар пастликка қараб қочади. Нотаниш кимса отига қамчи босиб, кийиклар орқасидан қувади. Бир ош пишгунча вақт орасида ўша отлиқ сўқмоқдан, эгар қошига кийик боласини ўнгариб, кампирга қарамай ўтиб кетади.

Кампир ҳанг-манг бўлиб қолади. У ўзини бу ердаги жондорларнинг соқчиси, деб биларди. Мен борман, бу томонларга овчи йўламайди, деб ўйларди. Овчига эргашиб она кийик югуриб борарди. Елини тирсиллаб, тў-

лишиб кетганидан дуруст чополмасди. Орқа оёқларини кериб ўтириб қолади, сўнг кучаниб ўрнидан туради-ю яна югуради. Энди отлик кетиб бўлган, сўқмоқ адоғи чанг-тўзондан кўринмас эди.

Ўша кунни то қоронғу тушгунча кийик йўлга қараб умидвор ётади. Сахар пайти яна келади. Яна ўша томонга қараб ётаверади. Кампир унинг аҳволига чидаёлмайди. Ёнига боради. Кийик кўзларида юм-юм ёш билан унга маъюс боқади. Кампир унинг бўйнини, елкаларини силайди. Аста шохидан тортиб, туришга ундайди. Кийик итоаткорона ўрнидан туриб, кампирга эргашади. Кийикнинг елинлари шишиб кетганди. Кампир уни эшик олдида қолдириб, ичкаридан пақир олиб чиқадида, чўкка тушганча пов-пов сога бошлайди. Ҳар гал кампирнинг бармоқлари елинига текканда кийикнинг баданлари дириллаб, териси лип-лип учарди. Бўғзидан қуйилиб чиқаётган хўрсиниқ кампирнинг елкаларига иссиқ тегарди.

– Ҳа, жонивор, оппоқ сутинг ўз болангга буюрмади-я!

Елини бўшаган кийик енгил тортиб, аста сўқмоққа қараб кета бошлайди. Кампир пақир тўла сутни тоғорага қуйиб, кулба орқасига қўяди.

Айниқса, ёз ойлари кампирнинг юмушлари кўп бўларди. Ўт ўриб офтобга ёяр, қуриганларини ғарамлаб томга босарди. Эртаги арпани ўриб, донини шопирарди.

Тоғни қалин қор босиб, жониворлар емиши қор тагида қолиб кетган паллаларда кампир томдан хашак олиб тушиб, уйи атрофига ёйиб ташлар, тўрт-беш бўйра эни қорни кураб ерни очарди. Унга дон сепиб ташларди. Оч қолган тоғ ҳайвонлари ана шу хашакларни егани ке-

лишарди. Какликлар, ёввойи каптарлар бир-бирларини хуркитиб дон чўкишарди.

Бу жониворлар кампирдан хуркишмасди. Унинг олдида бемалол юраверишарди.

Кампир бўтқа тўла тоғорани сўқмоққа опчиқиб, ичига оғир тош ташлаб қўярди. Агар шундай қилмаса, ҳайвонлар овқат талашиб, тоғорани ағдариб юборишарди. Овқат исини туйган ёввойи мушуклар, шоқоллар ва бошқа ҳайвонлар бир зумда ёпирилиб келишардию, бўтқани еб, яна ғойиб бўлишарди.

Боласидан айрилган кийик ҳар тонг кампирнинг эшиги олдида пайдо бўларди. Кампир унинг елини бўшагунча тизиллатиб соғиб оларди. Баъзан кунига икки мартадан келадиган пайтлари ҳам бўларди. Кампир уни силаб, жонивор, келавер, елининг тўлдими, олдимга келавер, деб соғиб, уни енгиллатарди.

Бу хил келишлар кийикка одат бўлиб қолади. То сутдан қолгунча келиб-кешиб юради. Кейин кун оралаб, ҳафта оралаб келадиган бўлади.

Бир куни тонг маҳали кампир ташқарига чиқса, икки кийик курт-курт хашак чайнаяпти. Улардан бирини кампир дарров таниди. Унинг олд ўнг оёғида териси шилиниб, жун ўсмай қолган жойи бор эди. Таниш кийик ёнида шохлари буралиб кетган бақувват кийик қочишни мўлжаллаб сергак турарди.

– Жониворгина-я, жуфт топибсан-ку, – дейди у овоз чиқазиб.

Кийик ундан чўчимайди. Жуфти тисарилиб, сал нари кетади.

Бутун қишлоқ кампирнинг кийик соғишини билиб олган эди. Баъзан у кийик согадиган маҳалда да-

рахтлар, тошлар орасидан қараб туришарди. Бу атрофдагилар ёввойи кийикни сокқан одамни кўришмаган эди. Айниқса, кийикнинг ўзи тоғдан тушиб, кампирга ўзини соғдириб, яна чўккиларга чиқиб кетиши ҳаммани хайрон қолдирарди.

Ана шундан кейин кампирнинг номи Кийиксовди онага, Кийиксовди момога айланган эди.

Кийиксовди момо салкам юз ёшда оламдан ўтади. Бутун қишлоқ мотам тутиб, уни ўзининг тош қулбаси ёнига кўмиб, сағана кўтаради.

Уни кўмаётганларида оломон тепасида қушлар фарёд уриб чирқиллаб айланадилар. Кийиклар оломонга яқин келиб, юм-юм кўз ёш тўкадилар. Айиқлар тошлар устига чиқиб, ўкириб-ўкириб йиғлайдилар.

Қушлар тоғлардан анвойи гул уруғларини опкелиб қабр устига сепадилар. Эрта баҳор келиши билан қабр устида кимхобдек бўлиб гуллар очилади.

Кийиксовди момонинг қабри қадамжога айланади. Бу тоғларга келганлар унинг қабрини тавоб қилмай кетмайдилар. Бу қабр яқинида овчилар ҳам ўк чиқазмайдилар. Табиатнинг сокин ва лекин бениҳоя гўзал масканига турли томонлардан сўкмоқлар очилади...

Бу афсонами, ҳақиқатми, Толибжон билмасди. Ёшлигида эшитганлари афсонадан кўра ҳақиқатга яқин эди. У олис юртларда юрган кезларида Кийиксовди момо воқеасини эслаб турарди. Ҳар гал эслаганда қоя тошлар қуршовидаги қадрдон қишлоғини кўргандек бўларди. Қушларнинг чуғурини, булоқлар жилғасининг шидираганини эшитгандек бўларди. Кийиксовди момо афсонаси унинг таржимаи ҳоли билан қоришиб кетгандек эди.

Катта Ўзбекистон тракти тоғ бурама йўлларида
ошиб, Китоб шаҳрини оралаб ўтади. Китобга етмай чап
томонда катта йўл бор.

Бу жойда автобус кутган йўловчилар кўп бўлади.
Улар Варганзе, Паландара, Ҳазрат Башир томонларнинг
кишилари. Ўнг томонга кетган чоғроқ йўл Қоплонбоп
қишлоғига элтади. У ёғига йўл йўқ. Фақат ёлғиз оёқ
сўқмоқлар, холос.

Машина Ҳазрат Башир бурилишига келганда Толиб-
жон кабина томини тапиллатиб урди. Шитоб билан ке-
лаётган машина тўхтади. Толибжон пасга сакраб туш-
дию чўнтагидан пул излай бошлади. То у пул чиқаришча
шофёр моторга газ бериб, жўнаб қолди.

Қоплонбоп, шу ерликларнинг таърифи билан айтаган-
да, ер юзининг энг сўлим жойи. Самарқандда сариқон
ҳарорати қирқ даражага чиққанда, Қоплонбонда мўн-
гадил – ўттиз беш даражада қимирламай туради.

Қоплонбоп аҳолиси ижтимоий фойдали ишлар би-
лан деярли шуғулланишмасди. Шунинг учун ҳам район
катталари на клуб, на маданий-маиший бино қурган. Те-
пасига «ОМЕХТА» деб ёзилган биттагина магазин бор,
холос. Унда саноат моллари ҳам, озиқ-овқат ҳам соти-
лади. Ҳатто, велосипед билан китоб ҳам шу дўконда.
Нархи туширилган моллар қаторида мини юбка билан
хилма-хил ўлчамдаги чет эл сийнабандлари ҳам бор эди.

Ёз ойлари сайил бошланганда Зарафшон воҳасининг
турли жойларидан келган одамларни учратиш мумкин.
Ўша кезларда бозор қизирди. Ёймачилар кулфми, сичқон
тутадиган қопқонми, изолентами, сақичми, чекичми,
ипга ўтказилган ўрик мағзими, зирами – ёйиб ташла-

шарди. Улар ёзиб қўйган клеёнкада тўтиё, аччиқтош, қалампирмунчок, сурма, укпаргача бўларди. Бир томонда тўн бозори, бир томонда пичок, жун пайпоқ бозори, бир томонда дўппи, ранг бозори... Ранг бозори жуда гавжум бўларди. Тоғдан тушган чўпонлар ҳар қанча ранг бўлса, бирпасда талаб кетардилар.

Улар эчкилардан тараб олинган тивитларни, тиззагача чиқадиған пайпоқларни тўкийдиган жун ипларни бўяш учун ранг харид қилардилар.

Бешик, беланчак, киз сумак, ўғил сумак, ип ўрайдиган урчук, заранг чўмич, ўроқ бозори қозондек қайнарди.

Эҳ-хэ, Қоплонбоп бозорида нималар бўлмайди. Қарсиллатиб сақич чайнаган кизлар, самолёт тасвири туширилган чодир тешигидан калласини чиқазиб қўйиб суратга оладиган фоточилар... Бирига Кавказча бешмет кийдириб, бирининг елкасига ёғочдан ясалган бешотарни осиб қўйиб суратга олади. Ёш келин-куёвлар бир-бирларига бошларини тегизиб туриб, тилла тиши борлар кулиб туриб, қўл соати борлар кафтини иягига тираб туриб суратга тушадилар. Новвойларнинг қўли-қўлига тегмайди. Кабобпазлар олдида ёш-яланг ғужғон уради. Омонат чойхоналарда ошхўрларга қозон етишмайди. Қассоблар кунига нечталаб қўй сўйиб, етказишолмайди. Янги сўйилган қўйнинг гўшти совимай туриб талаш бўлиб кетади.

Толибжон Қоплонбопга кирмай, сўқмоққа чикди. Олисда қишлоқнинг шовқини эшитилиб турарди. Бир неча жойда баробарига қўйилган магнитофонлардан ҳар хил қўшиқ таралаяпти. Дорбоз киндикка келган бўлса керак, дўмбиранинг бир маромда дириллаши эшитилди. Бу шовқинларни карнайнинг ват-вати босиб кетади.

Толибжоннинг ёнгинасидан янги сўйилган кўйнинг ўп-касини судраб бир ит ўтиб кетди. Соч-соқоли ўсиб кетган ялангоёк бир йигитни тўрт-беш киши, «ушла, ушла ўғрини!» деб қувлаб келарди. Ўғри Толибжонга рўпара келишдан кўрқиб, сўқмоқдан ўнгга бурилдию сойга ўзини отди. Орқасидан қувиб келганлар пастга тушишга журъат қилолмай қирғоқда тўхтаб қолишди. Милиционер хуштагини чуриллатганча қолаверди. Ўғри сойнинг ҳар ер-ҳар ерида дўмбайиб турган ҳўл тошларга оёқ тираб, нариги қирғоққа чиқиб, қўлидаги тугунни баланд кўтарди-ю, чап қўли билан киндигининг пастини кўрсатиб масхара қилди. Кейин тошлар орқасига ўтиб йўқ бўлиб кетди. Қувиб келганлар уни сўқиб-сўқиб орқага қайтдилар.

Ёнма-ён ўсган, ҳар баҳор пиллачилар каллаклаб кетадиган кекса тут тагида беш-ўн одам ўралашиб туришарди. Толибжон бунга унча аҳамият бермади. Яқин келганда уларнинг нимадандир дарғазаб бўлиб турганларини билди. Йўл четида бўғзига пичоқ тортилган бир буқача жон таслим қилаётган бўлса керак, орқа оёғини ҳар замон бир ожиз силкитиб кўярди. Одамлар жим. Толибжон ҳайрон бўлиб бир буқачага, бир одамларга қаради. Ҳеч кимдан садо чикмади. Толибжон тутга суяниб афтодаҳол ўтирган хотинни кўрмаган экан. Унга кўзи тушди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Озғин, ранги сарғайиб, юзига бемаҳал тушган ажинлар бу хотиннинг дукатлик эканини билдириб турарди. Толибжон тинмай папирос тутатиб турган йигитдан сўради:

– Нима бўлди?

– Нима бўлганини кўрмаяпсизми, – деди йигит.

– Ғўзани пайҳон қилади, деб директор бўғзига пичоқ

тортворса бўладими! Невараси армиядан келишига сўймоқчи бўлиб бокиб юрган эди. Ноинсофликни қаранг-а!

Хотин индамас, жон таслим қилаётган буқачага маънос қараб ўтирарди. Кексароқ бир одам гап қотди:

— Нима қилиб энграйиб турибсанлар, қончи қилиб қолмай туриб саранжом қилиш керак. Қони ичида қолса, гўштини еб бўладими?

Буқача бўғизлангандан кейин кўп уринган бўлса керак, жунлари тупроққа қоришган, йўл четлари, гиёҳлар усти, ҳатто тутнинг бужур танасига ҳам қон сачраган эди.

Одамлар бири унинг оёғидан, бири шохидан судраб, тут тагига олиб келишди. Шоп мўйловли йигит белбоғига осилган қиндан пичоқ чиқариб, йўл четидан энгашиб тош танлай бошлади. Охири у истаган тошни топиб, бир туфладию пичоғини қайрашга тушди.

Одамларни хўп ранжитган бу «ноинсофлик» Мирвалининг иши эди.

Катта йўлда кетаётган Мирвали узокдан ғўза пайкали ёқасида юрган молни кўради-ю машинасини шағал тўкилган йўлга буриб, тут олдига келади. Бир хотин тутга суянганча ухлаб қолган. Буқачаси йўл четида ўт чимдиб юрибди.

Мирвали ухлаб қолган хотинни бир тепди. Хотин кўзини очиши билан тепасида газабга тўлган Мирвалини кўриб, дағ-дағ титрайди. Тепки еган жойининг оғришига қарамай, алам билан ўрнидан туриб, директорга тик қарайди.

— Нима гуноҳ қилдим, ярамас?

Кайфи бор Мирвали ғўза пайкали четида ўт чимдиб юрган букачани кўрсатади. Хотин мудраб қолганида арқон кўлидан чиқиб кетганини билади-ю, тили калимага келмай, ғулдираб қолади. Директор этигининг кўнжидан пичоқ чиқараётганида хотин кўлига ёпишади.

— Жон укам, ундай қилманг! Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг! Бундай қилманг! Неварагинамнинг афғондан келишига атаб олганман.

— Ўн кун аввал шу букачанг ғўза ичига кирганда армиядаги неварангни андиша қилиб кечиргандим.

— Ўшандан бери ғўзага кирмади. Арқонни ушлаб йўл четида ўтлатяпман. Мудраб қолган эканман, арқон ўлгур кўлимдан чиқиб кетибди. Бари бир ғўзага кирмади. Киритмайман ҳам. Қандок қилай, дармоним йўқ, ўтирсам мудраб кетяпман.

— Мен сенга ўша кунни нима дегандим? Бу ерда мол боқма, демаганмидим? — деди Мирвали ўдағайлаб.

— Бошқа қаёқда мол боқаман? Йўл четларидаги ўтларга дори сочиб ташлагансиз. Ўша ўтларни еб нечта мол ўлиб кетди.

— Бу мудрашинг бўлса, молинг албатта ғўзага кирари. Яхшиси унинг баҳридан ўтиш керак, — Директор юмшамади. Хотиннинг чирқиллаб турганига эътибор бермай, тут баргига интилган букачанинг шохидан қайириб туриб, бўғзига пичоқ тортиб юборди. Бўғзидан повиллаб иссиқ қон отилаётган букача ўйноқлаб, ўзини тут танашига зарб билан урди. Шағал йўл устига отилиб тушди-ю, бошини ўнглаёлмай тутга урилар, тупроқ йўлга мункиб кетарди. Одамлар ўзларини четга олиб, телба бир алпоздаги молнинг азоб чекишига алам билан қараб туришарди.

Хотин Мирвалининг қаршисига келиб ёқасига чанг солмоқчи бўлди. Мирвали кўлини қайириб ташлади. Хотин яна интилди.

– Худоё, у дунё, бу дунё икки юзинг каро бўлсин! Урушда шаҳид бўлган эримнинг арвоҳи ёқангдан тутсин! Умринг қамокларда ўтиб кетсин! – Шундай деб туриб у тиззалади-ю икки кўлини осмонга кўтарди. – Омин!

Мирвали ерга бир тупуриб машинасини гуриллатганча кетди.

Оркадан ғазаб билан қараб турган мўйловли йигит баланд овоз билан, даюс, деди. Кейин шундай гап айтганидан кўркиб, ён-веридагиларга қаради. Улар, бу гапни сен айтмадинг, биз эшитмадик, дегандек, кўзларини олиб қочишди.

Толибжон ҳозир идорага бораман, бунақа инсофсизлик қилгани учун Мирвалига каттиқ-каттиқ гапираман, деган ниятда шахдам юриб совхоз маркази томонга қараб кетди.

Мирвали идорада йўқ эди.

Толибжон шофёрдан, ўзи кани, деб сўради. У бош кўтармай жавоб қилди:

– Дам олгани бокқа кириб кетдилар. Бирон соат ухлаб оладилар.

Толибжон уйғонгунча уни кутишга аҳд қилди. Дастёр йигит чинор тагидаги дастурхон ёзилган столга патнисда у-бу қўйди. Чой олиб чиқиб, Толибжонни ўтиришга ундади.

Меҳмонхона бекаси – татар опой елкасига ип йиғирадиган дастгоҳ қўйиб, бир этак тивит билан чинор та-

гига чикди. Бир оздан кейин дастгоҳнинг ари овозини эслатадиган товуши келди.

Толибжон чой хўпларкан, бояги шахдидан анча тушгандек эди.

У ўрнидан туриб, беихтиёр татар опа ип йигираётган томонга юра бошлади, опанинг ишларига қараб турди. Опой кўлида бир сиқим тивит, бир оёғи билан чарх тепкисини босади. Пилдираб айланаётган урчук тивитни хўплаётгандек, ўзига тортиб ўрарди. Толибжон бу ишга шунчалик берилиб кетдики, опойнинг тепасига келганини ҳам билмай қолди. Опой бош кўтариб унга қаради.

– Ну, синга кизик што ли? – деди у хайрон бўлиб.

– Сиз ишингизни қилаверинг, опой. Бир оз томош қилай, – деди Толибжон.

Шу топда Толибжон болалигида онасининг чарх йигиришини эслади. Эчкидан тараб олинган тивитлар тўпланиб қолганда, айвонга чарх олиб чиқиб, ип йигирарди. Ўнг кўлида чарх айлантириб, чап кўлида урчукка тивит етказиб бериб турарди. Бу ҳам худди шундай. Фақат бунда парракни тепки босиб айлантирилади.

Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир фикр келди. Орқасига ўгирилиб, шофёрни излай бошлади. Шофёр бола қон сачраган этикни тозалаб меҳмонхонага опкириб кетаётган эди.

– Мирзажон, боғдан битта вентилятор олиб чиқинг, – деди.

Ичкарига кириб кетган Мирзажон шнурини судраб вентилятор олиб чикди. Толибжон унинг кўлидан олиб, у ёқ-бу ёғига қаради-да:

– Отвёргангизни опкелиб, манави парракни чиқазиб ташланг, – деди.

Мирзажон ҳайрон бўлиб елкасини бир қисди-да, зум ўтмай багажникдан отвёрка, омбур келтириб бирпасда парракни чиқазиб олди. Толибжон опойнинг фартуги чўнтагидан чикиб турган бўш урчуклардан бирини сўраб олди. Шофёр билан иккови уриниб паррак ўрнига урчукни ўрнатишди. Ҳозиргина Толибжон овқатланган столни кўтариб чинор тагига олиб келишди. Толибжон вентилятор вилкасини розеткага тикиши билан урчук пириллаб айлана кетди. Кўзлари қувончдан яшнаб кетган Толибжон ҳаяжон билан Мирзажонга қаради. У қойил, каллангизга қойил, Толиб ака, деб юборди. Уларнинг қилаётган ишларини кузатиб турган опой яқин келиб ҳайрон бўлиб қолди.

— Мана, опой, ишингизни оsonлаштирдик. Қани, озроқ тивит олиб келинг-чи.

Опой тивит олиб келиб, лаби билан тивит учини хўллаб урчукқа ўради. Кейин вентилятор тугмасини босди. Урчук айланиб, унинг қўлидаги тивитларни хўплаб ўрай бошлади. Бир зумда қисим тўла тивит урчукқа ўралиб бўлди.

Опой яна тивит олиб келди. Вентилятор урчуғи зум ўтмай уни ҳам ўраб ташлади. Улар учовлон бу ишга шунчалик берилиб кетишган эдики, боғдан Мирвали чиққанини, келиб соатига қараб, битта урчукқа неча минутда ип ўралиб бўлишини кузатиб турганини сезмай қолишди.

— Бу иш кимнинг калласидан чиқди?— деди Мирвали шофёрига қараб.

У боши билан Толибжонни кўрсатди.

— Каллангга қойилман. Ўқиган одамсан-да, калланг ишлайди. Биласанми, сен ҳозир нима ўйлаб топдинг?

Хазина топдинг, бирлашма учун миллионлаб пул топдинг!

Хўжаликларнинг санаб саноғига етиб бўлмайдиган оқ эчкилари бор. Улардан йилига бир марта тивит тараб олинар, икки марта жун қирқиларди. Олтмиш тоннадан ортик тивитни бирлашма совхозлари давлатга сотарди. Мирвали ҳозир шу тик турганича хомчўт қилди: бу йил эчкилар сони икки баробар ошди. Эчки кўп туғадиган жонивор. Улардан тараб олинадиган тивитларнинг бир қисмини ип йигириш учун олиб қолса бўлади.

Мирвали дўстини бағрига босиб, уни бошқалар учун берк бокқа судради. Иккови қоғоз-қалам олиб ҳисоблашга тушиб кетишди. У жуда тўғри, аниқ ҳисоб қиларди.

— Менга қара. Қоплонбопдан совхозга сарик чакалик фойда йўқ. Улар бизни эмиб ётишибди. Эркаклар эрта баҳорда кетиб, кеч кузда қайтиб келади. Хотинларнинг қиши билан қиладиган иши йўқ. У жойларга на экин экиб бўлади, на бир гиёҳ ўстириб. Нима дейсан, ўша ердаги қаровсиз ётган қассобхонани цехга айлантирсак?! Мана шунақа вентиляторлардан икки юзтасини олиб келиб, аёлларга ип йигиртсак... Хўш, қалай? Агар шу иш яхши натижа берса, рўмол тўқийдиган цех очамиз.

Шундай деб вентиляторда ип йигираётган опойнинг олдида чиқишди.

— Менга қаранг, битта рўмолни неча кунда тўқиб битказасиз?

Опой бироз ўйланиб туриб, жавоб қилди:

— Ну, бўш вақтимга қорий. Сплошной заниматса итсам, икки кунда бир рўмол бита.

— Битта шунақа тивит рўмол бозорда неча пул туради?

— Чиялининг Жаҳон бозорида оқини икки юз ўттизга, корасини икки юзга соталар.

Мирвали яна коғоз-каламга ўзини урди.

Қоплонбоп билан дукатликларнинг итини ҳам туваги олтиндан бўлиб кетади. Эрлари ҳам дайдиб кетиб қолмай, бола боқадиган бўлиб қолади.

Опайдан бир соатда йигирган ипни кўрсатишни сўрашди.

Телефон жиринглади. АТС кизлари Тошкентдан телефон қилишганини, Соғлиқни сақлаш министри Дехқонободга кета туриб тўхтаб ўтмоқчи бўлганини айтди. Мирвали Толибжонга, ишинг бўлса эртага гаплашайлик, деди-ю шошиб идорага чиқиб кетди.

Толибжон гаражга телефон қилиб, бирорта бўш машина бўлса, Етимқишлоққа обориб ташласин, деб илтимос қилди.

VIII

Мирвали идорадан чиқиб машина кутиб турган эди, чинор тағида хаёл суриб ўтирган бир аёлга кўзи тушди. Аввалига у биронтаси ўтиргандир-да, деб қўя қолди. Умуман, унинг ҳозир тоғ йўлига чиқиб министрни кутиб олишга унчалик хоҳиши йўқдек эди. Министр шу йўлдан Сурхондарё томонга ўтиб кетади. Лекин унинг айтадиган гапи бор. Дукатликларнинг аризаси юзасидан гаплашмоқчи. Мирвалига қолса, умуман дукатликларни бу жойдан кўчириб юборса. Ҳаммаёққа касал таркатади, бу маразлар. Илгарилари ҳам улар махсус медпункт, кичикроқ — йигирма-ўттиз ўринли касалхона қуриб беришни талаб қилишган. Шу тўғрида гап очган соғлиқни

саклаш бўлими бошлиғини Мирвали қайириб ташлаган эди. Мана, дукатликлар яна бош кўтариб қолишди. Ариза ёзмаган жойи қолмаяпти. Редакциялар-ку, хатга тўлиб кетган. Аммо Мирвали унча-мунча амалдорларга сўзини бериб қўядиганлардан эмасди. У фақат биринчини тан олади. Биринчи эса уни ўғлим, деган. Шундок бўлгандан кейин ким унга тик кела олади?!

Чинор тагида ўтирган аёл ўрнидан туриб, бу томонга қаради. Мирвали уни таниди. Бу Жайрона эди.

Мирвали уни илгари бир кўрган. Бу қиз Тошкентда интуристда таржимон. Аввалги йили у совхозга араб аёллари делегациясини бошлаб келганди. Мирвали унинг қадди-қоматига, сутга чайилгандек оппоқ юзи, зулукдек қошларига, чакнаб турган кўзларига боқиб, жинни бўлай деганди. Шу қизга ўзини ўқтам кўрсатиш учун, унинг эътиборини қозониш учун дастурхонга ноз-неъматларни тўкиб ташлаганди. Шу қизни деб делегациядаги аёлларнинг ҳаммасига қимматбаҳо совғалар берганди. У қизни четга чақириб, унга алоҳида совға тайёрланганини айтиб, меҳмонхонага олиб кирган. Чўнтагидан бриллиант кўзли зирак чиқазиб, бу сизга, бошқалар кўрмасин, деб тайинлаган. Қиз ҳарчанд йўқ деса ҳам қўймай, зиракни сумкасига солиб қўйган эди.

Ташқарига чиқишди. Араб аёллари патнисни тапиллатиб уриб рақсга тушишарди. Мирвали Жайронани билагидан ушлаб, даврага тортди. Қиз бояги совғадан қувонганиданми, ё ўзи шунака шўх, қувноқми, ҳар қалай, қўймучи устидан шол рўмол бойлаб, бир рақсга тушиб кетдики... У белидан пастини силкитиб ўйнаганда, араб аёллари ҳам четга чиқиб қолишди. Мирвалининг назарида даврада бел силкитиб ўйнаётган Жайро-

на унга икки-уч марта миннатдор илжайиб қўйгандек бўлди.

Ўша куни делегация аъзолари совхоз боғида тунаб қолишди.

Мирвали Жайронадан бир нафасгина боғда сайр қилишни сўради. Қиз ҳам йўқ демади. Иккови чироғи ўчирилган боғда алла-паллагача гаплашиб айланиб юришди. Жайрона очиққина қиз экан. Улар қайтиб келишганда ҳаммаёқ жимжит, ошпаз ҳам, меҳмонлар ҳам донг қотиб ухлашарди. Мирвали бир қадахдан коньяк ичишни таклиф қилди. Қиз бош чайқади.

— Келинг, Жайрона, бундан кейин кўришамизми-йўқми. Шу учрашувимиз учун, шу ойдин кеча учун, шу қаймоқдек тоғ ҳавоси учун биттадан ичайлик.

Жайрона унинг гапини қайтаролмади. Қаршисида қадах ушлаб, ёлвориб турган йигит республиканинг энг атоқли, энг ўқтам, пичоги кескир, қўли узун кишилари-дан эди. Кўксида Олий Совет депутатлиги нишони, «Олтин Юлдуз». Жайрона қадахни қўлига олиб, сиз учун, танишганимиз учун, деди. Икковлари ичиб юборишди. Мирвали яна қадахларга қуйди.

— Энди бўлди, — деди Жайрона. — Буёғи ортиқчалик қилади, Мирвали ака.

— Ундай эмас, сиз мен учун ичдингиз. Аслида, мен сиз учун ичишим керак эди. Келинг, сиз учун ичайлик. Она Ўзбекистонимизда бир бекиёс қиз борлиги учун, ўша бекиёс гўзал қиз — сиз эканлигингиз учун, мендек бир бенаво, нотапон, тоғу тошларда санқиб юрган дайди йигитга сиз билан ёнма-ён туриш бахти насиб қилгани учун кўтарамиз.

Мирвали гапираётганда киз кийкириб кулар, э, оширвордингиз-ку, деб ожизгина эътироз билдириб турарди. Ичиб юборишди. Мирвали шундан кейин уни кўлтиқлаб, ой ишкомлар орасига парча-парча оқ нур тўкиб турган йўлдан юриб кетишди. Узоқдан Мирвалининг нималардир деяётгани, кизнинг бемалол кийкириб кулаётгани эшитилиб турарди.

Тухум қилмайдиган товукка дон бермайман, дейдиган Мирвали ўша оқшом доғда қолди. Бу киз у сепган донни чўкиб қочганди.

Ўшандан бери Мирвали Жайронани кўрмади. Неча марта кўриш истагида Тошкентга борганда интуристга кирди, аммо уни учратолмади. Бир борганида уни Японияда, яна бир борганида Лондонда, дейишди. Мана, хозир у ўз оёғи билан бу ерларга келиб турибди.

Жайрона Мирвалини кўриб, ёнига кела бошлади. Мирвали ҳам беихтиёр у томонга бир-икки қадам ташлади.

– Э, бахайр, келинг, келинг... – Мирвали бошқа гап тополмай, унга маҳлиё бўлганча туриб қолди.

Шу ўтган икки йил орасида Жайрона яна тўлишибди. Карашлари мастона. Унинг тўлганиб келаётган гавдасида эркак зотини довдиратадиган аллақандай бир сеҳр бор эди.

– Келинг, келинг, – деди яна Мирвали. – Биз томонларга қайси шамол учирди?

Жайронанинг келганига анча бўлган, шекилли, ҳорғин кўринарди.

– Укамдан хабар олгани келгандим, – деди у паст овозда.

Мирвали ҳайрон бўлди. Укаси бу ерда нима қилади?!

– Укам университетнинг геология факультетида ўқийди. Бир ярим ойдан бери шу тоғларда...

– Э, бўлди, бўлди, – деди Мирвали. – Улар тоғда дайдиб юришибди. Қачон келдингиз? Самолётдами, поезддами?

– Автобуста, – деб жавоб берди Жайрона.

– Уни қаранг-а! Жуда чарчагандирсиз? Укангиз узоқ-да. Тоғлар орасида. Яхшиям менга йўлиқдингиз, бўлмасам, у томонларга боролмай сарсон бўлардингиз. Бугун ўнг ёнбошингиз билан турган экансиз.

Ювиб, яхшилаб артилган оппоқ «Волга» улар ёнига келиб тўхтади. Одатда, Мирвали «Жигули», «Нива» машиналарида юрарди. «Волга»ни фақат Тошкентдан келадиган меҳмонларни кутгани чиққанда юргизарди. Бугун Соғлиқни сақлаш министрени кутиш учун шофёрига атайин «Волга»ни тайёрлашни буюрган эди. Мирвалининг фикри бузилди. Ичига шайтон кирди. Ўз оёғи билан келган ўлжани қўлдан чиқазмайман энди, дедию, машинадан тушиб, унга илҳақ бўлиб турган шофёрига юзланди:

– Меҳмон кутишга бошқа машина чиқади. Сен ма-нави синглимни Маржонсойга ташлаб келасан.

Мирвали шофёрни четга чақириб: «Жуда ҳам тез юрма. Мени Майдонтол олдида кутиб тур. Орқа пардани тушириб қўй. Тушундингми? – Кейин у кабинага чиқаётган Жайронага эшиттириб: – Магнитофонга яхши ленталарни қўйиб, зериктирмай олиб кет», деди.

Мирвалининг юраги дукиллаб урарди. Гўё унинг бутун ўй-хаёллари ҳозиргина жойидан қўзғалган машинада кетгандек эди. У эсини йиғиб, орқасига қайтди-ю, телефон олдида чой ҳўплаб ўтирган навбатчига нимадир

деди. Кейин телефон трубкасини олиб, боғни улашни буюрди.

– «Нива»ни боққа олиб кир. Абдулазизга айтаман, у-бу солиб қўяди. Орқага икки канистр бензин ташлаб қўй. Ҳозир ўзим боққа ўтаман.

Мирвали идорани айланиб, боғ томон кетди. Боғ жимжит эди. Ошхонада кечки овқатга тайёргарлик кўраётган ошпазни, Аблаз, деб чақирди.

Абдулазиз қўлларини фартуғига арта-арта югуриб чикди. У, директор меҳмонни бошлаб келди, деб ўйлаган бўлса керак, андак саросимада эди. Унинг бу ҳолатини Мирвали сизди.

– Меҳмон бу ерга келмайди. Бошқа жойда кутадиган бўлдим. Нимаики пишган нарсанг бўлса, Расулбекнинг машинасига бос. Аяма, мўлроқ бўлсин.

Бу пайт Расулбекнинг «Жигули»си ҳовуз олдида келиб тўхтаган эди. Расулбек билан Абдулазиз коробкаларга жойланган нарсаларни «Нива»га таший бошладилар.

Унгача Мирвали меҳмонхонага кириб, «Олтин Юлдуз» ва депутатлик нишони қадалган костюмини кийиб, ўзига оро бериб чикди.

– Бўлдингларми? – деди у амирона. – Анавундан бир-икки шиша ташлаб қўйдингларми?

Абдулазиз, хотиржам бўлинг, дегандек кўз қисиб қўйди. Шофёр рулга ўзим ўтираман, деб ўйлаган экан, «Нива» кабинасига кириб, буйруқ кута бошлади. Мирвали унинг ёнига келиб, туш, ўзим минаман, деди. Шофёр ҳафсаласи пир бўлиб пастга тушди. Мирвали кетар олдидан:

– Коммутатордаги кизларга айтиб қўй, мени ким сўраса, эрталаб жун киркимига чикиб кетган, қачон қайтишини билмайман, десин, – деб тайинлади. – Ия, зарур гап эсдан чикибди-ку, телефони олиб кел!

Телефон шнури узун, ўн-ўн беш метр келарди. Абдулазиз югуриб бориб телефонни кўтариб келди. Икки кафти билан ушлаб, кабинада ўтирган Мирвалининг трубки олишини кутди. У трубкини кўтариб, Турғуновни ула, деб буюрди. Бироздан кейин: «Менга қара, мен министри кутгани чикмайман. Ўзинг чиқ. Ҳозирок йўлга туш. У нима деса, директор билади, албатта, айтаман, деявер, бўпtimi. У ёғини ўзинг келиштирасан. Мен тоққа чикиб кетдим», деди.

Трубкини шақиллатиб ташлади-ю, моторга газ берди.

Майдонтолга бурилганда узоқда оқ «Волга»га кўзи тушди. Демак, кутишяпти. Унинг юраги дукиллаб ура бошлади. Тезроқ етиб бора қолса-ю тенги йўқ, бекиёс гўзал қизнинг ёнгинасида ўтирса. У газ педалини охиригача босди. Машина гўё ҳавога кўтарилиш олдидан тезлик олаётган самолётга ўхшарди, ғилдираклари ердан узилиб яна тушар, яна ердан узилиб худди ҳавода сузаётгандек бўларди. Мирвали «Волга» яқинига борганда бирдан тормоз берди. Машина тошу шағалларни анча жойгача суриб бориб, ғийқиллаб тўхтади. У пастга тушиб машина моторини титкилаётган шофёридан сўради:

– Нима гап?

– Тортмаяпти, – деди шофёр. – Нима бўлганини билолмаяпман.

Мирвали уни жеркиб ташлади:

– Сенга неча марта айтганман, трамблёрни алмаштириб ол, деб. Бу аҳволда тепага тортолмайди. Яхшиям келганим, бўлмаса қолиб кетаркансизлар, – у шундай деб, узр сўрагандек, орқа ўриндикда ўтирган Жайронага қараб олди. – Сен қайтиб кетавер, ўзим обориб қўяман. Расулбекнинг машинаси ўтмадими? – деб сўради Мирвали.

– Ўтди, мунча ҳовлиқади-я, шунақаям чангитдики, йўлни кўролмай қолдим. Икки-уч минут чанг босилишини кутиб тўхтаб турдим.

Шофёр изза бўлган бир алпозда багажникдан пакетларни олиб, «Нива»нинг орқасига эҳтиётлаб қўйди. Жайронанинг ранги оқариб кетган, гапиришга ҳам мадори йўқ эди. У эрталаб нонушта қилганича туз тотмаган эди. Мирвали унинг аҳволини кўриб, дарров пайқади.

– Очиққанга ўхшайсиз. Ўтиринг, сал юриб, овқатланиб оламиз.

Жайрона машинага чикди. Мирвали моторга аста газ берди. «Нива» тоғ томонга бир текис ўрмалаб борарди. Тераклар куршовидаги сайхонлик кўринди. Мирвали машинани тўхтатиб, юкхонадан букланадиган стол ва икки стулча олиб ўрнатди. Кейин боя Абдулазиз олиб чиққан кастрюлькани столга қўйди. Сумкадан нон, қошиқ ва санчқиларни чиқазиб, бирпасда дастурхон тузади.

– Қани, Жайронахон, бир тамадди қилиб олайлик.

Жайрона ортиқча илтифот кутмай келиб ўтирди. Кастрюлькадан тарелкага сузилган ковормадан ҳовур чиқиб турарди. Жайрона, олинг-олингни кутмай, ея бошлади.

– Қитдек-китдек қиламизми, а? – деди Мирвали.

Жайрона бош чайқади.

– Келинг, озрок, йўл азобини босиш учун.

У шундай деб, машина юкхонасидан бир шиша арман коньяги ва иккита пиёла олиб столга қўйди.

– Қани, ўзингиз очасизми, ё ўзим очиб берайми?

Жайрона нима дейишини билмай, оғзида овқат билан унга хайрон қараб турарди. Мирвали шишани олиб, оғзидаги зар қопқоғини чиқарди-да, қулқуллашиб икки пиёлани тўлдирди.

– Вой, мен бунча ичолмайман, ака.

– Кўнглингиз кўтарганича-да, синглим, – деди унинг бўш келганидан дадилланиб Мирвали.

Уни қўярда-қўймай икки-уч бўлиб ичирди.

– Ана энди чарчоқ ҳам унутилади, иштаҳа ҳам очилади.

Унинг гапи тўғри чиқди. Жайронанинг чарчоғи босилгандек бўлди. У тўйиб қовурдоқ еб олгандан кейин, шиша тагига бостириб қўйган салфетка қоғозга қўлларини, лабларини артиб ўрнидан турди.

– Кечирасиз-да, бу қиз мунча очофат экан, деб ўйлагандирсиз? Жуда очиккан эдим. Қорним тўйиб, энди уяляпман.

Жайрона институтни қизил диплом билан битириб, уч-тўрт йил чет элларда ишлаб келди. Араб, инглиз, форс тилларини худди ўз она тилидек яхши билади. У туристик саёҳатларда таржимон бўлиб, кўп мамлакатларни кезган. Тортинчочлик, ийманиб ўтириш унга бегона эди. Европаликларнинг кўп қиликлари унга шундоққина ўтиб қўя колганди. У чет эл туристларини Самарқандгами, Бухорогами олиб борганда уларга қўшилиб тиззадан юқори шортик кийиб олар, орқаси

ботик креслоларда оёғини чалиштириб ўтираверарди. Буни у уят санамасди. Мирвали унинг хипча бели, оппоқ томоқларига сукланиб қарар, қиз эса унинг бу қарашларига парво қилмасди. Чунки у йигитларнинг бу хил қарашларига ўрганиб кетган эди.

Теракзор орқасидан сой оқарди. Мирвали уни кўлтиклаб, ўша томонга бошлади.

– Мана, қаранг, шунақа тиниқ сувни кўрганмисиз? Йўқ, йўқ, яхшилаб қаранг, нимани кўряпсиз? Балиқларни кўряпсизми?

Сойда оқимга қарши бир қарич, бир ярим қарич катталикдаги балиқлар пилдираб сузишарди.

Улар балиқларни томоша қилгани пастга тушишди. Жайрона тошга қоқилиб кетмасин, деб Мирвали уни белидан ушлаб олган эди.

– Ия, бу маринка балиғи-ку!

– Ҳа, – деди Мирвали. – Уни Ойбалиқ деймиз. Ранги ҳам ой рангида. Олиб ерга ташлаб қўйсангиз, ярим доира бўлиб питирлайди. Худди бир тилим ойга ўхшайди.

Мирвали балиқ тутмоқчи бўлиб, иккита тошга оёғини тираб энгашди. Оралиқдан беозор сузиб ўтаётган балиқларга чанг солди. Тутолмади. Жайрона, тутолмадингиз, тутолмадингиз, деб қийқириб чапак чаларди. Мирвали кирғоққа чикиб, унинг тирсиллаб турган икки билагидан сиқиб ушлади.

– Ойбалиқни тутолмаган бўлсам ҳам, манави тилла балиқни тутдим!

Жайрона яна қийқириб кулди. Мирвали унинг копқора киприклар қуршовида қолган кўзларига тикилди.

– Онангиз сизни кийикнинг кўзига қараб туриб туққанларми, дейман. Отингиз ҳам Жайрона, кўзларин-

гиз ҳам, қоматингиз ҳам, юришларингиз ҳам жайронинг ўзи.

Жайрона индамади. Юқорига чиқишди. Мирвали йигитлик қони жўш ураётган бўлса ҳам, ўзини ўзи зўр билан босиб турарди. Шошилма, Вали, улгурасан, бу хуркович кийик энди ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайди, дея ўзига таскин бериб, стол, стулларни йиғиштириб, юкхонага жойлади.

– Қани, кетайлик. Қоронғига қолиб, адашиб юрмайлик тагин, – деди кабинага чиқаркан.

«Нива»нинг орқа эшиги йўқлигидан Жайрона ҳам олд ўриндикқа ўтира қолди.

Йўлга тушишди. Кеч кириб, ажиб бир сўлим пайт бошланди. Ёнбағирлар кўм-кўк. Бу тарафларда машиналар кўп қатнамаганидан чанг-тўзон бўлмас, тез-тез ёмғир қуйиб турганидан дарахтларнинг шундоғам беғубор барглари ювилиб, хандон писта мағзидек оч яшил тусда кўринар эди. Йўлнинг бир томони азамат тошлар қалашган ёнбағирлик, бир томони сой. Унда юқоридан шитоб билан қуйилиб келаётган тиниқ сув тошларга урилиб, қирғоққа сапчиб оқарди. Жайрона бу хил манзараларни фақат ҳужжатли киноларда, телевизорнинг киносаёҳатчилар программаларидагина кўрган эди. Ҳозир коньяк кайфидан бу манзараларни худди тушида кўраётганга ўхшарди.

– Магнитофон қўйиб берайми? – деди Мирвали.

– Француз ёки араб эстрадаси қўшиқларидан бўлса, майли. Шашмақомларга унча хушим йўқ.

– Ундок бўлса, гаплашиб кетарканмиз, – деди Мирвали кулиб. – Қай юртларда бўлганингизни, нималарни кўрганингизни айтиб беринг. Гаплашиб кетсак, йўл қисқаради.

– Қайси бирини айтай? Кўп жойларга борганман. Франция, Италия, Лондон, Мадрид, Қоҳира... жуда кўп...

– Дунё кезаман, деб эрга ҳам тегмабсиз. Ёшингиз ўтиб, қариб қолишни ўйламайсизми? Ахир, рўзгор тутиш ҳам керак-ку.

Жайрона афсуслангандек, бир ух тортди.

– Гапингиз тўғри. Мана, ёшим ҳам ўтиб кетяпти. Ўзим тенги йигитлар уйланиб кетишди. Энди мени ким оларди? Ё хотини ўлган, ё хотин қўйган киши олади. Қари қиз бўлиб қолиш пешонамда борга ўхшайди. Ташвиш қилманг, ака, ўтирган қиз ўрнини топади, дейдилар-ку, ўзимга ўхшаган умрини ўтказиб юрган бирон-таси топилиб қолар. Юрган қолади. Кўрган қолади. Эрга тегиб битта болали бўлгандан кейин бунака юришлар қаёқда дейсиз.

– Сиз хуснингизга ишонасиз. Масжид бузилса, меҳроби қолади, дейишади. Қариганингизда ҳам ёш йигитлар оёғингиз тагида ўралашиб юришига ишонасиз. Сиздақалар қари қиз бўлиб қолмайди. Кечирасиз, қанча ойлик оласиз? – Мирвали шундай деди-ю, чакки сўрадим, деб пушаймон қилди.

– Бир юзу етмиш сўм оламан.

– Кам экан. Бир юзу етмиш сўм пардоз-андозингизга ҳам етмайди-ку. Агар мен ҳукумат бўлсам хуснингиз учун ойлигингизга яна уч юз сўм қўшардим.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

– Подоходний билан бездетнийга ушлаб қолармидингиз? Мен сиз ўйлаганча ночор, мухтож банд эмасман, Мирвали ака. Уйда кечалари машинка босаман, аспирантларнинг кандидатлик диссертацияларини кўчираман. Институтга кирадиганларга араб, инглиз

тилларидан репетиторлик қиламан. Журналлар учун араб, форс тилларидан ҳикоялар таржима қилиб бераман. Пулим ўзимга етарли.

Мирвали ичида, тирикчилиги барибир, ночор, деб ўйлади. Бу импорт кўйлақлару туфлилар, тақинчоқлар, ҳар бири саксон сўм турадиган француз атирлари учун унинг топгани нима ҳам бўларди. Топган-тутганини ниҳоятда тежаб сарфласа керак. Қаранг, кўрган одам шу гўзал қизнинг ҳам ташвиши бормикан, деб ўйлайди. Бу хил аёллар кийиниш учун, тақиниш учун овқатдан тежайди.

Мирвалининг унга раҳми келди. Агар хўп деса, ҳозирнинг ўзида сумкасига сиққанча пул солиб қўйишга ҳам тайёр эди.

– Жуда антиқа кийинар экансиз. Ҳар қандай хотиннинг ҳам кўзини куйдирадиган кўйлақлар...

– «Берёзка» деган магазин бор, биласизми? Валютага сотади. Чет эл туристлари у ердан деярли савдо қилишмайди. Ўшалардан ўзимизнинг пулимизни валютага алмаштириб оламан. Кейин, чет элга чиққанимда ойлигимга чек беришади. Чекни биласизми?

– Биладан, – деди Мирвали худди шуни кутгандек. – Қанақасидан керак, менда ҳар қанақасидан бор.

Жайрона унга ҳайрон бўлиб қаради.

– Ростданми? Сизда қаёқдан бўлади?

Мирвали жавоб ўрнига бир кўзини қисиб қўйди.

– Машинангиз тепаликка келганда тортмайди, – деди Жайрона қатъий оҳангда.

– Нега? – деди Мирвали ҳайрон бўлиб.

– Мана кўрасиз! Яхшиси, қоронғи тушмай тўғрилаб олинг. Иккинчи свечаси чиқиб кетган.

Мирвали унинг гапига парво қилмай кетаверди.

– Машинани аямас экансиз. Ўзингизники эмас-да.

– Шошманг, сиз қаёқдан биласиз?

– Биладан, – деди Жайрона. – Қоҳирада икки йил,

Бомбейда бир йил машина минганман. Аммо Лондонда эплаб минолмаганман. Авария қилишимга оз қолган. Посол машина минишимни тақиклаб қўйган. Биласизми, у томонларда машинанинг рули ўнг томонда.

Мирвали ханг-манг бўлиб қолди. Бу қиз бало экан. Кўрмаган жойи, қилмаган иши қолмаган. Нимани гапирсанг, олдингдан тўсиб чиқади.

Йўл юқорилади. Машинанинг тортиши қийналиб, кўксовга ўхшаб «йўтала» бошлади. Ҳар «йўталган»да кузов силкиниб кетарди. Жайрона шчитга қаради. Стрелка сувнинг юз даражага етай деб қолганини кўрсатарди.

– Сув қайнаб кетди, тўхтатинг, – деди Жайрона.

Мирвали машинани тўхтатиб, пастга тушди-да, капотни очди. Мотордан кўтарилган қайноқ ҳаво юзига урилиб, ўзини орқага ташлади. Жайрона ҳам тушди. Мотор ёнида оқ чинни свечага уланган сим осилиб турарди.

– Ана, кўрдингизми? Жойига тиқиб қўйсангиз, олам гулистон! Машина ҳам қийналмайди, ўзингиз ҳам.

Мирвали унинг айтганини қилди. Яна йўлга тушишди. Энди мотор бир маромда гуриллар, юқорига кучанмай ўрмаларди.

Мирвали фақат машина минишни биларди. Бирон жойи бузилса, гаражга ташлаб, бошқасини миниб кетаверарди.

У қиз олдида шу оддий нарсани билмаганидан хижолат чеккандек, анча жойгача индамай кетди.

Йўл тоғ ўнгиридан чиққандан кейин яланглик бошланди. Жайрона ташвишланиб сўради:

– Етай деб қолдикми? Қоронғи тушяпти-я!

– Тўғри йўлни кўчки босган. Кўчкини биласизми? Тоғдан тош кулаб, йўлни тўсиб қўйган. Айланма йўлдан кетяпмиз. Ўн бир километр фарқ қилади.

Ўнг томондан кип-кизил бўлиб баркашдек ой кўтарила бошлади. Мирвали машина фарасини ёқди.

– Қоронғига қолиб кетдик. Юриш сал оғирроқ кечади.

Олисни кўрсатувчи фара йўл ўртасига сурилиб тушган харсанг тошларни ёритди.

– Оббо, – деди Мирвали. – Бу ёқда ҳам кўчки сурилибди-ку! Энди ўтиб бўлмайди. Орқага қайтишнинг иложи бўлмаса.

У шундай деб кабинадан сакраб пастга тушди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, нималарнидир ўйлаган бўлди.

– Мундоқ қилсак. Чап томонга озроқ юрсак, меҳмон кутадиган базамиз бор. Ўша ерда тонг отдирамиз.

Жайронанинг бўшашибгина айтган, орқага қайта қолайлик, Мирвали ака, деган гапларига у эътибор бермай, иложи йўқ, иложи йўқ, дея машинани орқаси билан юргизиб, чап томондаги икки тегирмон сув оқадиган сой устидаги омонат кўприкка қараб юргизди. Машина лопиллаб, нариги томонга ўтиб олди. Йўл тор бўлса ҳам анча текис экан. Мирвали рулни қийналмасдан бошқариб борарди. Бироздан кейин йўлнинг ўнг томонида каттагина ғорнинг оғзи қорайиб кўринди. Мирвали машинани ғор ичига бурди. Ичкари қоронғи эди. Фара илдизлари осилиб турган ғор деворларини ёритиб бо-

рарди. Салдан кейин тахминан ўн беш сотихча келади-
ган ялангликка чиқишди.

Атрофи бахайбат тошлар билан қуршалган бу яланг-
лик худди эртақлардаги сирли жойларга ўхшаб кетарди.
Яланглик адоғида ғуж арчазор, тепадан бир тегирмон
сув куйилиб турибди. Сув қаёққа сингиб кетяпти, билиб
бўлмасди. Машина арчазор орасида тўхтади.

– Етдик, тушайлик энди, – деди Мирвали.

Жайрона ҳайрон бўлди. Бу қанақа жой? Уй йўқ-
ку. Ҳаммаёқ тош. У машинадан тушмай ўтираверди.
Мирвали қоронғида қаёққадир кетди. Бирпасдан кейин
оғир бир нарса қалдираб сурилди. У қайтиб келиб каби-
надан картон қутини оларкан, юринг, деди.

Жайрона юраги бетламайроқ унга эргашди. Уч метр-
ча келадиган қоронғи йўлакдан ўтиб тўхташди. Мирва-
ли тимирскиланиб, ниманидир қидирди. Кейин бир
табақали темир эшик гийқиллаб сурилди. Йўлак ёришиб
кетди.

Ичкарига киришлари билан, Жайронага йўл бера-
ман, деб Мирвали нимагадир қоқилиб, инграб юборди.
Полга тарақлаб нимадир тушди.

– Ҳа, даюс, шу ерга кўярмиди-я! – У аёл киши ол-
дида беихтиёр сўкинганини сезиб қолди-ю узр сўради.
– Кўрмайсизми, оёқ остига қўйибди.

Зал араб мебеллари билан жиҳозланган. Ёнидагиси
оппоқ булғор мебеллари қўйилган ётоқхона. Аждар сура-
ти солинган хитой чойшаблари ёпилган қўш каравот. Пар
ёстиқларнинг бурчак томони юқорига қаратиб қўйилган.
Кираверишда ошхона. Атиргул тасвири туширилган чех
кафеллари деворларга ёпиштирилган. Бурчакда баллон-
ли газ. Унга ёнма-ён қора кафелли ваннахона.

Ҳамма хоналар ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳар бир хона остонасига учи гажакка ўхшаб қайрилган ҳинд шиппаклари ташлаб қўйилган.

Жавонларда рангли чех, немис биллур идишлари. Хитой, япон чинни сервизлари.

– Қани, энди ўзингиз хозийкалик қиласиз, – дея оёғини кўрсатди Мирвали. – Инвалид бўлиб қолдим.

Жайрона ошхонага кирди. Газ плитаси устидаги қозон ҳали совимаган эди. Қопқоғини очиб қаради, ҳасип.

Демак, бу ерда кимдир бўлган. Кетганига ҳали ярим соат ҳам бўлмаган. Таомлар бошқа ерда пиширилиб, қозони билан олиб келинган.

Жайрона коридорда қолган сумкасини кўтариб ётоққа кирди. Зум ўтмай, узун халатининг боғичини йўл-йўлакай бойлаб чиқиб келди.

– Сиз ўтиринг, буёғига мен хизмат қилай.

Мирвали дастурхон устидаги докани очди. Стол усти анвойи мевалар билан тўлиб кетган эди. Хандон пистадан тортиб чакилган бодомгача, данак қорилган тоғ асалидан тортиб каклигу бедана гўштигача бор эди.

– Мирвали ака, ҳасип совиб қопти. Сиз бирпас дам олиб туринг, ҳозир иситиб чиқаман, – дедию яна ошхонага кириб кетди.

Бу жойларда тез-тез электр ўчиб турса керак. Ошхонадаги стол четида беш-ўнта шам ётарди. Мирвали оёғининг оғриғига чидамай, эшик калитларини столга ташлаганини сезмапти. Жайрона калитларни қўлга олдию ўйланиб қолди. Мияси яшин тезлигида ишлаб кетди. Битта шамни тарелкага ётқизиб қўйди-ю газ плиткасининг духовкасига тикди. Ўт олдирди. Сал фурсатдан

кейин плита эшигини очган эди, шам ҳолвайтардек эриб ҳилҳиллаб қопди. У шошиб калитларни олди. Эриб турган шамга иккала калитни бостириб, газни ўчирди. Ана ундан кейин ҳасипли қозон тагига ўт ёқди. Шамли тарелкани олиб, холодильникнинг музхонасига тикди.

– Бўлдимми? – деган овоздан чўчиб кетган Жайрона:

– Ҳозир, ҳозир, пича сабр қилинг, – деб ғудранди.

То ҳасип исигунча у икки марта Мирвалининг олди-га кириб:

– Оёгингизни оғриғи босилдимми? – деб сўради.

Мирвали жавоб ўрнига болдирина силаб, ўзини ўзи зўрлаб илжайди.

– Ҳозир сузиб келаман.

Жайрона шундай деб, сервантдан лаган олиб, ошхонага қайтди. Холодильникни очиб тарелкани олди. Шам қотиб оппок бўлиб турарди. У аста калитларни чиқазиб, салфетка қоғоз билан шам илашган жойларини артиб, олдинги ўрнига қўйди. Калит изи тушган шамни қоғоз пакетга солиб супурги, швабра турган бурчакдаги пақир орқасига яширди. Бу пайт қозон қайнаб, ҳаммаёкни ҳасип ҳиди тутиб кетган эди. Жайрона бир лаган ҳасип кўтариб кирганда Мирвали ўрнидан туриб, дастурхонга қараб ўй ўйлаётган эди. Ҳасип дастурхонга қўйилди. Мирвали қўлини кўксига қўйиб, ялингандек деди:

– Агар малол келмаса, сервантнинг пастки эшигини очсангиз.

Жайрона эшикни очди. Очди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Сервантнинг паст хонаси француз, арман коньяклари билан тўлиб кетган эди. Ҳатто қўш кулокли амфорада юнон коньяклари ҳам бор эди. Жайрона узок

юртларда буларнинг барини кўрган, аммо бу ерда бўлишига сира-сира ақли бовар қилмас эди.

– Сизга қайси бири маъқул? Ёкканини олинг.

Жайрона гўё сеҳрлангандек эди. Мирвали нима деса итоаткорона бажарарди. У «Наполеон» деган француз коньягини олиб столга қўйди. Мирвали шипша бўғзидаги зар қопқокни пичоқ билан тилиб, пўкагини тиши билан суғуриб олди. Оч хаворанг қадахнинг иккитасига тўлдириб қуйди.

– Қани, сайр ҳам сайр, саргардонлик ҳам сайр. Яхшиям шу жойни курдириб қўйган эканман. Бўлмасам, бўриларга ем бўлиб кетардик. Олинг, тортинмай олаверинг. Ёмон ниятим бўлса, йўлдаёқ сизга... Сизни каттик хурмат қиламан.

Жайрона хуркиброқ қадахни қўлига олди. Мирвали то у ичиб юборгунча караб турди-да, кейин бир зарб билан қадахни бўшатди.

– Овқатга қарайлик.

Икковлари иштаҳа билан овқат ейишга тушишди. Мирвали Жайронадан бу жойда қаёқдан иссиққина овқат пайдо бўлиб қолди, деган саволни кутган эди. Агар шуни сўраса, министрни кутишга ҳозирлик кўриб қўйгандим, деб айтмоқчи эди. Лекин Жайрона сўрамади.

Бу жойни Расулбекдан ва ўзидан бошқа ҳеч ким билмасди. Уни курган усталар жуда узоқда. Аллақачон Юнонистонга кетиб бўлган. Бетон ишларини маҳбуслар бажаришган. Бу жойга фақат югурдак – Расулбек келарди. Мирвали қандоқ иш буюрса, нима учун, деб сўрамасди. Фақат, фақат бажарарди ҳолос. Мирвалининг шофёри ҳам бу жойни кўрмаган. Тоғу тошда юрадиган

чўпонлар бу жойни ҳарбий аҳамиятга эга деб, соқчи отиб қўйишидан қўриқиб, яқин келишмасди.

Бу маскан пастак қоялар билан ўралган. Қоялар учи худди салом бераётгандек эгилиб, қор-ёмғирлардан тўсиб турарди. Бир ён тубсиз жар. Баҳайбат арчаларнинг қуриган малла ранг шоҳларида кечалари бойўғлининг хунук сайраши эшитилади. Этларни жимирилатиб юборади. Аммо тонг маҳали оҳангларга тўлиб кетади. Тонготар пайти булбуллар пайдар-пай сайрайди. Тошдан тошга сакраб кийиклар подаси жарликка сув ичгани ўтиб кетади. Осмони фалакда бургут қанотини таранг ёзиб учади. Ҳали ҳеч кимга юзини кўрсатмаган қуёш тўғи унинг қанотига тушади. Гўё бургут қанотини оловли нурда қайраётганга ўхшаб кетади.

Мирвали баъзи-баъзида тонг маҳали бу тош қалъадан чиқиб, Худога, гуноҳларимдан кеч, деб илтижолар қилади, кўраётган кунларига шукроналар айтади.

Қора кечада бу уйда бўлиб ўтган қора ишлардан шу билан поклангандек енгил тортарди.

Мана ҳозир у ширакайф. У шу топда қаршисида бир жаҳон бўлиб ўтирган тенгсиз гўзал қизнинг зулукдек қошларига, мастона кўзларига, гарданида ўримга кирмай қолиб бақбақасига яқин жойгача эгилиб кетган зулфларига маҳлиё бўлиб ўтирибди. Энди шу қиз уники. Қиз нима дейди, кўнадими, кўнмайдими, унга бари бир. Шу топда биргина Мирвалининг хоҳиши етарли. Қизнинг бундан буёқдаги ҳаёти шу бугун, шу топда ҳал бўлади.

Мирвали қатъий ишонч билан ўрнидан турди. Келиб, қизнинг ҳалати ёқасидан сал-пал кўриниб турган елкасига қўлини суқди. Ёқасини суриб, яланғоч гарда-

нини силай бошлади.

Қиз ҳушёр тортди. Қаршисидаги кўзлари хирсга тўлган кишининг ҳозир ҳар қандай зарбага тайёр эканлигини сезиб турарди. У ўрнидан туриб, тисарилиб нари кетди. Қўлтиғига қисилган зажигалкадек кичкина тўп-пончанинг сийнабанд тасмасига уланган боғичини бўшатди. Бир интилиш билан юлқиб олишга тайёр қилиб қўйди. Мирвали бориб, уни бурчакка қисди.

– Қаршилиқ қилишнинг фойдаси йўқ, Жайрон. Энди сен меники бўлдинг.

Жайрона ортикча хаяжонга тушмади. Аста унинг кўксидан итарди.

– Қўйинг, қўйинг, Мирвали ака.

Мирвали турган ерида костюмини ечиб, диванга улоқтирди.

Ташқарида машина сигнал берди. Мирвали тўхтаб, кулоқ солди. Кимдир келди. Бу томонларга ким келиши мумкин?! Мирвали, Расулбекми, ким бўлди экан, деб ўйлади. Ҳар қандай ЧП бўлганда ҳам мен боримда бу томонларга келмайсан, деб қасам ичирган эди-ку? Нима бўлди экан? Фавқулодда, зудлик билан хабар қиладиган воқеа бўлдимикин?

Мирвали костюмини олиб, шошилганча оқсоқланиб ташқарига отилди. Машина олдида Расулбек безовталаниб турарди.

– Нима бўлди? – деди Мирвали паст овоз билан.

– Мени кечиринг, хўжайин. Қуда бува телефон қилдилар. Қаерда бўлса ҳам зудлик билан топиб келинглар, ниҳоятда муҳим гап бор, дедилар. Етиб бормасангиз бўлмайдиганга ўхшайди, хўжайин.

Мирвали, кудам шу пайтда қидиряптими, демак,

жуда зарур гап, деб ўйлади. Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да...

У шошиб орқасига қайтиб, ичкарига кирди. Жайрона ҳамон бурчакка қисилганча кўзлари жавдираб турарди. Мирвали унга яқин келиб, иягига қўл чўзди.

– Тoleyинг бор экан, Жайрон. Зарур иш билан идорага кетдим. Эрталаб келаман. Ҳар эҳтимолга қарши устингдан қулфлаб кетаман. Бемалол еб-ичиб уқлайвер. Бу жойда сени ҳеч ким безовта қилмайди.

У шундай деди-ю шошилганча чиқиб кетди. Ташқари эшик қарсиллаб ёпилди, калитнинг шиқирлагани эшитилди. Оғир бир нарса қалдираб сурилди. Бир зумдан кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Жайрона ҳуши ўзига келиб, атрофни кузата бошлади. Деворнинг бир томонига туркман гилами осилган. Бурчакда япон телевизори. «Ажаб, – деб ўйлади Жайрона, – шу баланл тоғлар орасида телевизор кўрсатувларни олармикан?» У яқинроқ бориб қаради. Пастак курсида видео-магнитофон устига салфетка ташлаб қўйилган экан. Унинг ёнида видеокассеталар...

Қозикқа «Коника» деб аталган япон фотоаппарати тасмасидан осиб қўйилган. Жайрона аппаратни олиб, филофидан чиқарди. Қанча сурат олинганини кўрсатадиган рақамга қаради. Ўн етти кадр сурат олинипти. Аппаратни жойига илиб қўйди. Видеони тоққа улаб, кассеталардан бирини қўйди-да, кнопокани босди. Экран ёришиб липиллаб турди-ю, бирдан Париж, Эйфель минораси кўринди. Минора узоклашиб, экранда ёзув пайдо бўлди. Бу фильмнинг номи эди. Жайрона уни илгарилари бир кўрганди. Бу француз контрабанда шахвоний фильми эди. Жайрона уни тўхтатиб, бошқа кассетани

қўйди. Буниси Хитой каратэчи қизлари тўғрисидаги фильм. Уни бир оз томоша қилгандан кейин ўчирди.

Тун узоқ. Тонг отишига ҳали аллақанча вақт бор. У нима қилишини билмай ётоқхонага кирди. Шифоньер эшигини очиб қаради. Ҳеч қандай кийим-бош йўқ. Узун ингичка эшикни очди. Токчаларда сочик, чойшаб, кўрпа ғилофлари тахланган. Пастдаги тортмани бери сурди. Унда хилма-хил атир совунлар. Етти-саккиз қутичада француз духиси. Кейинги тортмада тиш пастаси, соқол оладиган машинка ва бир неча пачка лезвие. Қоғозга ўроғли яна нимадир бор. Очиб кўрди. Тошкент, ГУМ, деб тамға қўйилган қоғозга ўроғли ўн чоғли янги, ҳали очилмаган фотоплёнкалар...

Жайрона улардан бирини олиб очди. Зар қоғозни ҳалатининг чўнтагига солиб қўйди. Кейин плёнкани электр ёруғига тутиб турди-да, яна қайтиб зал уйга чиқди. Чироқни ўчириб, фотоаппаратдаги плёнкани чиқариб, янги лентадан қолган қора қоғозга эҳтиёт қилиб ўради. Устидан зар қоғоз билан обдан нур кирмайдиган қилиб ўраб ташлади. Унга ҳам каноат қилмай, дастурхонда боя Мирвали очган шоколаднинг зар қоғозини ҳам плёнка устидан ўради. Кейин чироқни ёқиб, боя нурланган плёнкани кассетага ўраб аппаратга жойлади. Ўн етти рақами келгунча ғалтакни айлантириб, аппаратни ғилофга жойлади-да, яна илиб қўйди.

Энди бу қафасдан қутулиб кетиш йўлини ўйларди. Чиқиб кетишнинг сира иложи йўқ эди. Эшик қўш қулф билан беркитилган. Жайрона нима қилишини билмай, ваннахонага мўралади. Одам бўйи етмайдиган баландликда бир патнис эни дераза бор эди. Унга темир панжара ўрнатилган. Боя Мирвали қоқилиб кетган кутубхона

кўзи тушди. Тепасига кўш рюмка тамғаси таширилган кути негадир тўла очилмай қолиб кетган, ёнида омбур ётарди. Жайрона омбурни олиб ваннахонага кирди. Панжара тўрт еридан михланган эди. У залдан стул олиб келиб, деразага бўй чўзди. Омбур билан михларни суғуришга киришди. Жўла узун мих экан хателанга суғурилавермасди. Икки соатча уриниб, атиги иккита михни аранг суғуриб олди. Қўлларни қавариб, терга боғиб кетди. Қолган иккитасини суғуриб ўтирмай, панжарани бир томонга сура бошлади. Панжара худди эшикчага ўхшаб бир ёққа очилиб қолди. Энди унга бемалол одам сиғиши мумкин эди. Жайрона деразага бўйлаб ташқарига қарамоқчи бўлди. Дераза орқаси озгинроқ одам сиғадиган туйнук эди. Жайрона сурилиб-сурилиб туйнук охирига етди. Тоза тоғ хавоси димоғига урилди. Ой тўлишган бўлса керак, тошлар қиров рангида элас-элас кўриниб турарди. Пастга қаради. Ер тахминан тўрт метрча пастликда.

У тисарилиб-тисарилиб, яна ваннахонага қайтиб чиқди. Залга кирди-ю, диванга ўтирганча ўй ўйлай бошлади. Хаёлига бирон жўяли фикр келмасди. Кейин бирдан фикри тиниклашди-ю, ётоқхонага кириб, иккита чойшаб кўтариб чиқди. Бирини бирига маҳкам қилиб боғлади. Ана энди бўлди, деб ўйлади. Бир учини панжарага боғлайману осилиб тушаман.

Соатига қаради. Бешдан ошибди. Ҳадемай тонг отади. Сўқмоқлар сал ёришиши билан йўлга тушаман, деб тонг отишини кута бошлади. Пакетдаги шамни эҳтиёт қилиб сумкасига жойлади. Яна коридорга чиқиб, оёқ остидаги кути тепасига келди. Радиола экан. Ичидан пастпортини олиб, муқовасининг ич тарафига қаради. Кейин

ичкарига кириб хат ёза бошлади. Юкларини кўтариб, ваннахонага кирди. Боя иккигасини бир-бирига улаган чойшабни чамалаб кўрди. Калталиқ килмасмикин, деб ўйлади. Яна битта чойшаб опчикиб улади. Энди етади, деган каноатга келди. Боя кандай азоб билан дераза туйнукдан судралиб ташқарига бош суққан бўлса, яна ўшандай судралиб туйнук охирига етди. Тонг отган. Тошлардан шудринг кўтарила бошлаган эди. Жайрона чойшаб учини лапанглаб турган панжарани маҳкам килиб боғлади. Тиши билан тугунини текшириб кўрди. Кейин мункиб кетишдан кўркиб, ярим белигача туйнукдан ташқарига чиқди. Чойшабни икки қўллаб каттиқ ушлади-ю, бутун гавдасини ташқарига олди. Орқаси тош деворга гурсиллаб урилди. Чойшабни қўйвормади. Сидирилиб кафтларини шилиб юбормаслиги учун жонжаҳди билан чойшабга ёпишиб олган эди. Худди цирк акробатларига ўхшаб аста пастга туша бошлади. Охири оёғи ерга тегди.

Чойшабни қўйиб юбориб, қаддини ростлади. Тепага қаради. Бу томонда дераза борлиги билинмасди. Оддий гоғ ғорчаси бўлиб кўринарди. Жайрона сумкасини елкасига олиб, хилват майдончадан чиқиб кетишга йул излай бошлади. Тошлардан сакраб-сакраб тепаликка чиқди. Яна пастга тушди. Кечаги арчазорга кўзи тушди. Айла-ниб ўша томонга ўтди. Кеча уйга қаердан киргачларини билолмади. Ҳаммаёқ тош. Биронта бош суққудек жой йўқ.

Арчазор олдидаги ялангликда кечаги «Нива» турарди. Жайрона кўркиб кетди. Мирвали келгану, уни кутиб турганга ўхшади. Ҳушёр тортиб, тўппончасини олиб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Аста бориб машина капотини

ушлаб кўрди. Муздек. Демак, Мирвали кеча идорага бошқа машинада кетган. Жайрона яна орқасига қайтди. Кечаги, эшикка олиб борадиган ғорни қидира бошлади. Унинг бир кўнгли то шу эшикни топмагунча кетмайсан, деяётгандек эди. Аммо ортиқча ҳаяллашнинг иложи йўқ эди. Мирвали келиб қолса, ҳамма иш барбод бўлиши аниқ эди.

Жайрона сумкасини машина ичига отиб, кабинага қаради. Калит йўқ. Рул тагига бош суқиб, электр симларини суғуриб олди. Бирини бирига улаб газ берди. Мотор йўталгандек бир силкиниб кўйди. У яна газ берди. Мотор ўт олди. То қизигунча бир дам кутиб турди. Кейин йўлни чамалаб аста юргизди...

* * *

Мирвалининг қудаси гапни чўзиб ўтирмай, мақсадни айтиб қўя қолди:

– Менинг молия-хўжалик ишлари бўйича инструкторим Маҳкамовнинг олдига кетган. Ров бориб, ров келади. Қайтишда сизга учрайди. Бачканалик қилиб, унга ҳар балоларни гапириб ўтирманг. Олиб борган ҳужжатга имзо чекиб дарров қайтариб юборинг. Тушундингизми?

Қуда бошқа гап айтмай, трубкани кўйди.

У айтган одам соат бирларда боққа кириб келди. Мирвали уни танирди. Марказқўм секретарлари, бўлим мудирлари минган машиналар икки йил ўтказиб область раҳбарларига, область катталари минган машиналар эса райкомларга бериларди. Бу ишларга Мирвалининг қудаси бошчилик қиларди. Келган одам эса унинг содик хизматчиси.

Меҳмон шошиб турган эди. Мирвали тайёрлаб қўйган дастурхон яқинига ҳам бормади. Папкасидан бир варақ қоғоз олиб Мирвалига берди: «Шуни депутатлик бланкангизга ўз қўлингиз билан кўчириб, аслини йиртиб ташлар экансиз».

Унда шундай ёзув бор эди.

«Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати Мирвали Рихсиев, СССР Олий Совети депутатлигига номзодим кўрсатилаётгани сабабли Ўзбекистон ССР Олий Совети депутатлиги ваколатини зиммамдан соқит қиламан».

Мирвали ичкаридан депутатлик бланкасини олиб чиқиб, хатни шошилмай кўчирди. Тагига имзо чекди.

Мирвали хатни кўчириб бўлгандан кейин бирпас ушлаб турди. Унинг хаёлидан, мени лақиллатаётгани йўқмикин, деган гап ўтди.

Меҳмон кетишга чоғланаётганда Мирвали, овқат тайёр, озроқ насиба, олинг, деб илтимос қилса ҳам, мени самолёт кутяпти, деб ўтиришга унамади. Қудасининг бу яхшилигидан Мирвалининг боши кўкка етгандек бўлди.

Мирвалининг кайфияти аъло эди. Бунақа қувонч ҳамма вақт бўлавермайди. У тоғдаги қафасда қолган Жайрона олдига бориши керак. Майшат ҳам шу кайфиятга яраша бўлади. Шофёр қора терга тушиб машинанинг нимасинидир тузатаётган эди.

– Қани кетдик, – деди Мирвали тоқатсизланиб.

– Ўн минут, сабр қилинг, хўжайин, ҳозир бўлади.

Мирвали депсиниб, шофёрни бўралаб сўкканича у ёқдан бу ёққа асабий бориб-келиб турарди. Шу пайт Абдулазиз боғдан ўқдек отилиб чиқди.

– Хайрият, кетиб колмаган экансиз, хўжайин. Сизни ЦКдан сўрашяпти. Тез боринг, трубкани қўймай кутиб турипти.

Мирвали шошиб ичкарига кириб кетди. Трубкани кўтарди.

– Рихсиев эшитади.

– Мен Рибниковман. Кадрдонимиз Леонид Ильич хозир Олмаотадалар. Эртага бизга келадилар. Сиз катта аканинг топшириқларига биноан меҳмонимизни аэропортда «нон-туз» билан кутиб оласиз. Ҳамма орденларингизни такиб келинг...

У шундай деб трубкани қўйди. Мирвали шодликдан энтикди.

Бир кунда икки оламшумул кувонч. Омадинг келса, шунақа бўларкан.

Демак, тоғдаги ишратхонада бўладиган маишат ҳам икки хисса бўлади.

Шофёр машинани ўқдек учуриб кетди. Мирвали «Ишратхона»га етмасдан машинадан тушди.

– Эрталаб боғда мени кутиб тур. Мен «Нива»да қайтиб бораман, – дея тайинлади у шофёрига.

Мирвали озрок пиёда юриб келди-ю, кеча ташлаб кетган «Нива»нинг жойида йўқлигига ҳайрон бўлди. Шошиб «Ишратхона»нинг темир эшигига калит солди. Бўйи ва эни бир ярим метр келадиган ғор оғзи очилди. Ичкарига шошиб кирди. Калит солиб, темир эшикни очди. Жайрона, Жайрона, деб овоз берди. Жавоб бўлмади. Ҳамма хоналарга кириб чикди. Жайрона йўқ эди. Ювинаётган бўлса керак, деб ваннахона эшигини итарди. Ичидан берк эди. Тақиллатди, жавоб йўқ. Ўзини бир бало қилиб қўймадимикин, деб юрагини ваҳм босди.

Елкаси билан эшикни гурсиллатиб икки-уч урди. Охири эшик очилиб кетди.

Дераза панжараси осилиб қолган. Унда чойшаб оқ байроқдек ҳилпираб турарди.

Мирвали бутун уринишлари бекор кетганидан аламда гурс-гурс юриб залга чикди. Столда хат. Шошиб ўқий бошлади.

«Хурматли Мирвали ака!

Мени кечиринг. Сизни кутмай кетиб қолдим. Сиздан асло хафа эмасман. Ҳеч нарсангизга тегмадим. Мен тўғримда ёмон хаёлларга борманг. Аслида, ўзим шунақа «жиннироқман». Йигитларга бош эггим келмайди. Қандок қилай, онам мени шунақа қилиб туққан бўлса. Мен шунақа югурик жайронман. Менга ҳеч қанақа овчи ўқ етказолмайди. Тошкентга борганингизда мени йўқлаб туринг. Ҳар қалай, кадрдон бўлиб қолднк. Сизга хурмат билан Жайрона».

Мирвали хатни ўқиб, бўшашиб ўтириб қолди. Бу ярамас қиз яна у сочган донни чўқиб қочди. Хатнинг мазмунига қараганда, унчалик дили оғримаганга ўхшайди. Бу тош қалъадан омон-эсон қутулиб кетганига шукр қиляпти, шекилли.

Лекин Мирвали ниҳоятда эҳтиёткор одам. Тулки қорда из қолдирмаслик учун думи билан изларини супуриб кетганидек, у ҳам бирон жойда из қолдирмасди. У хоналарни бир-бир айланиб, жиҳозларни кўздан кечирди. Телевизорни ушлаб кўрди, қўйилмапти. Қўйилган бўлса, корпуси иссиқ бўларди. Қозикдан фотоаппаратни олиб, кадр рақамига қаради. Ўн еттинчи кадрда тўхтаганча турибди. Видеокассеталарни бир-бир қўлига олиб қаради. Ҳаммаси жойида. Демак, у ҳеч нарсага тегма-

ган. Факат, фақат омбурнинг хонада қолгани чакки бўлган экан. Битта шу омбур панд берган. Аттанг. Ярамас Расулбекнинг пандавақилиги бу.

Бари бир хатнинг руҳи унга анча таскин берарди. Унда зарда, алам сезилмасди. Тошкентда кўришайлик, қадрдон бўлиб қолдик-ку, дегани уни анча тинчитди.

Мирвали келаётганида табиати ниҳоятда равшан эди. Майшат ҳам мана шу кўтаринкиликка яраша бўлади, деб ўйлаган эди.

Ҳамма ўйлари чиппакка чикди. Жайрона уни доғда қолдириб, тош қафасни парчалаб қочипти.

Яна бир ёмон иш шуки, Мирвали муюлишга келганда, ҳар галгидек, шофёрга жавоб бериб юборган эди. «Нива»да қайтаман, деб ўйлаган эди. Энди «Нива» йўқ, уни олиб келган машина кетиб қолган. Бу ерда хабар қилиш учун на телефон бор, на рация.

Мирвали гаранг аҳволда эди. Пиёда юриб тоғма-тоғ, довонма-довон ошиш осонми?

У нима бўлса ҳам, бирон чўпоннинг отини оларман, деган ўй билан эшикка қўш кулф уриб, ғордан чикди.

IX

Толибжон ҳар куни катта йўлга чиқиб, Самарқанд – Китоб, Панжикент – Шахрисабз маршрутида қатнай-диган автобуслардан газета олиб келарди. Болалар ҳам унга эргашиб бориб келишарди. Бекат гавжум эди. Унда кавказлик бир йигит кабоб сотади. Лангиллаб ёнаётган кўмир тепасига қўйилган чойдиш ҳамма вақт вақирлаб қайнаб туради. Толибжон болаларни қатор ўтказиб қўйиб, кабоб олиб беради.

Кабобчидан сал нарида бир неча хотин клеёнка ёзиб кийикўти, равоч, курут сотиб ўтиради. Йўлнинг соя тарафида доимо бир эски «Москвич» туради. Эгаси фанер кутига асал тўла шиша банкаларни қўйиб, тоғ асали, деб сотади. У асли Нишоннинг Ковчин қишлоғидан, асали ҳам пахта гулини эмган ариларники. Аммо ҳар гал автобус келганда йўловчилар гурра ёпирилиб, бу «тоғ асали»ни талаб кетишади. Кейинги автобус келгунча йигит «Москвич» багажнигидан янги «тоғ асаллари»ни олиб, кути устига териб қўяди.

Бозорча тоғ йўлларида кор эриб, катнов мавсуми бошланиши билан биринчи автобусни даста-даста чучмўмалар билан кутиб олади. Бу пайт адирлардаги лолалар хазон бўлиб, тўпиқ бўйи келиб қолган буғдойзорларда лолакизғалдоқ алвон кўрпасини ёпиб ташлаган бўлади. Лола сайрига тўймай қолган одамлар тоғ лоласини кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Самарқандга қайтаётган, Термизга ўтаётган машиналарнинг орка ойналари лолаю чучмўмаларга тўлиб кетади. Қовчинлик асалчи йигит ҳам савдо мавсумини бошлаб юборади. Кабобчи кўрасидан чиққан тутун ёнбағирларда сузади. Ана шундан кейин сал фурсат ўтмай, «бозорча»га равоч чиқади. Витаминга ташна йўловчилар равоч харид қиладилар. Шундоққина пастликда шовуллаб оқадиган сойдан болалар ойбалиқ тутиб чиқадилар. Ой кулоғидан тол новдаси ўтказилиб шода қилинган балиқлар анча пайтгача типирчилаб турадилар. Йўловчилар дунёда тоғ сойининг балиғидек ширин балиқ бўлмаслигини биладилар. Савдога чиққанига қаноат қилмай, болалар яна тутиб чиққунларича кутиб турадилар. Июлнинг ўрталарига бориб, бозорчага олма чиқади. Бу ернинг оямасига

дори сепилмайди. Ҳашаротдан холи тоғ қуршовидаги олмзорлар кўкламда ёмғир суви, ёзда томирлари ора-лаб сизиб ўтадиган булоқ сувларини шимиради. Чанг-ғубордан холи боғларда етилган бу олмалар минг дард-га даво эди. Асфальт йўл четида олма тўла пақирчалар тизилиб кетарди.

Тинимсиз ўтиб турган автобус, машиналардан туш-ган йўловчилар бир зумда бозорчани «ялаб» кетишарди.

Эртаги олма товсилиши билан кетма-кет ўрик чиқади. У томони Қарши, бу томони Жиззах ўриклари қоки бўлган, тунука томларга ёйилган ўриклар қуритиб қоплаб бўлинган пайтда бу ерларда энди ранг олади. Август этагига келиб ғарқ пишади. Тоғ ўригидан туршак солиб бўлмайди, ундан қиём ва компот пишириш керак. Тоғ ўригидан тайёрланган компотдан табиий ванилин ҳиди келади. Бунақа ажиб хушбўй қиёму компотларни шаҳарликлар ҳаддан ташқари яхши кўришади. Бу йўл-дан ўтганки одам бор, бир-икки пақир харид қилиб кет-маса кўнгли жойига тушмайди.

Ана шундан кейин бозорчага дўлана чиқади. Кет-ма-кет кузги олма, нок бозори бошланади. Анзур пиё-зини сўрайдиганларнинг сон-саноғи йўқ. Йўл четларида ёнғоқ тўла қоплар қалашиб кетади.

Тоққа қор тушиши билан автобусларнинг қатнови ҳам сийраклашиб, қор тепадан пастга аста-секин туша бошлаганда автобуслар қатнови бутунлай тўхтайди. Фақат азамат юк машиналари – «Алка»лар қишин-ёзин баробар қатнаб туради.

Сўнги йўловчиларгина каклик бозорини кўриб қоладилар. Тўрт-беш йўловчи харидорга тулки билан бўрсиқ териси тегиб қолади.

Йўлларни одам бўйи қор босади. Чўққиларни, ёнбағиру йўлларни булут ўрайди. Ниҳоятда тиниқ бир жимлик бошланади. Бу сукунатни булутлар тепасидан учиб ўтадиган реактив самолётнинг гуриллаши бузади.

Хонадонлар атрофида чўққидан хўрак излаб тушган ҳайвонларнинг излари қолади. Какликлар очик эшикларга кириб келадилар...

Толибжон бугун катта йўлдаги гавжум бекатга бормайди. Онасига берган ваъдасига биноан Кийиксовдига боради. Бугунги газеталарни автобус шофёри кабобчи йигитга ташлаб кетаверади.

Нонуштадан кейин Зайнаб битта халтага нон, қандкурс, ёнғок, тутмайиз, куруқ чой солиб берди. Кетар олдидан кампир Толибжонни ёнига чақириб, болам, Кийиксовди момомга тиловат қил, тиловат қилишни биласанми, деб сўради. Толибжон, билмайман, деб жавоб қилди.

– Ҳай, майли, «Қулху Оллоху аҳад»ни уч марта ўқисанг, Қуръон ўрнига ўтади, – деди.

Толибжон, уни ҳам билмайман, деди хижолатлик билан.

– Ҳай, майли, – деди яна кампир. – Сен кетавер, шу ерда туриб ўзим ўқиб қўяман. Савоби сенга тегсин деб, момога илтижо қиламан.

Толибжон онамнинг дили оғримасин деб, «хўп, хўп, она» деганча чиқиб кетди. Кампир орқадан жавраб қолди:

– Ҳой, тентак, бевошлик қилиб тоғангни қийнама! Ғорларга кирмагин, жар ёқасига бормагин, юмронқозик уясига қўлингни тикма, илон-чаёнлар чақиб олмасин. Қушларнинг боласига тегмагин, онаси қарғайди...

Толибжон Азизбекни эргаштириб йўлга тушди.

Ўн уч ёшлардаги бўйи чўзилиб қолган бу бола сира гапга аралашмас эди. Толибжон уни яхши танийди. Отаси Равшанбек деган чўпон эди. Толибжондан беш-олти ёш кичик бўлса керак. Ҳозир Толибжон унинг башарасини унутиб юборипти. Эслашга ҳаракат қилса ҳам эслолмади. Равшанбек бедарак йўқолган. Кўп қидиришди, кўрдим деган одам бўлмади. Бу бола отаси йўқолгандан кейин муштдек боши билан рўзғор тебрата бошлади. Ўзини ўтга-чўкка уриб, пул топарди. Автобус бекатида эрта баҳордан то қор тушгунча равоч сотади, балик сотади. Токқа чиқиб ўрик териб келади, кийикўт теради, қош қорайганда ёнғоқ тўла иккита қопни эшакнинг гарданига айри ташлаб келади. Шу эшак жонивор билан қанча равоч, ўригу дўлана ташиди. Бувиси, Толибжон Кийиксовдига борармиш, деб эшитиб, атайин унга кўшди. Отангга атаб Кийиксовди момо мақбарасига шам ёқ, деб тайинлади. Атаб кўйган еттита тангани рўмолчасининг учига туғиб берди.

— Бор, болам Азизбек, Толибжонга ҳамроҳ бўл. Муштдеккина бошингга рўзғор ташвиши тушди. Отанг бўлса сени шу аҳволга солиб қўярмиди, бор, бора-вер, мени ўйлама, мен бир Худо қарғаган одамман, — дея орқасидан мунгли қараб қолди.

Толибжон уни ёнига чақирди.

— Бирга гаплашиб кетайлик, Азизбек.

Азизбек жуда кўхлик йигит бўлиб ўсаётган эди. Овози дўриллаб, иягидаги туклар муртга айлана бошлапти. Қарашлари ўйчан. Онасига ўхшаяптимикин, отасигами? Лекин боланинг ичида қандайдир алам, пинҳоний изтироб туғён қилаётгани билиниб турарди. Онасини жуда

кўхлик дейишади. Кўни-кўшнилари орасида, кадамини чакки босарди, деган гаплар ҳам бўлиб ўтганди. Ҳатто бешик тўйида бир хотин, касофати эрига урди, деб айтганини ҳам эслашади. Толибжон Азизбекни қандай қилиб гапга солишни билмай, ўйланиб туриб, кейин сўради:

– Катта энанг соғ-саломатмилар? Бир кириб, кўриб чиқай дейман...

Толибжон уёғига гап тополмай, тўхтаб қолди.

– Ҳали бақувватлар. Ўзларига ўзлари овқат пишириб ейдилар.

Толибжон ҳайрон бўлди. Савол назари билан Азизбекка қаради. Азизбек унинг нима демоқчилигини сезиб, жавоб қилди:

– Катта энам аямнинг қўлларидан овқат емайдилар.

– Нега? – деди Толибжон.

Бола жавоб қилишга қийналди. Анча жойгача индамай борди. Айтиш жуда ҳам қийин бўлган аллақандай аламли, изтиробли бир гапни тилига чиқазолмай қийналарди. Толибжон буни сездими. Айтмай кўя қолса ҳам майли эди-я, деб мавзунини ўзгартирмоқчи бўлиб турган эди, Азизбек қатъий деди:

– Мирвали тоғани бир кун эмас бир кун ўлдириб кетаман. Уни ёмон кўраман. Дадамни шу йўқ қилган. Биламан, биламан. Уйда дадамни иккита кўшоғиз милтиғи бор. Орқасидан пойлаб бориб отиб ташлайман.

Боланинг овози бўғилиб, охириги гапларини айтолмай, юзини тескари бурди. Этаги билан кўзини, бурунларини артиб олди.

– Катта энам кечалари Мирвали тоғани қарғаб чиқади. Аямни қарғайди. Кейин ув тортиб йиғлайди. Мен ҳам бўйнига осилиб йиғлайман.

Толибжон пастки лабини қаттиқ тишлаб, қошларини чимирди.

– Толиб тоға, Толиб тоға, осмонга қаранг, бургут боласини учирма қияпти! Мана, дурбиндан қаранг!

Толибжон Азизбек берган дурбин билан чўққиға қаради. Офтобда оппоқ қорлар чакнаб, кўзни оладиган чўққининг шундоқ ёнгинасида баҳайбат бир бургут гоҳ мункиб, гоҳ учишга интилаётган бургутчанинг у ёнидан-бу ёнига ўтиб, баъзан тагидан келиб туртиб, уни йўлга соларди. Бургутча қанотларини пирпиратиб, ўзини эплаёлмай, ўқ теккандек, пастга шитоб билан мункиб кетарди. Она бургут шўнғиб, худди уни илиб олаётгандек, тагига кирарди-да, яна учишга ундарди.

Ёлғиз оёқ йўлда, қайноқ тупрокқа бағрини бериб ётган капча илон безовталаниб бошини кўтарди. Кейин ҳужумга тайёрланаётгандек кулча бўлиб капгирга ўхшаган бошини тизза бўйи кўтарди-да, айри тилини ўйнатиб, кимирламай туриб қолди.

Уни тошбўрон қила бошладилар. Шунда у думи билан тупрокни чангитиб, шу чанг-тўзон орасига кириб йўқ бўлди. Толибжон дурбинни кўзига тутиб, чўққи томонга қаради. Бургут энди йўқ, олис-олисларга боласини эргаштириб кетиб бўлганди.

Азизбек Толибжоннинг ёнида индамай борарди.

Толибжон унинг дадасини эслади. Ювошгина, камгап йигит эди. Бодомгул деган чиройли бир қизга уйланди, деб қулоғига чалинганди.

Ҳақиқатан, Бодомгул ҳаддан ташқари чиройли, шаддод қиз эди. Бу атрофда ундан хушовоз қиз йўқ эди. Чирмандани чертиб қўшиқ бошлаганда ўйнаган ҳам ўйнардди, ўйнамаган ҳам. Қишлоқ тўйлари усиз ўтмасди.

У ўзининг чиройлилигидан завқланарди. Қошидан бир энлик юқорида бир текис қирқилган патига*, қулоғининг остига тўғрилаб қирқилган сатанг гажагига беҳи уруғи ивитилган сув суртиб ялтиратарди. Йигитларнинг кўзи куйсин, деб дуррани чап томонга сал қийшайтириброк танғирди. У сира пардоз қилмасди. Чунки шундоғам унинг ним қизил лаблари, сарикқа мойил оқиш чехраси ҳар қандай пардоздан кўримли эди. У бойсунликлар киядиган каштали камзул билан даврага тушганда, силкиниб чирманда чертганда давралар жимиб коларди. Айниқса, ўртага ёкилган гулхан атрофида айланиб кўшиқ айтаётганда, юзи алангадан яшнаб кетарди. Бўйнидаги қизил, кўк мунчоклар, қулоғидаги балдоқлари ялтираб, йигитлар кўксига учкун бўлиб сачрарди. Ана шундоқ қиз Равшанбекка насиб қилди. У тоғ-тошларда эчкилар суруви кетида чангга беланиб юраркан, фақат шу бекиёс хотинини кўмсаб, чўққилар тепасига чиқарди. Олисда қуюқ қумушранг туманлар орқасида кўринмай қолган қишлоғи томонга қарарди.

Областнинг илғор чўпонлари қатори бир йили Равшанбекка ҳам орден чиқади.

Равшанбек бу қувончли воқеа муносабати билан уйида зиёфат беради. Ёр-биродарлар, қариндош-уруғлар, совхоз фаоллари йиғилишади. Мирвалини дастурхоннинг тўрига олишади. Зиёфат авжига чиқади. Шиеракайф меҳмонлар, Бодомгулдан эшитайлик, шу бугун айтмаса қачон айтади, деб туриб олишади. Битта туғиб янада яшнаб кетган Бодомгул ловуллаб ёнаётган оловдек чакан кўйлак кийиб, чирманда билан ўртага тушади. Мирвали кўради-ю оғзи ланг очилганча ёпилмай

* Пат – пешонадан қирқилган соч

қолади. Бодомгул силкиниб-силкиниб чирманда чертиб, гоҳ баланд, гоҳ паст тиниқ овозда терма айтади. Мирвали тумонат йиғилган бу зиёфатда Бодомгулдан бошқани кўрмайди, ширакайф йигитларнинг овозларини эшитмайди, кулоғи фақат Бодомгулнинг тошдан тошга урилиб тушаётган тоғ сувининг овози каби кўнғирокдек овозини эшитади, холос.

Мирвалининг нияти бузилади. У билан учрашишнинг минг хил йўлини излайди. Охири совхоз ҳаваскорларини телевизорга чиқаришни Тошкент билан келишиб, марказдаги клубда уч-тўрт кун репетиция қилишга уни чақиртирди. Бодомгулни ҳар куни машинада олиб келиб юришди. Шундай кунларнинг бирида, бирга овқатланамиз, деб уни Чорчинорга чақиртиришди. Расулбек уни машинада опкелиб, ўзи, ҳозир келаман, деб қайтиб кетди. Бу ерда Мирвалидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Расулбек йўлнинг ярмида машина ичида магнитофон қўйиб ўтирди: агар бирон машина бу томонга ўтмоқчи бўлса, нозик меҳмонлар бор, деб қайтаради.

Бодомгул табиатан енгилроқ аёл бўлганидан Мирвалига тез илакишди. Ана шу кундан бошлаб ораларидаги муносабат тезлашиб кетди. Мирвали унга шу қадар берилиб кетдики, бир кун кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Равшанбек тоққа кетган пайтларда, ҳатто уйига ҳам бемалол борадиган, баъзан кечалари ётиб қоладиган одат чиқарди.

Равшанбекнинг энаси Мирвали келган тунда неварасини бағрига босиб йиғлаб чиқарди. Бир кун тонг маҳали Мирвали чиқиб кетаётганда кампир уни тўхта-тиб, яхшиликча насиҳат қилди, ялиниб-ёлворди:

– Болам, гулдек рўзгорини бузманг! Биттагина арзанда боласи бор-а! Ўғлим пайқаб қолса, жуда хунук ишлар бўлиб кетади, шуни биласизми?

Мирвали ундан тап тортмай, сиз бу ишларга ара-лашманг, кампир, дедию чикди-кетди. Мирвалининг қўлидан ҳар иш келишини кампир яхши биларди. Унга тенг келиб бўлмайди, тик қараганни йўқ қилиб юборади.

Кампир қон йиғлаб қолаверди. Мирвали келиб-ке-тишдан тийилмади. Кампир ўғлига айтай деса орада гап қочиб, болам шикаст еб қолади, деган ўй билан аламини ичига ютди. Тонг отгунча невараси Азизбекнинг пешо-насини силаб, ёмонларга ўлим тилаб чиқадиган бўлди. Яхшилиқча келинига насиҳат қилмоқчи бўлган эди, Бо-домгул гапни калта қилди:

– Ҳафталаб тоғу тошларда йўқ бўлиб кетадиган ўғлинғизни йўлига кўз тикиб ёш умримни ўтказайми? Дунёга икки марта келмайман-ку!

Ана шундан кейин кампир келинининг қўлидан овқат емай қўйди. Уни ҳаром билиб, кирини ҳам ўзи ювиб, қозон-товоғини ҳам бўлак қилди. Аммо лом-мим деб боласига бу тўғрида оғиз очмай, кўз ёшларини ютди.

Кампир ўғлини сўнгги бор тоққа кетиш олдида хо-тинининг сочларини силаб хайрлашаётганида кўрган. Ўшанда унинг жигар-бағри қон бўлиб оққан эди. Рав-шанбек ўша кетганча қайтиб келмади. Дом-дараксиз кетди. На тириги, на ўлиги топилди. Ҳар бир ғор, ҳар бир ўнгирни қадам-бақадам қараб чиқишди. Топи-шолмади. Кампир боласига аза очолмай, на қора ки-йишини, на оқ кийишини билади. Бодомгул бир-ик-ки ой паришонхотирроқ бўлиб юрди-ю, яна аслига келиб, сертақин бўлиб қолди. Бўйнида марваридлар,

бармоқларида бриллиант кўзли узуклар пайдо бўлди. У кийган кўйлакларни бу томонларда бирон аёл киймаган.

Бу гаплардан Толибжоннинг хабари йўқ. Фақат Азизбекнинг бояги, Мирвали тоғани отиб ташлайман, деганидан, бола дадасининг ўлимини Мирвалидан кўряпти, деб ўйлади. Наҳотки шундай бўлса?! Наҳотки Мирвалининг кўли одам ўлдиришга кўтарилса?! Мумкин эмас, Толибжон, гўдакнинг эзилиб турган юрагини баттар эзмай деб, бу тўғрида бошқа гап очмади.

Толибжонлар келганда мақбара олдида ёнбошига «Узтелерадио» деб ёзилган микроавтобус турарди. Мақбара орқасидаги сўрида икки-учта бахши тиззасига дўмбирасини кўйиб, ёши олтмишлардан ошиб қолган шаҳарлик бир аёл билан қизгин баҳслашиб ўтиришибди. Бериги сўрида ўзи ёш бўлишига қарамай, соқоли кўксига тушган телеоператор оёғини саланглатиб ўтирибди. Ёрдамчиси бир ёнбошида «Уч оёк», оғзи очилиб қолган сумкадан кўриниб турган кассеталарга бош кўйиб, аппаратни қучоқлаганча хуррак отиб ухляпти.

Чинор танасига қоқилган патнисдек тунукада ёзув. Толибжон яқин келиб ўқиди:

«Ушбу Кийиксовди момо мақбараси инсоннинг табиатга, жониворларга бўлган буюк муҳаббати рамзи сифатида ДАВЛАТ МУҲОФАЗАСИГА олинган».

Тошўчоққа биратўла тўртта қумғон кўйиб, тагига ўт қалаётган йигит Толибжоннинг олдида келди.

– Сўрилар банд эди-я, меҳмон. Анави ерга палос тўшаб бера қолай. Тошкентдан опа киночиларни олиб кептилар, шунга...

Толибжон бу опа ким экан, деб ҳайрон бўлиб турган эди, йигит топқирлик билан жавоб қилди:

– Танимайсизми, бу опа бизнинг тоғлардаги хотинлардан, бахшилардан қўшиқлар, дostonлар ёзиб оладилар. Алавия опа шу киши бўладилар-да! Кўп яхши, кўп покиза аёл бу киши. Телевизорга ҳам тез-тез чиқиб турдилар. Манави ёзувни кўрдингизми, шуни ҳам опа Тошкентдан ёздириб олиб келдилар, – у шундай деб чинор танасига қоқилган тунукадаги бояги ёзувни кўрсатди.

Толибжон билан Азизбек мақбарани айланиб, у ёқ-бу ёқларини кўриб бўлгунларича йигит ёнғoқ тагига палос тўшаб, ўртага дастурхон ёзиб қўйди. Йўл юриб анча чарчашган эди. Бахшилар билан берилиб суҳбат қилаётган Алавия опа уларнинг беозор ўтиришларига зимдан қараб қўярди. Кейин у ўрнидан туриб кўзойнагини олди-да, бир-бир босиб улар тепасига келди.

– Кийиксовди момони зиёрат қилгани келдингларми? Балли, балли сизларга!

Опа сўрида оёқ осилтириб ўтириб толиққан эди. Улар қаторига келиб, оёқнинг чигилини ёзай деб чорда-на қуриб ўтириб олди. Толибжон ундан:

– Кийиксовди момо тарихда бўлганми, у ҳақидаги ривоятлар тўғрими? – деб сўради.

Опанинг овози отинойларнинг овозига ўхшаб, фақат битта нотада юрар экан. У шошилмай Момо тўғрисида гапира бошлади:

– Тарихда шундай одам ўтган. Тарихий манбаларда бу онахоннинг номи тез-тез учраб туради. Ҳақиқатан ҳам бу табаррук онахон ҳайвонлар феъл-атворини жуда яхши билганлар. Ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам у кишининг кўзларига бир қараганда гипнозланиб қолган. Онахон қирқ уч ёшда ўзаро чиқишмай, бир-бирини қириб ташлаган қабиладошларидан аразлаб, бу томонлар-

га келиб қолган, танҳоликда кун кечирган. Ҳайвонлар билан дўстлашиб, ўшалар билан овуниб умр ўтказган. Минг тўққиз юз йигирма еттинчи йилда келганимда ҳам бу мақбарани зиёрат қилганман. Эмизикли боласидан ажралган кийикни қандоқ қилиб соғганлари тўғрисидаги ривоятни шу ердаги кексалардан ёзиб олгандим. Академиянинг фольклоршуносликка бағишланган тўпламларида бир неча марта нашр қилинди. Ўша келганимда «Намоз ўғри» романига материал йиғиб юрган Абдулла Қодирий билан шоир Чўлпонни шу ерда учратганман. Қодирий Чўлпонга шундай деган эди: «Абдулҳамид, шу ривоятни бир дoston қилмайсизми? Жуда ўқишли бир нарсa бўларди. Ривоят – насрдан кўра назмга яқин. Сиз буни жуда эплардингиз. Қадим афсоналардаги Клеопатраларни ёздингиз. Бу ундан яхши чиқади. Инсоннинг табиат билан бирлиги, жониворлар билан дўстлиги тўғрисидаги бу дoston ёшларимизга табиатни ҳорат қилиш эмас, уни авайлаш, унга меҳр қўйишни ўргатарди». Чўлпон Қодирийнинг бу илтимосини бажонидил қабул қилди. «Агар ўрни келиб қолса, мен ҳам янги романга киритишга уриниб кўраман. Шу жойларга Намоз ботирни олиб келаман», дейди Қодирий. Дoston ёзишни дилига тугиб юрган Чўлпоннинг бошига турли шўришлар тушиб, ниятини амалга оширолмади. Абдулла Қодирий ҳам янги романни бошламай туриб, армону ҳасратда отилиб кетди. Ўшанда Қодирий Кийиксовди момо Эрон-у Ҳиндистонда, Туркия билан Афғонистон тарафларда ҳам машҳур, деган эди. Ривоятларга қараганда, Бобораҳим Машраб Каттакўрғонга келганда Сўфи Оллоёр уни Кийиксовди момо зиёратига олиб келган эмиш. Манави мақбарани Амир Темур

курдирган. Устидаги лавҳа битилган кўк тошни Улуғбек ўрнатган. Бу – тарихда битилган аниқ гап. Ҳар қалай, бу жойни эҳтиёт қилиш керак, сохта диндорларнинг да-ромад манбаига айлантириб олишларига йўл бермаслик керак...

Азизбек Кийиксовди момо макбарасини кучоклаб, сағана ғиштларини силарди. Кўз ёшлари селоба бўлиб илтижо қиларди:

– Момо! Момогинам! Дадам қайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон! Кийикларингиздан, осмонда учиб юрган қушларингиздан, бўрилардан, тулкилардан, айиқлардан сўранг, дадам қайдалигини айтишсин. Жон момо, дадамнинг дарагини айтишсин. Мен дадагинам-ни соғиниб кетдим. Катта энам йиғлайвериб кўр бўлай деяпти. Кечалари тик этса, эшикка қараб, йўл пойлай-ди. Момогинам, дадамни топиб беринг, топиб беринг! Ёлвораман. Совуқда қолган кийикларингизни бокиб, қўйиб юборганман. Қушларингизга дон сепаман. Қор ёққан пайтларда кийикларингизга атаб йўлларга хашак уйиб қўяман. Дадам қани? Дадағинам қани? Топиб беринг, жон момо!

Толибжон унинг тепасига келди. Сағана пастида Азизбек сочган тангалар ётарди. Толибжон уни қўлтиғидан олиб турғазди.

– Бўлди, бўлди, Азиз. Ўзинг эсли боласан-ку. Қўй, қўй энди, жиян! – У ўпкаси тўлиб айтадиган гапи бўғзига келиб туриб қолгандек, ҳиқиллаб гапиролмади.

Толибжоннинг дили вайрон бўлди. Томоғидан овқат ўтмади.

Бошига тоғдек ғам ағдарилган, яхши деб, меҳрибон деб ўйлаган одамлардан фақат ёмонлик кўравериб,

уларга ишончини йўқотган Азизбек энди умрининг охиригача изтиробда яшадини, ҳаммадан шубҳаланадиган, нафратланадиган, руҳи майиб, қаҳри каттик, аёвсиз, шафқатсиз бир кимса бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаб Толибжон эзилиб кетди.

Алавия опа жуда ҳушёр аёл эди. Тоға-жиянлар орасида аллақандай дилгирлик борлигини билиб бахшилар томонга кетди. Улар кун пешиндан оққанда орқага қайтишди. Толибжон тоза ҳавода, чиройли манзараларни кўриб, бир оз кўнглим ёришар, деб ўйлаганди. Кийиксовди момо зиёрати ҳам татимади.

Йўлнинг ярмига келишганда узоқда харсанг тошда орқа ўгириб ўтирган бир одамнинг қораси кўринди. Ким бўлди экан? Зиёратга келганлардан бири бўлса керак, деб ўйлади. Харсангда ўтирган кимса одам шарпасини сезиб ўрнидан кўтарилди. Ўгирилиб қаради. Кимсасиз бу тошлар орасида одам боласига дуч келганидан севингандек, икки қўлини силкитиб булар томон кела бошлади.

Бу — Жайрона эди. Унинг кўйлак этаклари йиртилиб, лахтак-лахтак бўлиб осилиб қолган. Тошларда, шағалларда юраверганидан туфлиси йиртилиб, бармоқлари чиқиб турарди.

Жайрона Асвонда, Искандарияда, Қохирада, Мозамбикда унга ҳамроҳ бўлган. Ораларида муҳаббатга ўхшаш гаплар ўтган. Толибжон олис араб юртларида ишлар экан, Жайрона унинг шахсий таржимони бўлган. Шаддод, бир гапирсанг, иккини қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа қилган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб, оловдек кийиниб юрарди.

– Бу томонларда нима қилиб юрибсиз, Жайрона? – деди ногаҳоний учрашувдан ҳайрон бўлган Толибжон.

– Сўраманг. Гап кўп. Укам шу томонларда геологлар партиясида практика ўтаётган эди. Топдим, кўришдим. Қайтишда йўлдан адашдим. Эрталабдан бери сарсонман. Ўзингиз нима қилиб юрибсиз?

– Мени уйим шу яқин жойда. Жиянимни айлантиргани чикқандим.

– Илтимос, Толибжон ака, юравериб хол-жоним қолмади. Мени катта йўлга чиқазиб қўйсангиз.

– Хўп, хўп, аммо шу аҳволда шаҳарга қандоқ борасиз? Бу кеча бизникида дам олиб, сахарда йўлга чиқсангиз қандоқ бўларкин?

Жайрона бош чайқади.

– Шу бугун кетишим керак. Толибжон ака, мени бу ерда кўрганингизни, илтимос, бировга айтмасангиз. Кейин тушунтириб бераман. Албатта, айтаман.

Толибжон, хўп, деди-ю Азизбекка, кетдик, дея ишора қилди. Сал йўл юришгандан кейин орқадан ёнбошига «Узтелерадио» деб ёзилган микроавтобус келиб, ёнларида тўхтади. Алавия опа деразадан бош чиқариб қай томонга борасизлар, деб сўради. Толибжон ҳозир ўнгга бурилиб кетишларини айтди-да, ана шу кетишда Тошкентга бораётган бўлсангизлар мана шу синглизми ҳам олакетсангизлар, деб илтимос қилди. У айтганча экан. Толибжон Жайронанинг автобусга чиқишига ёрдамлашиб юборди, машина жилди. Ҳар куни бир бор ёмғир ювиб ўтадиган шағал йўлда хирагина чанг кўтарилди, холос.

Келаётганда шошилмай орқада юрган Азизбек қайтишда шошиб олдинда борарди.

– Мунча шошасан, Азизбек? – деди Толибжон унга этиб олиб.

– Энам уйда ёлғиз. Мендан хавотир олиб, остонада ўтиргандир.

– Нега ёлғиз бўлади?

– Аям кетиб қолганлар. Мирвали тоға марказдан бир ўзига уч хонали уй берган. Ўзи кўчириб олиб кетди. Энам икковимиз қолганмиз.

У Толибжонга ялт этиб қаради.

– Билиб қўйинг, Толиб тоға, мен директордан қасдимни оламан!

У шундай деди-ю, шагал йўлда елдек югуриб кетди.

Х

Толибжоннинг қилаётган ишлари атайлаб Ўзбекистондан келиб қиладиган иш эмасди. У қилаётган нотайин ишларни ўша ердаги ходимлар қилаверса бўладиган ишлар эди. У консул қаёққа бор деса ўша ёққа бориб, умрини ўтказиб юрарди. Шу нотайин иш билан ўн саккиз йил умрини совурди. Бир фарзанд кўрди. Бола балоғатга етди. У ўғлим бегона юртда, бегона ахлоқ, бегона турмуш тарзига берилиб кетмасин, деб ўғлини Ўзбекистонга олиб келди. Уйини, квартира ҳақи тўланмаган, деб юқларини битта хонага тикиштириб, бошқа хоналарни бегоналарга бериб юборишибди. Толибжон ўғлини бир вақтлар ўзи ўқиган билим юртига жойлаб, ётоқ олиб берди.

Энди Толибжонни Тошкентнинг топшириғи билан Африканинг Мозамбик мамлакати ихтиёрига юборишди. Орадан бирон ой ўтиб бу ерда вабо бошланди. Шу

сабабли бу юртга пахта экиш ишларини ташкил қилиш учун келган ўзбекистонлик мутахассисларни зудлик билан бошқа томонга олиб кетишди. Толибжоннинг хотини вабога чалиниб, карантинда қолиб кетди. У ердаги беморлар бирин-кетин азобларда тўлғаниб ўла бошладилар. Толибжоннинг хотини ёлғизгина боласидан кўнгил узолмай, жон таслим қилди. Ўликларни худди куйдиргига учраган моллар сингари бир жойга уйиб куйдирдилар. Атрофни махсус дориланган бош-оёқ кийим кийган полициячилар ўраб олган. Фақат дипломатларгагина бу воқеани кузатишга рухсат берилган. Толибжон хотинининг алангада жизғанақ бўлиб куяётганини ўз кўзи билан кўриб турди.

Бу Толибжоннинг ҳаётида сира унутиб бўлмайдиган даҳшатли воқеа эди. Кузатувчилар ҳам бош-оёқ никоб кийганлар. Уларнинг қандоқ ҳаяжонга тушаётганларини никоб ичида билиб бўлмасди.

Толибжон жуда кўп кийинчиликларни кўрган, минг хил азобларга дуч келган, бардошли йигит эди. Аммо шу пайт у кўзларидан дув-дув ёш тўкарди. Фарёдини биров эшитмасди. Кўз ёшларини ҳеч ким кўрмасди.

У «Хотинимнинг кулини беринглар, юртимга обориб расм-русум билан кўмай», деб илтимос қилади. Аммо кулни бермайдилар. Кулда жуда узоқ вақт сақланадиган давоси йўқ дарднинг микроби бор, олиб борсангиз юртингизга ҳам вабо тарқаб кетади, деб беришмади.

Толибжон Тошкентга келганда ўғлига онасининг ўлганини билдирмади.

Ўғли ўзига ўхшаб китобдан бош кўтармайдиган, бирон жумбоқни ечмагунча, тагига етмагунча, билиб олмагунча тинчимайдиган бола эди. У шу ернинг ўзида

урилиб араб, форс, инглиз, француз тилларини яхшигина эгаллаган эди. Кейинги пайтларда у араб алифбосида хусни хат машқ қилаётганди.

Толибжон ёлғиз боласидан кўнгил узолмай юрган кезларида ундан хат олади. У ўз ихтиёри билан жанглар қизиб турган олис Афғонистонга таржимон бўлиб кетаётганини ёзган эди. Безгакка чалинган Толибжон боламнинг дарагини билиб беринглар, деб консулга учрайди. Элчихонага телефон қилади. Улар албатта суриштириб, билиб берамиз, деб ваъда қилишади.

Орадан бирон ой ўтиб боланинг дараги чиқади. Боласи нобуд бўпди. Жасади солинган тобутни қаёққа юборишни билмай, охири уни ўша ернинг ўзида қуйдиришганларини хабар қилишган эди.

Бегона юртда безгакка чалинган, иситмада қуйибёнаётган Толибжон бир ўзи мунгайиб қолди. Вабо бошлаганда Жайрона Африкада эмасди. Литванинг Каунас шаҳрида бўлаётган бир ойлик семинарга кетган эди. Семинарнинг охириги куни Москвадан етиб келган Иттифок Давлат Хавфсизлиги кўмитасининг раиси Игнатов семинар қатнашчиларининг фаолиятларини бирма-бир таҳлил қилди. Жайрона Африканинг бир неча вилоятларида вабо тарқаганини Игнатовдан эшитди. Шу ернинг ўзида вабога қарши дори-дармонлар ичиришди, укол қилишди, эмлашди.

Жайрона қайтиб келганда Толибжон тўшакка ётиб қолган, иситмада қуйиб ёнарди. Хотинидан, ўғлидан жудо бўлган Толибжоннинг аҳволи оғир эди. У ўз ғами билан бўлиб безгакка қарши эҳтиёт чорасини унутган эди. Шефнинг бошига мусибат тушган ўша кезларда Жайрона кунига яради. Кечалари то уйқу элитгунча

ёнида қоларди. Баъзан унинг ҳувиллаб қолган кимсасиз уйида ётиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

Одам тафтини одам кўтаради, деганлари нақадар зўр гап эканини Толибжон ана ўшанда билганди.

Жайрона овқат тайёрлар, бирга ўтириб тамадди қилишарди. Жайрона пазанда эмасди. Пиширган овқати гоҳ шўр, гоҳ тузсиз бўларди. Овқат пиширишга уқуви йўқлигини унинг ўзи ҳам биларди. Таомни дастурхонга қўйганда, албатта, қорин тўйса бўлди-да, деб уқувсизлигини қизиқчилик билан босиб кетарди. Ниҳоятда пазанда хотинининг ширин-ширин овқатларига ўрганган Толибжон учун бу овқатни ейиш анча мушкул эди. Аммо етти ёт бегона аёл вақтини аямай унга овқат пишириб берса, емаслик ноинсофлик бўларди. Толибжон, умримда ҳеч қачон бунақа ширин овқат емагандим, деб мақтаб қўярди.

Жайронага ҳеч ким Толибжонни ёлғизлатиб қўйма, деб тайинлаб қўймаган. У одамгарчилик, қолаверса, юртдошлик бурчини ўтаётган эди. Толибжон иситмада ўртаниб ётибди. Безгак ҳар хуруж қилганда, аввал қалтираб совқотарди. Кейин бирдан ҳарорати ошиб кетади. Терга ботиб, кийим-боши, чойшаб, болишлар, одеяллар тердан шалаббо бўлиб кетади. Жайрона уни ечинтириб, баданларини артиб, тоза қўйлак кийдириб қўярди.

Ҳадеганда иситма қайтавермайди. Докторларнинг дорилари, уколлари ҳам кор қилмасди. Жайрона элчихона боғбонининг маслаҳати билан безгакка чалинган кўп беморларни даволаган бир кампирни бошлаб келди. Кампир саксон ёшларга борган бўлса ҳам ҳали тетик, қадди расо хотин эди.

Уни умрида неча марталаб заҳарли илонлар, чаёнлар чакқан. Илон, чаён чакқан кишиларни тупуги билан даволар экан. Кампир Жайронага мастава тайёрлашни буюради. Устига «Кибрит» деб ёзилган гугурт қутичасида олиб келган иккита қора қўнғизнинг биттасини оловкурракка қўйиб қуйдирди. Кейин уни майдалаб, мурчга аралаштирди-да, Толибжонга билдирмай маставага солди. Иштаҳаси йўқлигидан овқат емай қўйган Толибжонга зўрлаб ичирди.

– Бўлди. Эрталаб отдек бўлиб кетасан, – деди кампир. – Аммо кечаси иситманг қирқ даражага чиқади, қўрқма. Ҳарорат бирдан тушади.

Кампир кетди. У айтгандек, кечаси Толибжон иситмада қуйиб-ёнди. Алаҳсираб, хотинини чақирди, қаёқларда юрибсан, деб ўғлини койиди. Шундан кейин терга ғарқ бўлиб ухлаб қолди.

Эрталаб кўзини очганда, танида безгакдан асар қолмаганди. Аммо қуввати йўқ эди.

Жайрона унинг ёнидан жилмас, ўз жигаридек унга меҳрибончиликлар қиларди. Кирина ювади, ўзини ювинтиради. Уйини йиғиштириб, кўзи сал илиниши билан халта кўтариб бозорга югуради. Оғзига ёқадиган нарсалар топиб келиб, едиради.

Толибжон дармонга кириб ўзига кела бошлаганда, Жайронага қандоқ қилиб миннатдорчилик билдиришини билолмай қийналарди.

Бир куни иккови балконда чой ичиб ўтиришганда Толибжон дилидаги гапини айтди:

– Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртингнинг ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофирликда жуда ғариб бўлиб

қоларкансан. Яхшиям сиз бор экансиз. Минг раҳмат. Бўлмасам, ким билади, нима бўлардим. Ҳеч қачон яхшилигингизни унутмайман. Ўлмасам, сизга бу яхшилигингизни ўн чандон ортиқ қилиб қайтараман.

Жайрона кулди. Бу яхшилиқни сизга қарзга бераётганим йўқ. ахир одаммиз-қув. нахотки пича яхшилиққа ҳам миннат қилсак, шу тузалиб кетганингиз – қилган яхшилигингиз, деди.

– Бир гап айтсам хафа бўлмайсизми?

Толибжон, майли, айтинг, деди.

– Толибжон ака, сиз курашга ярамайдиган, иродаси бўш одам экансиз. Сиз Лев Толстой назариясига амал қиладиган кишилардансиз. Биласизми, Толстой зулмга қарши бош кўтарма, деган ақидани олдинга суради. Мен сизга қойил эмасман. Сиз нима қиляпсиз, э-э... – Жайрона ҳафсаласи пир бўлиб, қўл силтаб қўйди.

Ер ёрилмади-ю, Толибжон ерга кириб кетмади. Бир ҳисобда унинг гаплари чин эди. Толибжон тақдирга тан бериб яшаётганини сезмасди. Шу топда сизди. Буни унга Жайрона айтди.

– Бу ерга келиб нима иш қиляпсиз? Ҳозирги қиляётган ишингизни шу ердагилар ҳам бемалол қила олишади. Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга келиб қиладиган иш эмас бу. Сизни мутахассис сифатида юборишган эмас. Қувғин қилишган. Тўғрими?

Толибжон бош ирғаб унинг гапини тасдиқлади.

– Ана, буни ўзингиз ҳам биласиз. Нега индамайсиз? Нега бош кўтариб, ҳақлигингизни исбот қилолмайсиз? Нега Москвага ёзмайсиз? Нега Политбюрога хат юбормайсиз?

Толибжон бир хўрсиниб олди.

– Кимлар билан олишганимни билмайсиз-да, синг-лим. Бу ишга Брежневнинг куёви аралашган. Энди бу чигал ишни узокдан туриб ечиб бўлмайди.

Жайрона, э-э, кўйинг-э, дея ўрнидан туриб кетди. Бемор одамнинг дилини оғритиб қўйдим, дея яна қайтиб келиб, жойига ўтирди.

– Мендан хафа бўлманг. Бир кизишиб кетдим-да. Толибжон бошини кўтармай жавоб қилди:

– Аммо рост гапни айтдингиз.

Жайрона катъий гап қилди:

– Уйланинг, Толибжон ака. Ўзингизга ўхшаган иродасиз, бўшашган аёлга эмас, олов бўлиб ёнадиган, йикилса ер титрайдиган, тишли, тирнокли аёлга уйланинг. Бўлмасам, давр шамоллари сизни хазондек шопириб ўйнайди. Оёқ ости бўлиб кетасиз. Мен айтгани килинг. Юрганда товонидан ўт чакнайдиган хотин олинг.

Толибжоннинг кўнглидан ялт этиб бир гап ўтди. У айтаётган аёл ўзи эмасмикан? Кўнглига келган гапдан ўзини қойиди. Мени бошига урадимми?

Бу тўғрида ораларида бошқа гап айланмади. Жайрона унга дори ичириб, алла-паллагача бошида ўтирди. Кўзлари бирам чиройли. Худди жайрон кўзларига ўхшайди. Энгашиб қўлтиғидан градусникни олаётганда, сочлари осилиб, Толибжоннинг юзидан сирпаниб ўтади. Ундан аллақандай баҳор ҳиди анқиб кетади. Шунда Толибжон ўзини ўзи бошқаролмай қолади. Аста қўлларидан ушлайди. Бармоқларини силайди. Жайрона қўлини тортиб олмайди, қўйиб беради. Толибжон бирдан ўзига келади. Қўлини олади. Мени кечиринг, дейди-ю, кўзига қараёлмай, юзини ўтиради.

Толибжон тамоман тузалиб кетолмайди. Асабийлик дардига мубтало бўлади. Сал нарсага қизишиб кетадиган, биров билан гаплашганда силтаб ташлайдиган бўлиб қолади. Бунни Жайрона билади. Дарбадарлик, хотинининг ўлими, жабр қилган одамга қарши бош кўтаролмаслиги уни шу кўйга солган.

Элчихонадагилар маслаҳатлашиб, уни Ватанга қайтариб юборишга қарор қилишади. Жайрона аэропортга кузатиб чиқади. Шунда Толибжон ўзига бениҳоя кўп ва самимий меҳрибончилик қилган бу кизга дил-дилдан миннатдорчилик билдиради.

— Жайрона, келинг, акаларча пешонангиздан бир ўпиб хайрлашай.

Жайрона пешонасини эмас, юзини тутади. Нозик қўлларини унинг бўйнига чирмаб, лабини лабига босади, мен боргунимча уйланиб қўйманг, деб ярим ҳазил, ярим чин бир гап қилади. Толибжон то самолётда Тошкентга келгунча бу гапнинг мағзини чақишга уринади. Кўнглида унга нисбатан қайноқ бир ҳис уйғонганини сезади. Кейинги ойларда Жайрона, ҳатто тушларига ҳам кирар, унутдингизми, деб таъналар қиларди.

У Тошкентга келганда ҳам Жайронани унутолмади.

Бугун ваҳший тоғлар орасида у билан яна юзма-юз келди. Ҳеч ўйламаган, кутмаган бир пайтда олдидан чикди.

Эрга тегдимикан? Ё сўққабош бўлиб юрибдими? Толибжоннинг кўнглида ухлаган хотиралар уйғониб кетди-ю, оромини йўқотади...

Бир ойдан ошдики, Толибжон дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар. Газета йўқ, телевизор ҳали ҳам ишламайди. Довонда ўпирилиш бўлганми ё бирон иш қилишяптими, йўл бекилиб, транспорт қатнови учун сой ёқасидан вақтинча омонат йўл қилинган. Бу йўл бекатдан бирон километр пастликда. Автобуслар ўша томондан ўтиб кетишаверади. Толибжон ўрганган гавжум бекат энди жимжит. Кабобпаз ҳам кўрасини кўтариб сойликка тушиб олган. «Тоғ асали» сотадиган йигит йўл бекилмасдан олдин довоннинг нарёғига ўтиб кетган. Йўл қачон очилади, умуман, довонда нима иш қилишяпти, Толибжон билмасди. Мирвали ҳам ишлари кўпайиб кетиб, Толибжондан хабар олмай қўйган. У бева кампирнинг буқачасини бўғизлагандан буён Толибжоннинг ундан анчагина кўнгли олинган. Азизбек ҳам дилига хиралик солиб қўйган эди.

Толибжон аввалгидек, сокин сойликка тушиб кетганича, кечгача минг хил хаёллар суриб яна қайтиб чиқарди. У ҳар гал қайтаётганда гувала деворли ҳовли остонасида Азизбекни учратарди. У ўша-ўша камгап, бировга қўшилмас, ўз ўйлари билан ўзи овора эди.

Тўғри, Толибжон бу орада икки марта Қоплонбоп билан Дукатга бориб, сой бўйларида айланиб юрди. Бу кезишларда хаёлан режалар тузиб чиқди. Лекин унинг режалари Мирвалига маъқул бўлармикан?

Қоплонбоп оралаб оқадиган сойни қувурдан ўтказиш керак. Токи сойга селлар ҳар хил нажосатни ювиб тушмасин. Мана шу ифлосланган сувдан дукатликлар колит касалига мубтало бўляптилар. Шундоқ катта,

миллионер, имкониятлари ҳар қандай харажатни писанд қилмайдиган хўжалик учун ярим километр ерга қувур ётқизиш кийин бўлмаса керак. Қоплонбопликлар учун бир тегирмон сув оқадиган лоток қўйса, бемалол етади-ку.

Мирвали ғалати феълли одам. Ишига аралашадиганларни унча хуш кўрмайди. Бировнинг маслаҳатини олмайди ҳам. Илгарилари келиб, холинг не, деб Толибжоннинг кўнглини овлаб кетарди. Энди уни бутунлай унутиб юборди. Бормисан, йўқмисан, демайди.

Толибжоннинг эса киладиган иши йўқ. Саланглаб у ёкка боради, бу ёкка келади. Қўл учида кун кўриб турган бир ветврачнинг рўзғорига шерик бўлиб ўтирипти. Халқда, меҳмоннинг иззати уч кун, деган гап бор. Тирик тоvon бўлиш ҳам етар, деб ўйларди Толибжон.

У қаёкка боради? Тошкентга кетай деса, у ерда унга кимнинг кўзи учиб турибди. Бирон ишнинг бошини ушлай деса, бу қишлоқда унга мос иш йўқ.

Мирвали унга бир-икки ишни айтиб кўрди. Албатта, Толибжон эплайдиган иш. Мирвалининг қўл остида ишлаш унга тўла тобе бўлиш, яхши-ёмон ишларига шерик бўлиш демакдир. Толибжонга кампир энаси: «Болам, Мирвалига хушёр бўл, унинг қўли қонли дейишяпти. Унга қўшилиб, сен ҳам бадном бўлиб қолма», деган эди. Бу гапнинг чин эканлигига Толибжоннинг ақли етиб қолганди. Демак... Толибжоннинг боши котди.

Толибжон ўйлай-ўйлай диққинафас бўлиб кетди. Кампир энасига, бир айланиб келай, деб уйдан чиқдида, боши окқан томонга кета бошлади.

У юриб-юриб терскай тарафдаги адирга чиқди. Қишлоқ болалари шу тарафда қўй-ечкиларини боқи-

шарди. Эллик чокли эчки тошдан тошга сакраб, ўтлаб юрибди. Қўйлар пастликда. Болалар эса қумғон тагига ўт қалаб гурунг қилишяпти. Толибжон улар даврасига қўшилиб, гапларига қулоқ сола бошлади.

Дунёда хали гуноҳга ботмаган, виждони азоб берадиган хоинликларга дуч келмаган. Ўй-хаёллари ўзидек тоза инсончалар... Атрофда худди шу сабийлардек покиза, суви ҳам, ҳавоси ҳам, дов-дарахтлари ҳам иффат пардасини йўқотмаган, инсон тафаккури яратмиш кимё мўжизаларига, бирни бор қилмоқ учун ўнни йўқ қилувчи фан «ютуклари»га рўпара келмаган бир поклик ҳукмрон эди.

Қумғон вақирлаб қайнаб кетди. Алюмин кружкада чой ҳўплаганда лабининг куйишига қарамай, болаларнинг оғзи гапдан бўшамасди. Уларнинг алмойи-алжойи гапларидан Толибжон мириқиб кулар, ҳузур қиларди.

– Биласизми, каклигимнинг биттаси ўлиб қолди!

– Нега? – деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

– Хўрозга бостирган эдим, бечора каклигимнинг орқаси битиб қолди-да, тезак ташлаёлмай, уч кун қийналиб ўлди.

Азизбек ўрнидан туриб кетди.

– Э, гапинг қурсин. Ҳаммаси ғирт ёлғон...

Азизбек шундай деб сумбул толаси билан «каён ўт» тергани пастликка тушиб кетди.

Унинг кетиши ҳикоячи болага айтиш мудида бўлди.

– Битта зўр гап айтаман. Азизбекка айтмаймиз, айтсак Кийиксовди момоннинг арвоҳи урсин, деб қасам ичсаларинг айтаман, деди.

– Бўпти, қасам ичамиз.

– Бир кун воҳли туриб, какликларимни ёввойи мушук олиб қочмадими, деб ҳовлига чиқсам, Мирвали тоға бизнинг девордан ошиб тушяптилар. Аввалига қўриб кетдим. Мирвали тоға бармоқларини лабларига босиб, тисс, дедилар-да, ёнларидан битта ўн сўмлик чиқариб, қўрганингни бировга айтма, деб эшигимиздан чиқиб кетдилар. Бирпасдан кейин Равшанбек тоғам девор наҳрасидан қараб, жиян, шаттан биров тушмадими, деб сўрадилар. Мен, йўқ, ҳеч ким тушмади, ёввойи мушук ўтди, дедим. Анчадан кейин Равшан тоғанинг сўкинганини, Бодомгул кеннойимнинг йиғлаганини эшитдим. Ана шу.

– Ва-а! – деди бир бола. – Мен бирон қизик гап айтасанми, деб ўйлагандим.

Гапи қизик чикмаганидан хижолат тортган бола хафсаласи пир бўлиб ҳўриллатиб чой ича бошлади.

– Ундан кўра индийский кинога билетсиз кирганингни айт. Толиб тоға, эшитинг, жуда боплаган.

Бола, эндигиси қизик бўлади, деб гап бошлади:

– Индийский кино келганди. Билетимиз йўқлиги учун эшикда ўтирган киши киритмади. Шошма, боплайман, дедим. Болалар билан битта тирик какликдан гаров ўйнадик. Четга чиқиб, дўппимнинг астарини ағдариб кийдим. Сочларимни тўзгитиб, кўзларимга туширдим-да, контроль бобонинг олдига бориб ёлғондакам ҳикиллаб йиғлаб туравердим.

– Нега йиглайсан? – деди контроль бобо.

– Аям шу кинога кириб кетган. Уйда келинаямни тўлғоқ тутиб қолди. Мендан бошқа ҳеч ким йўқ. Келинаям ўлиб қолади деб, қўриб кетяпман.

Контроль ўйланиб туриб, шундай деди:

– Уйингда ой-куни яқин келининг бор экан, кинода нима қиласан, мочағар! – Кейин менга қаради. – Бор, кириб аянгни чақириб чиқ!

Ичкарига кирдимۇ дўппимни ўнглаб, сочларимни тўғрилаб, одамлар орасига биқиниб, маза қилиб кино кўрдим. Шу.

Болалар унинг ҳикоясидан қотиб-қотиб кулишарди. Толибжон бу боланинг муғомбирлигига, топағонлигига қойил қолди. Ичида, бу боланинг калласи ишлар экан, ўқиса яхши одам бўлади, деб қўйди.

Ҳаммани қойил қолдирган бола завқланиб, янги ҳикоясини бошлади:

– Катта одамлар ўпишаверадилар, ўпишаверадилар. Киноларда роса ўпишади. Индийский кинолар яхши, сира ўпишмайдилар. Шу десанг, ўпишиш маза бўлса керак деб, биттасини ўпганман.

– Ёлғон, ёлғон гапиряпсан! – дейишди чувиллашиб болалар. – Кимни ўпгансан, мард бўлсанг, айт!

– Ҳеч кимга айтмайсанларми? Бўпти, айтаман. Тиш доктори Муллақанд тоғага ҳафтада ўнта каклик обориб берардим. Унинг бўйига етай деб қолган Иза деган қизи бор. Унга қош терадиган мўйчинак бериб ўпканман. Ундан товук хиди келаркан. Қусиб юборай дедим. Сассик экансан, деб мўйчинакни қайтариб олганман. Ана шу, тамом!

Болалар унинг ёлғон гапларидан қорнилари чангаллаб кулишди. Толибжон бу бола ўқиса ёзувчи бўлиши мумкин, деб ўйлади.

Пастдан бир отлиқ чиқиб келди.

Болалар уни дарров танишди.

– Эшаккулок тоғам келяптилар, – деб чувиллаша бошлашди.

Унинг «Эшаккулок тоға» деб аталишига сабаб бор эди. Бундан тўрт йил олдин апрель ойининг охирларида тоғдан сел келди. Мана шу тоғанинг бригадасидаги куртак ёзиб колган олма кўчатларини ювиб кетди. Мирвали 1 май куни ҳамма байрам қилсин, деб далада ишларни тўхтатади. Совхоз марказида сайл уюштиради. Сайёр бозор келади. Морожнийчилар, кабобчилар келишади. Катта қозонда ош дамлашади. У ёғи Қарши, бу ёғи Самарқанд театридан артистлар келади. Эркак-у аёл, ёш-яланг совхоз марказини тўлдирган. Ўйин-кулги авжида. Бирдан Мирвалининг дала айлангиси келади. Машинани ўзи бошқариб, далаларни айланиб чиқади. Охири мана шу Эрали тоғанинг ерларига ўтади. Қараса, бригада аъзолари байрам қилмай кайтадан кўчат экишяпти. Мирвали машинадан тушиб, улар олдига келади.

– Нима қияпсизлар?

Байрам тантанасидан кечиб, олма кўчати экаётганимизни кўрган директор хурсанд бўлади, деб ўйлаган бригадир Эрали мақтанганнамо дейди:

– Кўчат экапмиз, олма бўлади, ўртоқ директор.

– Май ойида эккан кўчат кўкариб олма бўладими? Эшакнинг қулоғи бўлади! – дейди Мирвали уни масхара қилиб.

Эралига мақтов ўрнига майна бўлгани жудаям алам қилади. Шартта икки тиззаси билан ерга ташланади, Қўлларини осмонга кўтариб нола қилади.

– Э, Худо, ёлвориб сўрайман, шу кўчат эккан жойимизнинг бир-икки гектаридан директор айтган нарсадан чиқазиб берасан. Омин! – дейди.

Мирвали аввалига ҳайрон бўлиб туради-да, кейин бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборади.

– Енгдинг. Енгдинг, мени номард!

У шундай деб машина юкхонасини очади. Боя теплицадан олган лимон, бодринг, помидор солинган кутини кўтариб, ариқ бўйига қўяди. Кейин қоғоз коробкадан уч шиша ароқ олади-да, Эралининг ўз кўлига беради.

– Экиб бўлганларингдан кейин майшат қилларинг.

У машина томон кетар экан, вой номард-э, вой ярамас-э, мени боплади-ку, деб ҳиринг-хиринг кулади.

Ана шундан бери Эрали чавандознинг номи Эшаккулоқ тоға бўлиб кетганди.

Эрали ҳаддан ташқари содда, тўпори одам. Бир муддат Мирвали билан оралари бузилиб юрди. Кейин, шу одамнинг нимасидан хафа бўламан, деб Мирвали уни кечирди. Илгаригидек гаплашиб кетишди.

Мирвали Олий Совет сессиясида аксар шоир Ғафур Ғулом билан ёнма-ён ўтирарди. Шоирнинг олтмиш ёшлик юбилеи нишонланишини эшитиб, Мирвали унга:

– Юбилей қилиб биз томонларга борсангиз, совхозимизда тўхтаб ўтинг. Бизда адабиёт мухлислари кўп. Бир адабий кеча қилайлик. Ундан ташқари, сиз Олий Советга биринчи марта биз томондан, Ургутнинг Қоратепасидан сайлангансиз, – деб илтимос қилган эди.

Кунларнинг бирида обкомдан телефон қилиб, Ғафур акани таклиф қилган экансиз, совхозингизни программага киритиб қўйдик, палон куни келади, деб айтишади.

Адабий кечада уни табриклаш ва тўн кийдириш Эрали тоғага топширилади. Бу одам умрида шеър ўқимаган, шоир ким, композитор ким – унга барибир эди. Мактаб директори икки кун унга гап ўргатади: «Адабиётимиз-

нинг карвонбошиси, денг. Шеъриятимизнинг фахрисиз, денг. Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм методи асосчиларидан бирисиз. Сизнинг «Шум бола», «Ёдгор» қиссаларингиз, «Вақт», «Сен етим эмассан» каби фалсафий шеърларингиз халқ орасида машҳурдир. Биз бу ноёб шеърият дурдоналаридан баҳраманд бўлганимиздан ғоятда миннатдормиз, деб айтасиз. Тушундингизми? Эсингиздан чиқмайдими?»

Тоға, хотиржам бўл, деб уни тинчитади.

Тантанали кеча бошланади. Катта клубга одам сизмай кетади. Мактаб болалари шеърлар ёдлаб келишган, ўқитувчилар шоирни қутлуғ олтмиш ёш билан табриклаш учун жуда чиройли нутқлар ёзиб келишган.

Биринчи бўлиб Эрали тоғага сўз берилади. Мирвали президиум столига икки қўлини тираб туриб, уни яхшилаб таърифлайди.

— Ҳозир устоз шоиримизни муборак олтмиш ёш билан қутлаш учун совхозимизнинг энг илғор маккажўхорикори, илғор боғбони, фронтовик, зўр чавандоз, қатор орденлар соҳиби... — шу ерга келганда у эшакқулоқ дейишга тили бормай, асли отини тополмай, анча довдираб туриб қолади. Кейин ўзидан сўрайди: — Лақабингдан бошқа асли отинг нима эди?

Пастдан Эрали, Эрали деган овозлар чиқади.

— ...Сўзни ҳозиргина яхшилаб таъриф қилинган тамакикор-маккажўхорикор Эралига берамиз.

Эрали мактовларни эшитиб эриб кетган экан, айтadиган гапларини тамоман эсидан чиқариб қўйиб, Ғафур Ғуломга мўлтираб қараб туради. Бир минут туради, икки минут туради, йўталиб қўяди. Кейин қўлтиғидаги тўнни ёзиб унга тутлади.

– Бу майда кавик тўнни Ургут бозоридан етмиш сўмга олганмиз. – Кейин шоирнинг бошига дўппи кийдиради. – Бу гилам дўппини Шахрисабз бозоридан олтиш сўмга олганмиз.

Ана ундан кейин қийикни учбурчак қилиб, бир учига жез пойнакли карки соп пичоқ солинган қиннинг бандидан ўтказиб белига боғлайди.

– Бунни Чирокчидаги пичоқчига машина рессоридан уч юз сўмга ясатганмиз.

Ҳамма ишни кўнгилдагидек қилдим, деб ўйлаб залга қараб керилиб туради-да, одамлар ундан яна нимадир кутаётганини сезиб:

– Шу, – дейди.

Мирвали ер ёрилмайди-ю ерга кириб кетмайди. Унга икки кун тинмай нутқ ўргатган ўқитувчи стол тагига кириб кетади.

Меҳмонларни кутиш учун чинор тагига дастурхон тайёрлатиб қўйишган эди. Мирвали, меҳмон шоир одам, кўп катта дастурхонларни кўрган, уятли бўлиб қолмайлик, врач Седона дастурхон тузатсин, деб тайинлаган эди.

Седона столни гулдек қилиб ясатибди. Ўртада биллур вазада гул. Ҳар бир ликопча тагига салфетка бостирилган. Бир томонга қошиқ, бир томонга санчки билан пичоқ қўйилган. Ичимликлар алоҳида столда. Ўзи пиширган бўлса керак, аллақандай пироглар, тортлар дастурхонга тортилган эди.

Мирвали буларни кўриб, Седонанинг дидига тан берди. Ғафур Ғулом кириши билан Седонага кўзи тушди. Ичида, бай-бай-бай, одам боласи ҳам шунча кўхлик бўладими-я, деб қўяди. Умивальникда қўлини юва-

ди. Седона унга оҳорли сочик тутади. Шунда унинг димоғига жуда хушбўй, ҳаддан ташқари хушбўй атир хиди урилади. Шоирнинг боши айланиб, гангиб қолади.

Овқат пайтида Седона унинг тўғрисида ўтириб қолган эди. Ғафур Ғулом ярим чин, ярим ҳазил қилиб дейди:

– Ҳой қиз, тўғримда ўтирма, бошқа ёққа бориб ўтир!

– Нега? – дейди Седона ҳайрон бўлиб.

– Кўзим тиниб кетяпти. Сендан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти. Худди кўзимга офтоб тушаётганга ўхшайди. Мунча чиройлисан?

– Билмасам, – дейди ийманиб Седона. – Онам шунақа қилиб туққан бўлсалар мен нима қилай?

– Йигит пайтим бўлса, албатта опқочиб кетардим, тоғ болалари шоир почча, деб юришарди.

Ҳазил-мутуйиба билан зиёфат ҳам тугайди. Меҳмонлар қўзғалишади. Мирвали баланд овоз билан:

– Почча, қаёққа шошяпсиз, чучвара тугиб олдингизга қўямиз, чарлари ичида, куёв чақирдини ҳам ўтказиб, кейин кетардингиз-да, – дейди.

Ҳамма баробар кулиб юборади. Шу кулги товушлари орасида чинни пиёланинг жарангига ўхшаган бир овоз ажралиб туради. Бу Седонанинг овози эди.

Ғафур Ғулом кетар олдида Мирвалига бир конверт беради-да, шофёрига, ҳайда машинани деб буюради. Машина жойидан қўзғалади. Мирвали машина кўздан йўқолгунча қараб туради-да, конвертни очади. Пул. Ичида бир парча қоғозда ёзув.

«Тўн учун етмиш сўм. Дўппи учун олтмиш сўм. Пичоқ учун уч юз сўм. Еган овқатимиз учун эллик сўм. Жами – тўрт юз саксон сўм», деб ёзилган эди.

Мирвалининг бутун вужудидан тер куйилиб кетади. Ҳозир бориб Эшакқулоқни то оғзи-бурнидан кон келгунча дўппослайман, деб у ёқ-бу ёққа қараб, уни тополмайди. Эрали аллақачон жуфтакни ростлаб қолган экан. Шундан кейин Эрали унга кўринмай юради. Мирвали уни уришга-ку, урмайди-я, аммо ургандан баттар қийнайди. Беш-йиллик якунида уни ордендан ўчиртирди. Тамакидан энг кўп ҳосил кўтарган бўлса ҳам уни қурултойга обормади. Эрали неча чақириклардан бери район советига депутат қилиб кўрсатиларди. Бу галги сайловда уни қишлоқ совети депутатлигига ҳам ўтказдирмади. Мирвали унга шунча тўскинликлар қилардию, бари бир алаמידан чиқолмасди. Олий Совет мажлисла-рида Ғафур Ғуломга кўринолмай, чет-четларда ўтириб юради. У ҳар гал сессияга борганда тўрт юз саксон сўмни олиб борар, уни Ғафур Ғуломга беролмай қайтарди. Бир куни у Эралини топиб, ўзинг пиширган ошни ўзинг ич, дедию, Ғафур Ғуломга обориб бериш учун тўрт юз саксон сўмни қўлига бериб уни Тошкентга жўнатади. Бир ҳафта йўқ бўлиб кетган Эрали Тошкентдан хандон-хушхон қайтиб келди. Одамлар уни худди ҳаждан келгандек ўраб олишди. Эрали аввал Мирвалига учрашиб, Алишер Навоий, Пушкин, Муқимийларнинг саломларини етказди.

– Навоий айтдиларки, Мирвалига айт, шу яқин ора-ларда Пушкин билан Муқимий ҳазратларини олиб бора-ман. Ҳозирча мендан унга салом айтинг, деб тайинлади-лар.

Мирвали кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, серрайганча туриб қолди. Ахир, Навоийнинг ўтганига беш юз йилдан ошган бўлса, Пушкиннинг ўтганига икки

юз йил бўлай деб турган бўлса, Муқимийга ҳам етмиш-саксон йил бўлай деяпти. Ғафур ака бу Эшакқулоқнинг соддалигини билиб, роса лақиллатганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, шундай бўлганди. Ғафур Ғулом уни гапга солиб кўрса, соддаликда ёш боладан ҳам ўтаман дейди.

Эрали борган куннинг эртасига шоирнинг уйига чаккасидан сокол қўйган таржимон келиб, ўрисчага қилган таржималарини ўқиб бераётган эди. Сал ўтиб шоир Ҳабибий Қўқондан келган шоир Чархийни бошлаб кирди. Ғафур Ғуломнинг шайтонлиги тутиб, таржимонни Пушкин деб, Ҳабибийни Навоий деб, Чархийни Муқимий деб Эралига таништиради.

Эрали шундоқ буюк одамлар билан ҳамсухбат бўлганидан ўзида йўқ шод эди. Ғафур Ғулом Ҳабибийга юзланади:

– Ҳазрат, шу Эралигина жуда пок, ҳалол одам. Совхозда жўхори, тамаки экади. Шуни бир дуо қилиб қўйсангиз.

Ҳабибий ҳам шумгина одам эди. Боплаб дуо қилади.

– Азиз авлиёлар қўлласин, танграмнинг шу мўминқобил бандаси Эралигинага тайёр дастёр бўлиб қолган фарзанд ато қилсин. Шу бандагинанинг хонадонида бўйига етган қизлар туғилсин. Омин!

Ғафур Ғулом кўзида ёлғондакам ёш билан «омин» деб бошлаб беради. Эрали «Навоий» гапираётганда «хов тақсир, ўргилай тақсир» деб туради. Ғафур Ғулом Эралига ишора қилади:

– Туринг, қуллуқ қилинг, этакларини ўпинг!

Эрали ихлос билан қуллуқ қилади. Икки кўзи жикқа ёшга тўлиб, унинг этакларини ўпади.

Эрали бу гапларни одам гавжум пайтида мактана-мактана айтиб берди. Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишар, дунёда шунака ҳам содда одам бўладими, деб ҳайрон қолишарди.

Мирвали ундан қасдини олгандек бўлдию бари гуноҳларидан ўтди. Яна бояги-боягидек бўлиб кетишди. Бари бир тўй-ҳашамларда, гап-гаштакларда уни гоҳ Александр Сергеевич Пушкин, гоҳ Алишер Навоий, гоҳ мавлоно Муҳаммад Аминхўжа Муқимий деб қақиришарди. Эрали бора-бора бу номларга ҳам кўникиб кетган эди.

Толибжон у тўғрисидаги латифанамо, аммо рост хангомаларни кўп эшитган, лекин ўзи билан бақамти келиб, юзма-юз гаплашмаган эди. Мана, у пастдан амир-кон локдек йилтираган отини миниб хотиржам чиқиб келяпти.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган отни кўрган болаларнинг кўзлари яшнаб кетди. Чой чойда, нон нонда қолиб, болалар йўлга чиқишди. Эрали келиб отдан тушди. Истикболига чиққан Толибжон билан қуюқ сўрашди. Бу пайт болалар отнинг ёлларини силашарди.

Толибжон Эралини икки-уч марта кўрган бўлса ҳам гаплашмаган эди. Бирпас гаплашмоқчи бўлди.

— Тоғ кезиб қопсиз-да, оқсоқол, — деди Толибжон унга қумғондан чой қуйиб узатар экан.

— Шу десангиз, укагинам, оёқни мазаси йўқ. Куз келди дегунча осколка теккан жойи зирқираб, жонимни суғуриб оламан, дейди. Шунга товга мумиё кидириб чиққан эдим. Тополмадим. Бу геологлар бошимизга битган бало бўлди. Пастликлардаги етмагандек, энди вертолётда келиб, одам чиқолмайдиган жойлардагиси-

ни ҳам кийратишяпти. Товлар ҳам оёкости бўлиб кетди, укагинам. На какликни кўйишади, на қуёни. Бургут нима, бировга жағи тегмаса, тили тегмаса, тов-тошлар тепасида савлат тўкиб, фэйз киритиб учиб юрган беозор бир куш. Шулардан ҳам бир-иккитасини отиб туширишди. Нима қиласан, ярамас, гўштини еб бўлмаса, патини болиш қилиб бўлмаса... Бунақада жами жониворлар товинг тожиклар томонига ўтиб кетади. Жониворларни кийратганларни Кийиксовди момонинг арвоҳи урсин.

Толибжон унинг гапларига қулоқ солардию, икки кўзи отда эди. Жонивор қоп-қора, зулукдек. Манглайида узунасига оппоқ қашқаси бор. Қолган жами ери қора бахмалдек силлиқ. Икки қулоғи диккайган, бўйни узун. Кўзлари одам кўзига ўхшаб атрофга жуда зийрак боқади. Толибжон дунёга донғи кетган араби отларни ҳам кўрган. Уларни бу от олдида оддий юккаш от деса бўлаверади.

– Зўр от экан, – деди беихтиёр Толибжон.

Эрали отга меҳр билан қараб қўйди.

– Бу Қора Лочиннинг невараси.

Толибжон Қора Лочин қанақа от, билмасди. Фақат Дукат яқинида шунақа, Қора Лочин деган қишлоқ борлигини эшитганди. У томонларга йўли тушмаганидан қанақалигини билмасди.

– Унга бобосининг номини берганман. Яқинда икки ёшга киради. Катта тўй қилиб бердим. Битта новвос, танаси бир ярим метр узун кўчкор сўйдим. Юртга ош бердим. Атроф қишлоқлардан жами уруш ветеранларини айтдим. Биткомбинатга обориб, ўзига ўлчаб бахмал ёпқичлар тиктирганман. Тошкентга бир борганимда Ғафур Ғуломга учраган эдим. У киши билан

кадрдонлигимиз бор. Яхши узанги излаб юрибман, дегандим, бир Йўлдош чавандоз деган ўртоғиникига оборди. Боякиш қариб, ўрнидан туролмайдиган бўлиб қолган экан. Келинларию неваралари хизматимизда бўлиб, кечгача бизни меҳмон қилишди. Ғафур Ғулом мени у кишига таништириб, отимни таърифлаб кетди. Гап орасида бир яхши узанги кераклигини қистириб ўтган эди, жуда зийрак, хушёр одам экан, ўғлини чақириб, қулоғига бир нима деди. У қўлини кўксига қўйиб, хўп, деганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин қийикқа тутилган оғир бир нарсани отасининг олдига қўйди. Йўлдош чавандоз қийикни очган эди, бафармони Худо, кўзларимга офтоб тушгандек қамашиб кетса бўладими!? Нақш чекилган бир жуфт кумуш узанги.

Чавандоз узангига узоқ тикилиб турди-да, бир хўрсиниб олди.

– Мана шу буюм сизга мендан совға. Бу узангиларга оёқ тираб кўп улоқларда соврин олганман. Энди қаридим. Биз томонларда от ҳам йўқ, улоқ ҳам бўлмайди. Бир яхши чавандоз оёғига тирак бўлсин. Олинг, иним.

Тошкент тарафларда кўп саховатли, мард инсонлар бўлади-да. Ёнимдан ҳамёнимни чиқазиб, «Волга» олишга йиғиб юрган пулларимни этагига тўқдим. Йўлдош чавандознинг қошлари чимирилиб кетди. Ғафур Ғулом зарда билан пулларни тўплаб, ҳамёнимга тикиб қўйди-да:

– Айб бўлади, Эрали иним! Ҳамёнингизни киссага солиб қўйинг, керак бўлади, – деди.

Шундоқ қимматли нарсани бекордан бекорга олиб кетишга хижолат чекардим. Белбоғимдаги карки сопли пичоқни шартта қини билан чиқазиб олдига қўйдим.

– Ҳеч бўлмаса шуни олинг, ака. Мени хижолат қилманг, – дедим.

Йўлдош чавандоз пичокни олиб, у ёқ-бу ёғига қараган бўлди. Тиғини тирноғига ботириб кўрди.

– Зўр пичок. Китобники шекилли. Устаси хунаровон экан.

Кечгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чавандознинг кўнглини олди. Кетаётганимизда у кўзда ёш билан Ғафур Ғуломга илтижо қилди.

– Ғафур, унақа узоқлаб кетма. Ғаниматга ўхшайман. Қазойим етса, лаҳадга ўзинг қўй, – деди.

Ғафур Ғулом қайтиб бориб унинг елкаларидан кучиб, юзларидан ўпди. Пешоналарини силади.

– Сен ўлмайсан, қадрдоним. Ахир, иккимиз не-не балоларнинг оғзидан чиқмадикми! Омон бўл, дўстим! Энди тез-тез келиб тураман.

Қайтиб машинага ўтирганимизда Ғафур Ғулом кам-гап бўлиб қолди. Мени автовокзалга опчиқиб қўйди-ю, сўзсиз хайрлашди. Ўша узангини бахмалга ўраб сандиққа солиб қўйганман. Шаҳрисабзга бориб, бир кекса устага эгар заказ қилдим. Хотинимнинг кумуш билагузугини ҳам обориб берганман. У ер-бу ерига кумуш қаданг, деб тайинлаганман.

Толибжон, ҳар қанча таърифли от бўлса ҳам бунчалик ҳурмат жуда ортиқча-ку, деб ўйлаб ўтирарди. Охири сўрашга мажбур бўлди:

– Мунча энди, нима бўлса ҳам битта от-да. Жудаям ортиқча меҳр қўйворибсиз, оқсоқол.

Эралининг энсаси қотгандек қийналиб илжайди.

– Сиз Қора Лочинни билмас экансиз. Билмасангиз, билиб қўйинг. Қора Лочин урушда яраланганимда жанг-

дан олиб чиққан. Яраланиб госпиталга тушганимда бутун СССРни айланиб мени кидирган.

Эрали хотираларга берилиб кетдию бошидан ўтганларни шошилмай айта бошлади:

– Қирқ иккинчи йилнинг ҳали ердан қор кетмаган эрта кўкламида тоғ кишлоқларидан урушга от олишди. Икки юз эллик от чавандози билан армияга кетди. Мен ҳам Қора Лочинимни миниб йўлга тушганман. Ҳаммамизни пойизга уришди. Орқадаги икки вагонда ем-хашак запас қилинган. Қизил Ўрдада отишга, қилич уришга ўргатишди. Тахминан, июнь ўрталари бўлса керак. Смоленск деган жойда вагондан тушдик. Ҳаммаёқ ўрмон. Йўлларда мажақланган танклар борми, машинаю тўп-замбараклар борми, сочилиб ётарди. Уч кун ўрмон оралаб кетдик. Тўплар, отишмалар овози эшитила бошлади. Хулласи, бизни эртасигаёқ жангга ташлашди. Ўн кун кечалари немис окопларига бостириб борамиз. Яқин келганига қилич соламиз, узоқроқдагисига ўқ узамиз. Йигирма икки кун жанг қилганимиздан кейин немис самолёт солди. Бай-бай-бай, ана қиёмату мана қиёмат, ҳали у ёнимда, ҳали бу ёнимда бомба портлайди. Бир маҳал қарасам, тиззамнинг пасти жизиллайди. Силаб кўрсам, илиқ шилимшиқ нарсa. Осколка теккан экан. Шу орада соним ҳам жизиллаяпти. От жонивор қон ҳидини билади. Остимда ўйноқлаб кетди. Бошим айланиб, кўзим хиралаша бошлади. Эгар устида чайқалиб-чайқалиб, охири куладим.

Немис бизни қуршовга олиб кела бошлаган эди. Суворийлар орқага, ўрмон ичига қараб қамчи босишди. Мен ҳамон бир оёғим эгарда, ерда судраляпман. Қора Лочин ярми тупроққа тўлган окопга ўмгани-

ни бериб тиззалади. Елкаю сағрини ер билан баробар бўлди. Судралиб аста ўзимни эгарга олдим. От бир мункиб турдию, қамчи босмасимдан ўрмонга қараб югурди. Орқамдан автоматчилар тариллатиб ўқ узиб туришипти. Бир маҳал орқамга қарасам, мотоцикл билан қувишяпти. Қора Лочиннинг нўхтасини бир силкитган эдим, қанот чиқаздими, билмайман, туёғи ерга тегмай учиб берди. Йўлдан чиққан қарагайларга ана уриламан, мана уриламан дейман, йўқ. Лочин шунақа бурилишлар қиладики, ҳатто шинелимнинг этаги ҳам тегмай ўтиб кетаман. Немис орқада қолиб кетди. Мотоцикл пот-поти ҳам эшитилмай қолди. Шундан кейин нима бўлди, билмайман. Ўрмон ичкарисидаги дала госпиталида брезент палатада ётибман. Қора Лочин палатага ҳар замон бош сукиб менга қараб қўяди. Эртасигаёқ мени машинага солиб темир йўл томонга олиб кетишди. Ҳар замон бош кўтариб бир қарайман. Машина орқасидан Қора Лочин жонивор елдек югуриб келяпти. Мени санитарлар вагонига олишаётганда носилкадан бош кўтариб қарадим. Қора Лочин безовта қараб турибди. Кўзида ёш борга ўхшаб кўринди. Ким билади, менга шундай туюлиб кетдими, ўпкам тўлиб йиглаб юбордим. Поезд жўнаб кетди. Деразадан қараб турган санитар йигит, отингиз поезд орқасидан чошиб келяпти, деб айтди. Ҳозирги футболни телевизорда айтиб турадиганларга ўхшаб, от қанақа чопаетганини, қоқилганини, олисда кўринмай қолиб кетганини бирма-бир айтиб турди. Юрак-бағрим эзилиб кетди. Бу отни болалигидан бокқандим. «Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир минган от бор-ку, ўшанинг боласи эди. Жиззахдаги от заводида иккита тўрту беш метрлик

туркман гиламига айирбош қилиб олгандим. Шундок вафодор от уруш йўлларида қолиб кетганига сира-сира чидамасдим. Олис юртларда туғишган жигарим қолиб кетгандек, ичимга чироқ ёкса ёришмасди. Вагон олдида мўлтираб тургани ҳеч кўзимдан кетмайди. Ўйлай-вериб, озиб чўп бўлиб кетибман. Икки ой госпиталда даволашди. Операция қилиб, чап оёғимнинг икки жойидан осколка олиб ташлашди. Ярам битгандан кейин инвалидга чиқариб, уйга жавоб беришди. Келибманки, ҳар куни неча марталаб отхонага кираман. Ёллари илиниб қолган қашлоғичларни силаб йиғлайман.

Кунларнинг бирида ҳассага таяниб пастликдан чиқиб келаётгандим, тепада йигирма-ўттиз чоғлик киши катта йўлга қараб жим туришипти. Олдиларига бориб мен ҳам қарадим. Пастликдан судралгандек бир от чиқиб келарди. У юрганда тез-тез мункиб кетар, оқсоқланиб аранг юарди.

От шу алпозда судралиб, анча яқин келиб қолди. Болалар пастга гурра югуришди. Иккитаси қайтиб келиб, от эгарига милтиқ билан каска осиб қўйилганини айтди. От менга қаеридир Қора Лочинни эслатарди. Оёқ оғригини ҳам унутиб от томонга югурдим. У менинг Қора Лочиним эди! Озиб, коворғалари кўриниб турибди-я! Ёллари ўсиб, осилиб ётибди. Оёқларидаги тақа едирилиб туғаб, туёқлари сидирилиб, гўшти чиқиб қопти. Қора Лочинимнинг бўйнига осилиб, хўнг-хўнг йиғлай бошладим. У жониворнинг баданлари дирилларди. Тоғ йўллари тошлоқ бўлганидан унинг юриши ниҳоятда қийин эди. Ерга юраги бетламай оёқ тегизарди. Шартта тўнимни ечдим-у пора-пора қилиб йиртдим. Тўрттала туёғининг тагига қалин пайтава қилиб ўраб чиқдим. Пешонасидан,

юз-кўзларидан ўпиб-ўпиб, уйга етакладим. Орқамиздан тумонат эргашди.

Одамлар, бу от энди ўнгламайди, дейишди. Мен уларнинг гапларига парво қилмай, туёк ярасига малҳам қўйдим, емига мумиё қўшиб едирдим. Ҳар куни дурадгор устанинг уйидан қопда қипиқ опкелиб тагига тўшайман. Юрганда оёғи зирқирамасин деб шундай қилардим. Икки ой деганда Қора Лочин аслига қайта бошлади. Лекин ҳалиям уни ташқарига опчикмасдим. Туёғи обдан тузалгани йўқ, тақа уриб бўлмасди. Туёғининг ярасига ҳафтада бир мумиё кўядиган бўлдим, емига ҳам оз-оздан мумиё қўшиб беравердим. Баъзи-баъзида ҳовлида йўлига қипиқ сепиб етаклаб юраман. Ёлларини тараб, келинчакларнинг гажагидек қилиб қайчиладим. Ҳар куни бир марта илиқ сувга латта ҳўллаб аъзойи баданини артиб чиқаман. Икки ой ўзим емадим, унга едирдим. Орадан уч ой ўтказиб, оёқларига тақа урдирдим. Етаклаб, катта йўлга опчикдим. От жонивор йилтирайди. Машиналарда, автобусларда ўтганки одам бор, бир қараб қўяди.

То туёғи тузалгунча отхонада диққинафас бўлган Қора Лочин дала йўлларини соғинганиданми, очиқликка чиққанига суюнганиданми, остимда ўйноқлаб боради. Худди цирк отларига ўхшаб, бўйнини бир томонга ташлаб, ёлларини силкитиб-силкитиб йўртарди. Қишлоқ хонадонлари олдидан, гузарлардан ўтаётганимизда одамлар фронтчи отга ажиб бир ҳурмат билан қараб қолардилар. Жангга оти билан кетиб қайтмаган узангидошларимнинг ота-оналари, бола-чақалари кўзларида ёш билан орқамиздан қараб қоладилар. Чоллар, кампирлар Қора Лочиннинг бўйинларини, ёлларини, яғринларини силаб, боламини қайга ташлаб келдинг,

жонивор, қани энди тил-забонинг бўлсаю, болагинам қайларда ётганини айтиб берсанг, деб пичирлашарди. От жуда зийрак жонивор бўлади. Уларнинг нима деяётганини билаётгандек, гуноҳкорларча бош эгиб, кўзларини ердан узмай тураверарди.

Беш йил уни кўпкарига солдим. Беш гал бош соврин олдик. Ҳар гал кўпкаридан қайтаётганимизда ғалабадан кайф қилган Қора Лочин ерга туёқларини қаттиқ-қаттиқ уриб эркаланиб, тантиқланиб, ўйноқлаб келарди.

Шу беш мартадан кейин уни кўпкарига солмай қўйдим. Энди у анча ёшга бориб қолган, мағлублик нима-лигини билмай қўя қолсин, дегандим. Аммо ҳосил байрамларида бўладиган кўпкариларга оборардим. Лекин даврага ташламасдим. Жонивор остимда ўйноқлаб, даврага интилаверарди. Жировни маҳкам тортиб, интилишига йўл бермасдим. Ўшандай пайтларда уйга қайтганимизда хомуш бўлиб қоларди. Ерга туёғини қаттиқ ташламасди. Бошини эгиб, ақалли бирон марта бўлсин кишнамай, азадан қайтаётгандек бўлиб қоларди. Жонивор ғалаба ғаштини суролмаганидан ўкинса керак-да.

Байрам парадларига уни ясатиб олиб чиқардим. Минбар олдидан ўтаётганимизда музыка оҳангига мослаб туёқ урар, калласини силкитганда ёллари бўйнининг гоҳ ўнг томонига, гоҳ чап томонига ошиб тушарди. Минбардагилар ҳам, томоша қилаётганлар ҳам қийқириб, фронтчи от шаънига олқишлар ёғдиришарди. Қора Лочин жангга жўнаган ва қайтмаган отлар номидан намоишга қатнашаётганини ҳамма биларди. Одамлар қўлларидаги гулдасталарни бизга отишарди. Албатта, бир-икки гул унинг ёлига илашиб қоларди. Мен ҳам, Қора Лочин ҳам ўзимизда йўқ шод эдик.

Кейинги икки-уч йил уни тизгину нўхталардан холи килиб қўйдим. Эрталаб дарвоза очишим билан у ҳам ташкарига чиқади. Пастликка, туманлар судралган дарё томонга бир дам қараб туради-да, аста-секин ўша томонга энади. Кеч пайти қоронғи тушмай, яна отхонага кириб келади. Қишлоқларда кўрганки одам бор, унинг ёлларини тараб, бўйинларини силайди. Урушдан ўғли қайтмаган хотинлар этакларида унга ем тутадилар. Тул қолган келинчаклар, чавандозимни қайга ташлаб келдинг, лочиним, деб бўйинларига осилиб йиғлашарди. Ошхоналар олдидан ўтаётганда одамлар еб турган нонларини бурдалаб, этакларида унга тутадилар. Қора Лочин бунга ўрганиб қолган. Кечгача адирларда, сой бўйларида ўт чимдиб келади. У, мухбирлар айтганидек, қарилик гаштини суриб юарди.

Жониворни бияга қўйдим. Эриган қора мум суртилгандек қоп-қора ялтироқ кулунли бўлди. Кулунимиз дўнан бўлди, ғунон бўлди.

Бир куни, июль ойининг ўн еттинчи куни эди. Буни аниқ биламан. Ўлсам ҳам ўша кунни унутолмайман. Келаётсам, кўчамизда одамлар у ёқдан бу ёққа қочиб юришипти. Қарасам, Қора Лочин ўзини ҳар томонга ташлаяпти. Деворларга бошини уради. Дарахт таналарига урилиб, гурсиллаб йиқилади. Ўрнидан туриб, яна телбадек дуч келган томонга ўзини отади. Одамлар Қора Лочин қутурипти, деб ўйлашапти. Йўқ, у қутурмаган. Нима бўлганини биламан. Эрталаб кетаётганимда химизатор йигит йўл четларида ўсган ўтларга дори сепаётган эди. Алдрин деган дори бор. У сепилган гиёҳни еган жониворки бор, азоб билан ўлади. Шу дори касофатидан қанча сигиру қанча қўй нобуд бўлган. Мажлисларда

одамлар Мирвалига шу дорини септирма, деб неча марта Худонинг зорини қилишган. Қулоғига олмаган. Мана энди Қора Лочин ҳам шу дорининг қурбони бўляпти.

Югуриб бориб, жонҳолатда Қора Лочиннинг бўйнига осилдим. От мени танимади. Олд оёқларини осмонга кўтариб, бир силкинганда ариққа бориб тушдим. Жонивор шу алпозда ярим соатдан ортиқ ўлим билан олишди. Охири ҳолсизланиб, ёнбоши билан гурсиллаб йиқилди-ю, бошқа туролмади. Икки-уч марта бошини кўтариб, осмонга қаради.

Осмон кўм-кўк эди. Тумшуғида тишлаган илонни осилтириб лайлак учиб ўтарди. У худди сувда сузаётгандек, жуда осуда учарди. Қора Лочин лайлак то чинорнинг қуриган оппоқ шохлари орасидаги сават уясига кўнгунча кузатиб қолдию бирдан бошини ерга ташлади. Кўзларини кул ранг парда босди. Орқа оёғи икки-уч марта ожиз силкингандек бўлди.

Эсимни йўқотиб қўйгандим. Хаёлимга нима кепти, денг. От ҳам ўйлармикин? Ўйласа, нималарни ўйлаяптикин... Жанг майдонларидаги портлашлар, даҳшатли замбарак овозларини эшитаётганмикин? Олис фронт йўлларида бу ергача уч ярим ой юриб кечирган азоб-уқубатларга тўла йўлларни кўраётганмикин? Кечган дарёлари, ошган довону чўл-биёбонларни кўраётганмикин? Кўпқариларда ғолиб чиқиб, уйга гижинглаб қайтганларини эсладимикин?

Июль ойининг ўн еттинчи куни Қора Лочин шон-шуҳратларга тўла умрини поёнига етказган эди.

Бу тоғ ораларида яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тез тарқаб кетади. Қора Лочин билан урушга кетиб қайтмаган узангидош дўстларимнинг ота-оналари, бола-

чакалари бирпасда етиб келишди. Омон қайтганлардан ўттиз чоғлик чавандоз елдек учиб келди.

Қора Лочинни иззат-хурмат билан кўмдик. Чавандозлар отларини етаклаб, қабр атрофида айланишди.

Қора Лочиндан бир зурёд колди. Худди отасининг ўзи дейсиз. Отини Қора Жайрон қўйдим. Уч ёшга кирганда булутга сакрайдиган, туёғидан ўт чакнайдиган от бўлди. Кўз тегишидан қўркиб, кўчага опчиқмайман. Тоғ ораликларидаги ялангликларда миниб юраман. Хотиним ёлларига кўзмунчоғу туморлар осиб ташлади. Мен сизга айтсам, «Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир минган Қорабайир Қора Жайроннинг бобоси эди. У Жиззахда бир марта ўғирланган. Уни Асакадаги пичоғи кескир раисга эллик мингга сотиб кетишган экан. Қорабайир асли Будённийни учётида тураркан. Уни кидириб-қидириб, Асакадан дарагини топишади. Отни ҳали байталга қўёлмаган экан. Доғда қолади. Барибир думига қадалган дўланани олиб қолади. Шу раисни кидириб бориб, дўланани сўраб олмоқчи бўлдим. Аввалига кўнмади. Кейин инсофга келиб, белбоғининг қатидан чиқариб берди. Пул берсам, олмади. Ана шу дўланани катта бобонгдан қолган, деб Қора Жайроннинг қуймучига қадаб қўйдим.

Бу дўлана ҳар қандай бало-қазолардан асрайди. Танига дард йўлатмайди, дейишади.

У томони Кавказдан, бу томони Тожикистонун Туркманистондан, отингни сотасанми, деб харидорлар кела бошлади. Гўрни сотаманми? Одам ўз боласини ҳам сотадими? Қора Жайрон фарзандимдек гап-ку. Ҳатто биттаси мойи артилмаган янги ГАЗ-24 миниб келиб, эшигим тагига кўндаланг қилди. Шунини ол, отни бер, деб туриб олди, кўнмадим. Ҳеч бўлмаса, отни бир кўрай деб

ялинди. Кўрсатмадим. Доғистондан бир йигит келди. Кўлимга иккита эллик сўмлик тилла заём тутказди. Ҳар бирига ўн минг сўмдан ютук чиққан. Любой савдогар ўн минг ютукли заёмни йигирма минг сўмга олади. Ўзим ўн беш минг бериб олганман. Икковини сотсанг, қирк минг бўлади, отни менга бер, дейди.

Бетига эшикни қарсиллатиб ёпиб, уйга кириб кетдим. То қоронғи тушгунча эшик тагида ғингшиб ўтирди. Кечаси хабар олгани чиқсам, кетиб қолган экан. Юрагимни ваҳм босди. Бунақада бир кун эмас, бир кун Қора Жайронни ўғирлаб кетишади, деб ўйладиму Панжикент томонга отни олиб ўтиб кетдим.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган Сангин деган йилқичи чавандоз дўстим бўлгувчи эди. Шунини йўқлаб бордим. Панжируд яқинидаги яйловга йилқичи ёйган экан. Топиб бордим. Мени кўриб севиниб кетди. Хотинига қозон осишни буюрди. Анзур пиёзи солинган хушхўр шўрва ичиб, қимиз симириб қизишиб олганимдан кейин шундоқ-шундоқ дедим. Шу Қора Жайрондан зурёд олмоқчиман, байталларингга қўййлик, дедим. У ҳам Қора Жайроннинг таърифини эшитган экан, ўрнидан туриб, отнинг сағрисига шاپиллатиб уриб, асби хўб, деди. У аввалига отини ташлаб кетади-ю, бирон ўн кундан кейин келиб хабар олади, деб ўйлаган экан. Мен то байтал бўғоз бўлгунча ёнида бўлишимни айтдим. Биламан, у Қора Жайронни уч-тўрт байталга қўймоқчи. Шунча байталга чопган от от бўладими? Улар фақат аравага қўшишга ярайдиган бўлиб қолишини биламан. Ўша ерда қолиб кетдим.

Сангин уюрдан еттита байтални ажратди-да менинг ихтиёримга берди. Мен уларни Қора Жайрон билан

алоҳида ажратиб яйловга ёман. Уюр бошқа тарафда, булар бошқа ёқда. Қора Жайрон аслзода от эмасми, аввалига байталларга парво қилмади. Бирон икки кун ўтиб унисини искаб, бунисини искаб, охири ўмганида ярим ойга ўхшаган оппоқ тамгаси бор байтал билан искашиб қолди. Қора Жайроннинг бу қилиғи менга ўтиришмади. У танлаган байталнинг туёғи сариқ эди. Туёғи сариқ от кўпқаригаям, улоққаям ярамайди. Сариқ туёқда тақа яхши турмайди. Юмшоқ бўлганидан тез едирилиб, гўшти чиқиб қолади. То Қора Жайрон у билан обдан тил топишмай туриб ундан айиришим керак. Сангин билан икковимиз арқон ташлаб, уни уюрдан айириб, катта уюрга кўшдик. Қора Жайрон кишнаб, туёғи билан шағалларни орқага отиб, яқин боргани тепа бошлади. Икки-уч кун шундай жиннилик қилиб юрдию, ҳайвон экан-да, сариқ туёқни унутиб, бошқа байтал билан искашиб кетди. У уюрдаги бошқа байталларга қайрилиб қарамас, фақат ўзи танлагани билан алоҳида ўтлайдиган бўлди. Сангин бошқа байталларни қайириб, уюрга олиб кетди. Мана шу икки от кетидан юрдим. Қора Жайрон танлаган байтал худди циркнинг отларига ўхшарди. Жилови тортилмаса ҳам бўйнини орқага тортиб, гижинг туриш қиларди. Юрганда ҳам худди аллақандай куйга рақсга тушаётганга ўхшарди. Асли шундоқмиди ё Қора Жайронга ёқиш учун шундай қиялпими, билмасдим. Орадан бирон ҳафта ўтиб, байтал ювош тортиб қолди. Энди ўйноқлаб юрмас, бўйнини гижинг қилиб кишнамасди. Сангин унинг бу ҳолини кўриб, ўрисчалаб, всё, деди. У шу биргина сўз билан байталнинг она бўлаётганини билдирган эди.

Байтал кўпинча бағрини ерга бериб мудрарди. Сангин эса уни ётгани қўймас, зах ерга бағрини бериб ётишига йўл қўймасди.

Байталнинг савдосини битишмоқчи бўлдим. Сангин бу байтал совхозники эканини, сотишга ҳақки йўқлигини айтди. Кейин ўзидан бир маслаҳат чикди.

– Олиб кетавер, жўрам. Сен менинг қирқ йилги узангидош жўрамсан. Олиб кетавер. Кулунлагандан кейин йўлинг тушса ташлаб кетарсан.

Қадрдон дўстимга қайта-қайта раҳматлар айтиб, бир отимни икки қилиб қишлоғимга қайтдим.

Онам раҳматли баъзан кеч пайтда ухлаб қолсам, уйғотиб юборар эдилар. Болам, завол маҳалда ухлама, ёмон бўлади, дердилар. Шунақа маҳал ухлаб қолган эканман, юрагим сиқилиб, ҳовлида айланиб юрдим. Қоронғи тушиб, осмонда юлдузлар милтирай бошлади. Биз томонларда юлдузлар катта бўлади. Қарасанг, кўзни олади, уйқум қочиб, у ёққа юраман, бу ёққа юраман, кўнглим нотинч. Худди бир фалокат бўладигандек. Хўроз икки чақирди ҳамки, кўзимга уйқу келмайди. Осмону фалакда чирогини пирпиратиб самолёт ўтиб кетди. У кетгандан кейингина гулдураши эшитилди. Тоғу тошлар гулдураб, узоқ-узоқлардан анча пайтгача аксадо келиб турди. Итлар улиди. Қўйу сигирларнинг безовта маърашлари эшитилди. Кейин дунё сув қуйгандек жимиди-қолди.

Айвоннинг устунига суянганча кўзим илинган экан. Қанча мизғиганимни билмайман. Бир нарса тарақлаб кетдию, шошиб кўзимни очдим. Тонг ёришиб келаётган экан. Офтоб тиг урган чўққининг учи ялт-ялт қилиб, кўзни оламан дейди. Отхона томонга жонҳолатда югур-

дим. Эшик очик. Қора Жайрон йўқ. Йўлакка югурдим. Дарвоза ланг очик. Пастликда тарак-туруқ туёқ товуши келяпти. Тирмашиб дўнга чикдиму пешонамга шапатилатиб урдим. Бегона одам Қора Жайронни пастликка қараб камчилаб елдириб кетяпти. Чиркиллаганимча қолавердим.

Дунё кенг, мамлакатнинг у бурчидан бу бурчига юриб етолмайсан. Осмон узоқ, ер қаттиқ, қайга бораман. Биронта, Қора Жайронни кўрдим, деган мард топилмади. Кўнглимда фақат, фақат бир умид учқунлаб ичимни ёритиб турарди. Қора Жайрон қайда бўлмасин, бир кун эмас бир кун минган чавандозни эгардан иргитиб қайтиб келади. Шу умид мени ушлаб турарди.

Омонкўтонлик йигитлардан тўрттаси Москвада «Волга» арзон бўлади, деб белига пул тутиб кетишган эди. Шулар иккита «Волга» миниб қайтиб келишди. Эрали чавандоз нотоб бўлиб қопти, деб кўргани киришди. Шунда биттаси ғалати гап айтиб қолди:

– Каспийнинг у томонида машинани баржага урамиз, деб кутиб турган эдик. Красновод томондан келган баржадан папақ кийган, белидаги қайишга ханжар таққан қорасоқол йигит булутдек бир отни етаклаб тушди. Худди Қора Жайроннинг ўзи. Ичимда, Қора Жайрон дунёда битта десам, яна битта бор экан, деб қўйган эдим. Яқинига бордим. Жилов тутган қорасоқол йигит, иди, иди, деб мени от яқинига йўлатмади. Демак, демак ўша от Қора Жайрон экан-да.

Шу гапни эшитдимۇ Қора Жайрондан умидимни уздим. Кавказ тоғларининг қайси бир сўқмоғида менинг Қора Жайроним йўртиб кетаётганикин, деб ўксиб-ўксиб йиғладим.

Бутун бир кишни ғаму андух билан ўтказдим. Тоғ этакларидан қор кетиб, пастликлар яшилланиб қолган апрель ўрталарида байталим кулунлади. Қарасам, боласи қора сакичдек ялтираб турибди. Кўзларим яшнаб кетди. Севинганимдан қийқириб юборай дебман.

Шунга андармон бўлиб, Қора Жайрон кўзимдан сал нари кетгандек бўлди. Эртаю кеч фикри-зикрим шу кулунда бўлиб қолди. Уни юваман, тарайман, эндигина мўй тортиб келаётган ёлларини меҳр билан силайман. Онаси уни мендан қизғанади. Тепмоқчи бўлади. Калласи билан нари суриб ташлайди. Бари бир мен кулунга суйкалиб боравераман. Кунгай тарафларда ердан тафт кела бошлаганда кулун билан бияни етаклаб олиб чиқаман. Яғринини офтобга соламан. Жониворнинг қоп-қора сағриси офтобда ялт-ялт қилиб кўзни олади. Ўтган-кетганнинг кўзи тегмасин, деб уларни овлоқроқ жойда офтобга соладиган бўлдим. Шундай қилиб, кулунимни ортмоқлаб юриб, оёққа турғиздим. Мен унга, у менга ўрганди. Қайга борсам, орқамдан эргашади. Ота-боболари Қора Лочин, Қора Жайронлардан ёдгор бўлсин деб, унга Қора Бахмал деб ном қўйдим. Шу номга ўргатдим. Чақиришим билан кулоқларини динг қилиб қарайди. Кулун эди, дўнан бўлди. Дўнан эди, ғунон бўлди...

Эрали чавандоз шундай тўлиб-тошиб гапирардики, дунёда отдан бошқа ҳеч қандай мўжиза йўқдек. Дунёнинг бирдан бир мўжизаси шу отдан иборат эди.

Болаларнинг силаб-сийпашига ўзини қўйиб берган бу от қора бахмалдан тикилган ўйинчоқ отга ўхшаб кетарди.

Эрали гапириб-гапириб, кўнглини бўшатгандек эди. Ичи тўлиб турган экан, бир тўкиб солди-да.

У совиб қолган чойни бир симиришда бўшатиб, ўрнидан турди.

– Энди мен кетай.

У кетди. Лекин Толибжоннинг юрагида қандайдир илик, майин бир меҳр қолди.

XII

Бугун довон бозори гавжум бўлди. Ўтган машина бир тўхтамай иложи йўқ. Биров кийикўти, биров анзур пиёз, биров кечки ўрик, биров қурут харид қилади.

Азизбек бугун балиқ олиб чиққан. У уч кундан бери тутган балиқларини ҳовлидаги сув тўлдирилган бочкага ташлаб йиғаетган эди.

Эрталаб туриб балиқларни уч кило-уч килолик қилиб ўн бир бўлакка бўлди. Уларнинг ойқулоғидан тол новдасини ўтказиб, шода қилди.

Айвонда жун савалаётган кампир сўридаги шода-шода балиқларга қараб:

– Болам, жуда кўпайиб кетибди-ку, қандоқ обора-сан? Кўтаролмайсан, ярмини обор. Қолганини эртага опчиқарсан, – деди.

Азизбек бош чайқади.

– Бугун сотвормасам бўлмайди. Эртагача айнаб қолади. Ўттиз кило юк нима бўпти. Зинғиллатиб олиб кетаман.

У шундай деб балиқларни шодаси билан қопга солиб, орқалаб опчиқиб кетди.

Довон бозорида ҳамма вақт балиқ бозори чакқон бўлади. Азизбек келиши билан тол соясига клеёнка

ёзиб, балиқ шодаларини териб қўйди. Атрофни йўловчилар ўраб олишди.

– Шодасига қанчадан сўраяпсан?

– Олти сўмдан.

– Инсофинг йўқ экан. Тўрт сўмдан берай, хўп, де.

Азизбек кўнмади. Харидор нархни сал кўтарди.

– Бешдан берай. Тўртта шодасини оламан. Хўп, де.

Азизбек савдолашиб вақт ўтказгудек бўлса, балиқлар айниб қолиши мумкин. Ана шунинг учун беш сўмданга кўна қолди.

Харидор кизиқиб кетиб, йигирма беш сўм узатиб, ҳаммасига балиқ олиб қўя қолди. Бешта шодани кўтариб машинаси томон кетди.

Йигирма минутларга қолмай, Азизбек балиқларни сотиб бўлди. Ерга ўтириб олиб пулларини санашга тушди. Роппа-роса эллик беш сўм бўпти.

Азизбекнинг бирпасда шунча пул ишлаши бошқа болаларга алам қилди. Биттаси унга эшиттириб:

– Онаси бузуқ. Мирвали тоға билан қочиб кетган, — деди.

– Нима дединг? Яна битта қайтар.

– Ёқдимиди? Яна эшитгинг келяптими? Айтганим бўлсин, сенинг аянг жалаб!

Азизбек унинг ёқасига чанг солди. Иягига калла урди. Бола орқага икки-уч қадам тисарилиб-гандирак-лаб борди, лекин йиқилмади. У жонхолатда ердан тош олиб, Азизбекка ўқталди.

– Яқинимга келсанг, шу билан бошингга соламан!

Азизбек уни писанд қилмай бораверди. Бола қочди. Кета туриб қўлидаги тошни отди. Тош Азизбекнинг тўпиғига тегди:

– Шошма, кўлимга тушарсан, – деди болдирини силаркан Азизбек.

Ҳозиргина савдоси яхши бўлганидан қувонган Азизбекнинг кўнгли вайрон бўлди. Қишлоқда онасининг Мирвали билан кетиб қолганини ҳамма биларди. Бу тўғрида сира Азизбекнинг олдида гапиришмасди. Ўртоқлари гаплашиб турганда унинг қораси кўриниши билан жимиб қолишарди. Шунда Азизбек, албатта аямни гапиришяпти, деб ўйларди. Ичлари куйиб кетарди.

Ҳозир у қишлоққа қайтаркан, аясининг бу қилмишидан ўзини кўярга жой тополмай, юм-юм ёш тўкиб, аччиқ қисматидан ўкиниб келарди.

Ўнгга бурилиш жойида совхознинг оқ «Волга»си турарди. Азизбек аясини олиб кетган бу машинага нафрат билан бир қаради-ю, юзини четга ўгириб, жадал кета бошлади. У тахминан машинадан йигирма қадамларча узоқлашган эди, орқасидан «Азизбек» деган овоз эшитилди. Бу овоз унга кадрдон, бешиқда ётган пайтидан қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган эди. Шартта ўгирилиб қаради. Дўлана тагида турган Бодомгулнинг сурма босилган кўзлари Азизбек томон илтижоли боқиб турарди.

Аяси сочини кестирипти. Ўсмир болаларга ўхшаб кестирипти. Тилла тиш қўйдирибди. Бўйнида шода-шода марварид. Оёғида учи бигиздек олчаранг туфли. Кўйлагининг этаги тиззасидан тўрт энлик юқорида. Бармоқларида, қулоқларида бриллиантлар ялтирарди.

Азизбек онасини кўрмаганига ярим ой бўлганди. Тушларига кирарди. Катта энасига билдирмай бурчак-бурчакларда йиғларди. Онасининг овозини эшитиб, баданида ширин бир нарса ўрмалаб кетди. Ҳозир бораман,

бағрига отилиб, ўкириб-ўкириб йиғлайман, деган ўй бир онда хаёлидан югуриб ўтди.

Аммо қаршисида турган хотин унинг онасига ўхшамасди. Бу бошқа Бодомгул эди.

Азизбек онаси томонга ўгирилганча қимирламай туриб қолди. Унга интилмади. Бодомгул боласи томон кела бошлади.

– Бегим. Бекжоним. Соғиниб кетдим, болам. Бери кел.

Азизбек жойидан қимирламади. Онасига қарамай, юзини терс ўгириб тураверди.

Бодомгул келиб, уни бағрига босди. Кучли атир ҳидидан нафаси қайтган Азизбек онасини ўзидан нари итарди.

– Соғинмадингми, болам? – деди овози титраб Бодомгул.

Азизбек индамади.

– Аҳволингни қара. Кийимларинг ҳам тўзиб кетибди. Мен сенга костюм, этик олиб келдим. Ундан кейин...

Бодомгул гапини тугатмай, машина томон жадал кетди. Ундан шошиб битта тугун олди. Яна қандайдир кичкина қоғоз кути ҳам олди.

– Мана, мана, – деярди у ўғли томон шошиб келаркан. – Зўр костюм. Финларники. Кўрганда ўртоқларингни кўзи ўйнайди. Сенга атайлаб бўйнингга осиб юрадиган магнитофон олиб келдим. Зўр ашулаларни ёзволиб эшитиб юрасан. Этикка ғарч солдириб тикдирдим. Юрганнингда ғарч-ғурч қилади.

Бодомгул қўлидаги нарсаларни Азизбекка узатди. Азизбек икки қадам орқага чекинди.

– Керакмас, керакмас...

– Нега унака дейсан, болагинам? Мен сени олиб кетгани келганман. «Волга»га солиб опкетаман.

Азизбек бошини кўтариб, онасига ёмон каради.

– Менга унака қарама, болам. Онангман-а.

– Катта энамни кимга ташлаб кетаман?! Ахволи нима кечади?

– Ҳафтада, ўн кунда хабар олиб турасан.

– Катта энамни ташлаб ҳеч қаякка кетмайман. Сиз билан кетмайман. Сизни ёмон кўраман. Мирвали тоғаниям ёмон кўраман. Сиз...сиз...

Бодомгулнинг қошлари чимирилди.

– Нега? Менга нима қипти?

Азизбек онасига, сиз бузуқ хотинсиз, деб айтолмади. Лахча чўғ бўлиб турган бу сўз томоғида туриб қолди.

– Мирвали тоға сени яхши кўради. Ўзим ўғил қилиб оламан, деяпти. Юр, кетайлик. Велосипед олиб бераман.

Азизбек бошини сарак-сарак қилди.

– Кетинг, кетинг, ая. Агар яна келсангиз, ўзимни отиб қўяман. Ўртоқларим, сен жалаб хотиннинг боласи-сан, деб эрмак қилишяпти. Кетинг. Ҳозироқ кетинг.

Азизбекнинг овози хирқираб, гапиролмай қолди. Унинг кўзларидан ўт чакнаётганга ўхшарди.

– Мана кўрасиз, Мирвали тоғани албатта отиб ташлайман! Дадамнинг ўчини оламан.

– Дадангни у ўлдирган эмас, эсингни йиғиб ол.

– Мени сиздақа онам йўқ. Кетинг!

Азизбек шундай деди-ю кескин бурилиб, тупроқ йўлда жадал юриб кетди.

Бодомгул қўлидаги нарсаларни унга узатганча орқасидан югурди.

– Болам, болагинам! Пешонамда биттагина болам-сан. Ундай қилма. Агар сен хўп десанг, уйга қайтиб келаман. Бирга турамиз.

Азизбек орқасига қарамас, йўл-йўлакай жавраб борарди:

– Керакмас. келманг. Уйимизга калам босманг. Сиз ёмон хотинсиз.

Бодомгул тўхтади. У ўғлим измимдан чиқмайди, деб ўйларди. Яқин бир ярим ойдирки, у ишқ ўйинларига берилиб, айш-ишрат оғушида энтикиб, Мирвалининг эркалашларидан худди туш кўраётгандек мавҳум бир оламда яшаркан, қишлоқда Азизбек исмли боласи борлигини бирон дақиқа хаёлига келтирмаганди. Энди ишқ оташлари ўчиб, бадани совий бошлаганда боласини эслаб қолди.

Ишқ ўйинлари бир гуриллаб ёнган гулханга ўхшайди. Кимнингдир кўксини бир дақиқа иситади, олов тиллари билан унинг ҳисси-ҳирсиётларини жунбушга келтиради.

Бу хил олов ўйини дарров сўнади. Устини лаҳзада кул босади.

Бодомгул кўксига Мирвали ёққан гулхан ўча бошлаган эди. Ишқ ўйинлари поёнига етай деб қолганди.

Бодомгул кўксини иситган, кўзларига анвойи нурлар жилвасини намоиш қилган, фақат тушлардагина бўладиган бир сирли олам аста-секин асли ҳолига қайтаётган эди. Бодомгул ана шу мастонавор оламда энтикиб-энтикиб яшаркан, ҳаётимнинг буёғи нима бўлади, деб ўйламаган эди.

Энди ўйлаяпти. Танида ишқ оташи совий бошлаганда, булутларгача учириб олиб чиққан муҳаббат кай-

фи тарқай бошлаганда боласини эслаб қолди. Дунёда бирдан бир суянадиганим, орзу-умидларимни рўёбга чиқарадиган ўғлоним, деб йўқлаб келганди.

Ёшлигида рўзғор ташвиши бошига тушган болалар бирдан улғайиб қоладилар. Гап-сўзларида, юриштиришларида катталарга хос одатлар пайдо бўлади. Айниқса, орият биринчи ўринга чиқиб қолади.

Бодомгул ҳақидаги гаплар Азизбекнинг ич-этини тимдаларди. Юрагида онасига нисбатан ғазабми, нафратми, ўзи ҳам ҳали билмайдиган бир алам яшарди. Баъзан, қани эди онам пок, беғубор бўлса-ю, худди болалигимдагидек остонада ўтириб, уйга келишини интизорлик билан кутсам, деб ширин хотираларга берилиб қоларди. Бирон одам бу бола Бодомгулнинг ўғли деса эзилиб, Равшанбекнинг ўғли деса кўкси тоғдек кўтарилиб кетарди.

Энди Бодомгул келин бўлиб тушган кадрдон қишлоғига, опа-сингил бўлиб кетган кўни-қўшниларга бегонадек эди.

У қайтиб машинага чиққанда шофёр, кўлидаги тугунга қараб бош чайқади.

– Ўғлингиз анчагина ўжар кўринади.

Бодомгул индамади. У ўз ўйлари билан овора эди. Дунёда ҳамма нарсадан мосуво бўлган бу аёлнинг ҳозирги аҳволи жуда аянчли эди.

Машина уни икки қаватли уй олдига ташлаб, қайтиб кетди. У энди зинага оёқ босаётганда орқасидан бир аёл кишининг, келдингизми, деган товуши эшитилди. Бодомгул ўгирилиб қаради-ю, уни танимади. Бир вақтлар ниҳоятда чиройли бўлгани билиниб турган, энди хасталикданми ё турмуш машаққатлариданми ранги синиқ-

қан, юзига ажин туша бошлаган бу аёлни илгари бирон марта кўрмаганди.

– Менда ишингиз бормиди? – деди ҳайрон бўлиб Бодомгул.

Хотин, ҳа, деб бош иргади. Лекин Бодомгул унга, уйга кириг, деб айтмади.

Хотин истехзо билан деди:

– Йиғлабсиз-а? Ҳали кўп йиғлайсиз, синглим. Вақтида биз ҳам қон-қон йиғлаганмиз.

Бодомгулнинг зардаси қайнаб кетди.

– Нега унақа дейсиз? Менга бунақа дейишга нима ҳаққингиз бор? Ўзингиз ким бўласиз?

Хотин унга ўқрайиб қаради.

– Ҳаққим борлиги учун гапиряпман. Ким бўласан, дедингиз? Кимлигимни айтайми? Мирвалининг сиздан олдинги ўйнаши бўламан. Бўйнингиздаги шода-шода марваридлар аввал менинг бўйнимда эди. Мирвали омон бўлса, бу марваридлар ҳали кўп хотинларнинг бўйинини безайди. Сиз, ҳар қалай, текисгина экансиз. Анчадан бери ишқ ўйинида мастсиз. Мирвали ҳеч бир аёл билан бирон йил бўлмаган. Кўрпа кўтарадиган пайтингиз ҳам келиб қолар. Бу ишлар менинг бошимдан ўтган. Маслаҳатимга қулоқ солинг. Кетинг бу уйдан. Мирвали шарманда қилиб ҳайдамай туриб кетинг. У осонликча ҳайдамайди. Шипшийдам қилиб ҳайдайди. Бармоқларингиздаги узукларни, бўйнингиздаги марваридларни олиб, кейин ҳайдайди. Обруйингиз борида кетиб олинг, синглим.

Хотин унга раҳми келгандек, бош-оёқ қараб чиқди, шўринг курсин, дегандек, маъноли илжайди. Кейин, хайр ҳам демай, кетаверди.

Бодомгул унинг орқасидан беҳуш қараб қолди. Иккинчи қаватга судралгандек аранг кўтарилди-ю, уйга кириб, ўзини диванга отди.

У алам билан куйиб-ёниб, ўртаниб йигларди.

XIII

Тоғ болаларининг қувончи чексиз эди. Эрталабдан хонадонларда телевизор экранлари ёришди. Болалар деразаларга парда тутиб сабрсизлик билан мультфильм бошланишини кутишарди. Экранда гулга тўлган боғлар, чексиз яйловлар, тоғ этакларида булутдек ўрлаган қўйлар, чўкқилардан куйилаётган шаршаралар, олманорга, ковун-тарвузларга тўлиб кетган гавжум бозорлар, «қарилик гаштини сураётган» кексалар, шар ушлаб параддан ўтаётган гўдаклар, тоғ-тоғ «оқ олтин» хирмонини уяётган «зангори кема»лар...

...Туғуруқхона. Доя хотин кўлида янги туғилган чақалоқ. У болани баланд кўтаради. Нурга йўғрилган рангин далалар, боғлар. Гўё шуларнинг бари сеники, дейётгандек.

Оқ либосга бурканган келинчак билан «ҳаёт завқидан маст» куёв. Улар қучоқ тўла гулдаста билан мотамсаро она ҳайкали томон кетмоқдалар.

Адирларда лола териб юрган болаларнинг бошлари аранг кўринади. Кўчани тўлдириб, карнай-сурнай билан куёв-навкарлар келишяпти. Автобуслар, машиналар тўхтаган, ҳамма уларга завқ-шавқ билан қарайди.

Далаларда атлас қўйлак кийган кизлар ғўза чопик қилишяпти. Куёвлардек кийинган, кўкси орденларга тўлган чўпон сурув-сурув қўй орқасидан най чалиб

кетяпти. Унинг юзида табассум, карашлари маъноли, хаёллари порлок эртани кўриб тургандек.

Дала шийпони худди келни тушган уйдек безатилган. Дастурхонда турфа ноз-неъматлар. Арнк бўйида оппоқ халат кийган ошпаз ош дамлаяпти. Жизиллаб турган кабобдан кўтарилаётган ннмранг кўкиш тутун пахтазор бўйлаб таралади. Ғўза чопик қилаётган сўлқилдок бахтиёр колхозчи кизлар ҳар кунги бўладиган тушликларга ўрганиб кетишган бўлса керак, овқатга занг урилса ҳам ишни тўхтатмаяптилар. Тепаларидан «барака» дориси-ни сочиб ўтган самолёт учувчисига мамнун қўл силтаб қўядилар...

Новвой тандирдан узилган лоладек патирларни бетига сув сачратиб саватга ташлаяпти. Кўксига иккита орден қадалган бригадир опа дастурхон четига оппоқ крахмалланган салфетка билан қошиқ-санчқиларни те-риб чиқмоқда...

Авж пардага кўтарилган куй тугамай туриб, экранда «Фильм тугади» деган ёзув пайдо бўлди.

Нихоят, экранда телетомошабинларга кўпдан таниш, қадрдон бўлиб қолган диктор киз кўринди.

«Телекамералар, радио микрофонлари Тошкент аэропортидаги халқаро линияларда учадиган самолётлар-ни қабул қилувчи махсус майдончага ўрнатилган. Бу-тун Ўрта Осиё регионидаги барча республикаларнинг раҳбарлари шу ерда. Тошкент меҳнаткашларининг минг-минглаб вакиллари шиорлар, транспарантлар кўтариб олганлар. Улар «ўзбек пахтакорларининг от-аси» — Леонид Брежневни кутиб олишга чиқишган».

Сочларига анвойи ленталар таккан кизлар юқори мартабали меҳмонга гулдасталар тутиш учун сабрсиз-

лик билан кўкка боқадилар. Кўп ўтмай, осмон бурчида азамат ҳаво лайнерининг қораси кўринди. Ҳукумат раҳбарлари жим бўлиб қолишган. Улар Тошкент тепасида фахрий доира ясаётган «Ил-62» ҳаво лайнеридан кўз узишмайди. Ана, гулдурос солиб самолёт ерга кўнди. Самолёт эшиги очилиб, трап кўйилди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси» – Леонид Брежнев биринчи бўлиб юз кўрсатди. Гулдасталар кўтарган болалар ҳурматли меҳмон сари қушдек учиб боришарди. У гулларга кўмилиб кетди. Республикамизнинг энг машҳур кишилари нон-туз кўтариб, олий мартабали меҳмон истикболига пешвоз чиқдилар.

«Ўзбек пахтакорларининг отаси» илгариги келишида бошини бир томонга сал эгиб, жуда чакқон қадам ташларди. Бу гал ундай эмас, тез-тез мункиб кетар, қаёққа келиб қолганини билмаётгандек атрофга аланглаб кўярди.

Ниҳоят диктор қиз: «Тошкент аэропортидан олиб кўрсатган репортажимизнинг махсус сони тугади», деб эълон қилди.

Мультфильм кутиб ўтирган болалар хафсаласи пир бўлиб тарқаб кетишди.

Етимқишлоқ сартарошхонасида телевизор кўриб гурунг қилаётганлардан биттаси, отахонимиз пишиб қоптилар, юзларига нариги томоннинг шарпаси тушиб турипти, деб юборди. Бу гапни эшитганлар ўзларини эшитмаганга солиб, сен айтмадинг, биз эшитмадик, бу гап шу ерда қолиб кетсин, дея тарқаб кетишди. Баъзилари телевизор кўрмай мен ўлай, шу ўлгурни уйда кўра қолсам ҳам бўларди-ку деганича пилдираб уйига жўнаб қолди.

Мирвали Тошкентга кетаётганда Толибжонга, телевизорни албатта қўйиб, «ўзбек пахтакорларининг отаси»ни кутиб олиш маросимини кўринглар. Мен у кишига нон-туз олиб чиқаман, деганди. Нон-тузни бошқалар олиб чикди-ку! Отахон қўлидаги рўйхатга қараб, республиканинг номдор пахтакорлари, чорвадорларининг исми шарифини номма-ном ўкиб берди. Унда ҳам Мирвалининг номи чиқмади. Илгарилари унинг исми биринчи бўлиб айтиларди. Энди ўзини ҳам кўрсатишмади, номини ҳам айтишмади. Тошкентда бўладиган тантанали йиғинларда телеоператорлар фақат уни кўрсатишарди. Бу гал нима бўлди? Тошкентга кетди-ю, сувга тушгандек, жимиди-кетди.

Кўпчилик Мирвалини хуш кўрмасди. Ундан кўрқарди. Кўчадан келаётганда уйи остонасида неварасини ўйнатиб ўтирган оппоқ соқолли чоллар ҳам уйга кириб кетар, тўрт-беш киши гурунг қилиб турган бўлса, унинг қораси кўриниши билан, ҳар тарафга тарқаб кетишарди.

Мирвали бу томонларда ўзи «хон», ўзи «бек» эди. Кўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилаверарди. У раҳбар бўлган бирлашма ҳудуди гўё алоҳида бир музофот, алоҳида ҳукумат эди. Мирвалининг ўзи жорий қилган, зўравонликка асосланган қонунқоидалари бор эди. Бу қоидаларга нафақат бирлашма одамлари, ҳатто қўшни район, қўшни хўжаликлар ҳам бўйсунити керак, деб ўйларди. Унга терс келадиганларнинг косаси оқармасди.

Тоғларда яшайдиган эркин, ҳеч қандай тартибга бўйин бермайдиган асов, жангари йигитлар ҳам ундан кўрқишарди. Лекин Мирвали ўғрилиқ қилган, тартиб

бузганлардан биронтасини каматмаган. Қаматса, бу серфарзанд кишиларнинг болаларини ким бокади? Унинг махсус йигитлари ўғрилиқ қилганларни тоғлар орасига опкириб, обдан калтаклаб, шалҳак қилиб ташлаб келарди. Калтак еганлар судралиб-судралиб уйига келарди-ю, то танидаги оғриқ босилгунича «одобли» бўлиб юрарди.

Мирвали бу тоғлар орасида мушти билан, камчиси билан тартиб ўрнатган эди.

Толибжон аввалги йили Қоҳирага кетаётганда Одессада «Грузия» теплоходида Ўзбекистондан Европага саёҳатга отланиб турган туристлар билан учрашганди. Улар орасида машҳур адиб Абдулла Қахҳор ҳам бор эди. Толибжон жасур ёзувчининг китобларини ўкиб, ғойибдан ҳурмат қилиб юрарди. Унга шу адиб билан суҳбатлашиш насиб қилган эди. Шунда Абдулла Қахҳор ундан, иним, қаердан бўласиз, деб сўраганди.

Толибжон туғилан жойини айтганда, адибнинг кўзлари яшнаб кетганди.

– Ажойиб жойнинг фарзанди экансиз, – деганди у.
– Улуғбек, Жомий, Навоий қадами теккан ерларда ўсган экансиз. Самарқанддан Тахти Қорача довони оркали Амир Темур Шаҳрисабзга ўтган. Улуғбек хазинасини Тахти Қорача довонига яширган. Навоий Самарқанд таҳсилини тугатгач, шу довондан ошиб Ҳиротга қайтган. Бобур шу довондан Кобулга кетган. Лекин бу жойларнинг одамлари антиқа бўлади. Директорларингизни танийман. Унинг асли қиёфасини чизиш кийин. Бир танда икки одам яшаётганга ўхшайди. Бири – ишбилармон, ташкилотчи, бири – ёвуз. Иккови ҳам авж пардада. Бири бирини сиқиб чиқараман демайди. Иккови ёнма-

ён, мустақил яшайди. Бир танга иккови навбатма-навбат ҳокимлик қилади. Бири уйғонганда, бири мудрайди...

Абдулла Қаҳҳорнинг бу гапи Толибжонга сал оғир ботган эди. Кейинчалик у нақадар ҳақ эканини тан олганди.

Унга ким насиҳат қилади? Кимнинг гапини олади? У ҳеч кимнинг қўли етмайдиган баландликда. Унга тик бориб бўлмайди, ёнбошидан келиб ҳам бўлмайди.

Толибжон ана шундоқ жумбоқлар чигалини ечишга уриниб боши котди. Юраги сиқилиб, кўчага чиқди. Азизбек остонада ер чизиб ўтирибди. Бу боланинг нияти бузук, кўнглига шайтон уя курган, деб ўйлади ўзича Толибжон.

Сойга тушиб шаршаралар тагида бирпас дилхираликни ёзмоқчи бўлиб турган эди, пастликдан «Нива»нинг ўрлаб чиқаётганини кўрди. Ким бўлди экан? Мирвали ҳали Тошкентдан қайтмаган. Куёвим бунақа машинада юрмайди. Бирон ўткинчи машина бўлиши мумкин эмас. Бу йўлнинг боши берк. Халта йўл.

Машина шағал тўкилган йўлдан силкиниб-силкиниб, Толибжоннинг олдига келиб тўхтади. Ундан бухгалтер тушди. Жуда ташвишли эди. Остонада ўтирган Азизбекка галати бир караб қўйди-да Толибжоннинг тирсагидан олиб четга тортди. Тоғолча тагига келишди.

— Бирон ёққа кетиб қолмадингизми, деб ташвишда эдим. Хайрият, шу ерда экансиз. Ишлар чаток, Толибжон ука.

— Нима гап бўлди? — деди хавотирланиб Толибжон.

— Мирвали Тошкентда. Нима килишимизни билмай олдингизга келдим. Бодомгул ўзини осиб қўйибди. Нима қиламиз, Мирвалининг келишини кутаёмизми ё...

Ҳайронман, марказда уни ҳеч ким танимайди. Ҳамма қариндош-уруғлари қишлоқда. Қаерга кўмиш керак?! Энди маслаҳат сиздан.

Толибжон ўйланиб қолди. Бодомгул қариндош-уруғларининг юзига оёқ тираб, Мирвалига элакишиб кетиб қолган. Қишлоқда унинг номини ҳам атамай қўйишган эди. Жанозасини шу ерда ўқишга кўнишармикан?

— Мундоқ қилсак, — деди Толибжон. — Ҳар қанча маслаҳат бўлса, қайнонасидан чиқади. Жуда доно, бамаъни кампир. Ўша нима деса, шу бўлади. Иккови Азизбеклар уйи томон юра бошлади. Толибжон шу топда жуда чиройли халқ мақолини эслади: «Ёғ ялаганда ёт, қон ялаганда қариндош ёнингда пайдо бўлади».

Азизбек ўрнидан туриб, уларга йўл берди. У иккови-га ҳам ҳайрон қараб турарди. Ким билади, унинг хаёлидан нималар ўтди экан. Балки, у булар дадамнинг дарagini топиб келдиларми, деб ўйлаётганмикин?

Бечора дадасидан жудо бўлгани етмагандек, энди онадан ҳам айрилди. Қариб, ана кетаман, мана кетаман, деб турган бувиси ҳам оламдан ўтиб кетса, ким билан қолади? Қаёққа боради? Нима қилади?

Кампир айвонда қурилган тоғ райҳонини уқалаб, чўп-хаслардан тозалаб ўтирарди. Бош кўтариб, Толибжон билан бухгалтерии кўрди-ю, юзида аллақандай қувончга ўхшаш бир нима пайдо бўлди.

— Сандикни очаверайми? Ғойибимдан хабар топиб келганга ўхшайсизлар.

Лекин келганлар чехрасида таскин берувчи бирон белги сезилмади. Ташвишланиб ўрнидан тура бошлади. Бухгалтер Азизбекка ўтирилди:

– Сен бирпас кўчага чиқиб тургин.

Азизбек жойидан қимирламади. Толибжон кампирнинг ёнига келиб елкасидан беозор босиб, ўтиришга ундади. Кампир саросимада эди.

– Тўғриси айтинглар, яширманглар, Равшанбегим бу ёруғ жаҳонда борми? Бор бўлса, бор денглар, йўқ бўлса, йўқ денглар. Кутавериб кўзларим тўрт бўлган.

Толибжон учун бу шум хабарни айтиш ниҳоятда қийин эди. Охири кампирга юзланди.

– Эна, неварангиз кўчага чиқиб турсин, уни олдида айтадиган гап эмас бу.

– Бор, болам, бор. Бир айланиб келгин.

Бироқ Азизбек қандайдир фалокатни сезгандек кетгиси йўқ. У катта энасининг ҳам гапини олмай, кайсарлик қилиб ўтириб олди. Ноилож қолган Толибжон ердан кўз узмай гапира бошлади.

– Энажон, энди қандоқ қиламиз. Бодомгул пешонамизга сиғмади...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизбек сапчиб ўрнидан турди-ю, қафасга тушган шердек ўкириб юборди.

– Даюс, даюс Вали тоға! Мирвали тоға даюс...

Бухгалтер унинг қўлидан юлқиб тортиб ўтқазди.

– Ўзингни бос, бола! Сабр қил. Кўз ёшларинг ҳали керак бўлади. Энди сен катта йигит бўлиб қолгансан. Сабрли бўл! Сенга маслаҳат солгани келганмиз. Эсхушингни йиғиб, гапга қулоқ сол.

Толибжон узилиб қолган гапни улади:

– Энажон, сиз хонадоннинг каттасисиз. Сиз нима десангиз, шу бўлади. Йўқ, ўшаёқда дафн қилиб юбораверинглар, десангиз...

Кампир унинг гапини бўлди:

– Ундай эмас. Бодомгул бу уйга ёр-ёр билан келин бўлиб тушган. Талок олган эмас. Шу уйдан чиказамиз. Ювиб-тараб, гуноҳларидан фориғ қилиб тупроққа қўямиз. Фақат битта илтимосим. Мирвали жанозага келмасин. Келса, оломон тошбўрон қилиб юборади.

Кампир мунғайиб, кичкинагина бўлиб колди.

Маслахат билан Толибжон шу ерда қоладиган, Азизбек билан бухгалтер майитни олиб келгани марказга кетадиган бўлишди.

Толибжон уйига қайтиб чиқиб, бўлган воқеани онасига айтди. Кампир нималарнидир пичирлаб, юзига фотиҳа тортди.

– Бечора Рисолатнинг шу биттагина неварасидан бошқа ҳеч кими йўқ. Толиб болам, маъракага ўзинг бош бўл. Ҳой, Зайнаб, югур, қўни-қўшнини чақир. Юртга ҳабар қилишсин. Ўлим курсин, ўлимгина курсин, шунақа бемаҳалда, бемаврид келади. Қоқилганнинг остонасидан ўтади. Қоқилганни қоқиб йиқитади. Шўргинанг курғур Рисолатнинг кўрган кунни озмиди?..

Зайнаб шошиб чиқиб кетди. Орқасидан болалар эргашди.

Етимқишлоқ дўппидек кичкинагина эди. Бир қумғон қайнагунча айланиб чиқса бўларди. Фуқароси бир-бирига қайишадиган, бир-биридан ҳамиятини аямайдиган аҳил эди. Тўй-ҳашамларда ҳамма баробар оёққа турарди. Бодомгул бу сокин, файзли қишлоқнинг хушовоз булбули эди. Тўйларда хониш қилганда шамоллар ҳам тўхтагандек бўларди. Қушлар ҳам қўшиғига кулоқ соларди. Кечкурунлари деярли ҳамма хонадонларда магнитофон қўйилар, улардан фақат ва фақат Бодомгулнинг

қўшиқлари эшитиларди. Қишлоқ тепасида Бодомгулнинг овози тошлардан, сойлардан ошиб сузиб юрарди.

У Етимқишлоқнинг булбули эди. Мирвали уни қафасга солиб, банди қилиб олиб кетгандан буён қишлоқ хувиллаб, файзсиз, мунгли бўлиб қолганди. Бора-бора юртини унутган Бодомгулдан қишлоқликларнинг ҳам кўнгли қолди. Уни унута бошлашди. Етимқишлоқ аёллари шаънини булғаган, уларнинг бошларини ҳам қилган Бодомгул назардан қолди. Унинг қўшиқлари ёзилган магнитофон ленталарини тоқчаларда чанг босди.

Толибжон уни кўрмаган, қўшиқларини ҳам эшитмаганди. Фақат таърифи узук-юлук қулоғига чалинган пайтлар бўлганди.

Азизбеклар ҳовлиси хотин-халажга тўлиб кетди. Эшик ташқарисида етти-саккиз эркак жимгина Толибжонни кутиб туришарди. Маслаҳат билан бировини қабристонга, бировини ғассолга, бировини Оқсоқолнинг ҳужрасидаги маҳалланинг самоварини, чойнак-пиёлаларини олиб келишга жўнатишди.

Кампир қабристонга кетаётган йигитни тўхтатиб, шундай деди:

– Гўрковга тайинланглар, қазиган гўр ёнидан иккита жой олиб қўйсин.

Ҳеч ким ундан нега деб сўрамади.

Дўлана тагидаги тошда етти-саккиз чол ҳассасига бағрини бериб жимгина ўтирарди. Ичкаридан чикқан йигит Толибжонга деди:

– Кафанлик керак. Биронта болани магазинга юборинг.

Уларга қулоқ солиб турган чол ҳассадан бағрини узиб деди:

– Қидирма, ҳеч қайда кафанлик йўқ. Бир табар-рук зот қазо қилганди, беш кун бурун. Бутун районни қидириб тополмаганмиз. Яқин тўрт йилдирки, область магазинларига сурп келмай қўйган. Мурдани жойнамоз-га кафанлаганмиз.

Толибжон ҳайрон бўлди. Наҳотки, олти миллион тонна пахта топшириб, битта кафанликка зор бўлса...

– Эҳтимол, кафанликнинг кераги ҳам бўлмас. Ўз жонига қасд қилганга жаноза буюрмайди. Мурдаси ҳам ювилмайди.

Бу гапни айтган кишига ҳамма баробар ўтирилиб қаради. Бир чол ўрнидан туриб, унга ўдағайлаб кетди:

– Буюради, жаноза буюради! Бодомгулнинг жами гуноҳларини Тангридан сўраб оламиз. Уни ўз жонига қасд қилишга ким мажбур қилганини билиб турибмиз.

Ўтирганлар, тўғри, тўғри дейишди. Шу гапни айтган киши, «таомилни айтдим-да», дея четга чикди.

Чол тўғри айтган экан, кафанлик қидириб кетганларнинг ҳаммаси қуруқ қайтишди. Толибжон Зайнабни чақириб, энди нима қиламиз, деб маслаҳат солди.

– Рисолат аямдан сўраб кўрай-чи.

Зайнаб шундай деб ичкарига кириб кетди. Кампир ҳамон ўтирган жойида пичирлаб, тебранарди... Зайнаб унга ҳеч қаерда кафанлик йўқлигини айтди. Кампир бирпас жим қолгандан кейин чўнтаги оғзига қадалган тўғноғичини тимирскиланиб чиқаза бошлади. Каттакон калит олиб Зайнабга узатди.

– Ичкарига кир. Меҳробдан тўшакларни тушириб, сандиқни оч! Ичида ўлимликка атаган тугуним бор. Олиб чик!

Зайнаб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг сандиқ кулфининг даранглагани эшитилди. Зайнаб тугунча кўтариб чикди-да, кампирнинг олдига қўйди.

– Ўзинг оч!

Зайнаб тугунни еча бошлади. Ичида бир кафанлик сурп, қоғозига араб алифбосида «Гулжаҳон» деб ёзилган совун, бир шиша атир, куритилган райҳон, эллик-тача дастрўмол ва яна қоғозга ўралган нимадир бор эди. Зайнаб уни ҳам очди. Ўнта қизил ўттиз сўмлик пул. Ювғувчига аталган икки кийимлик сатин, битта пешонабоғ бор эди. Зайнаб кампирга:

– Эна, бу пуллар энди ўтмайди. Пул алмашганига ўттиз беш йил бўлай деяпти-ку, деди.

Кампир унинг гапига парво қилмади.

– Нега ўтмас экан? Шу пул шўроникими, ўтади, – деди. – Ҳаммасини обор, ғассолнинг кўлига бер. Қазойим етса, юрт бир амаллаб кўмиб қўяр. Ўлимни кутган ўлмайди, кутмаган ўлади. Қирқ йилдан бери ана ўламан, мана ўламан, дейман. Қани, ўлим ўлгур кела қолса.

Соат учлардан ошганда майитни олиб келишди. Совхоз профилакториясининг врач Седона билан бир ҳамширадан бошқа ҳеч ким келмади. Чойшабга ўралган Бодомгулнинг жасадини ҳовлига олиб кирганларида ҳам, уни уйга олиб ўтаётганларида ҳам кампир ўрнидан турмади, қарамади, пичирлаб ўтираверди. Ғассол хотин ювиб, кафанлаб бўлгандан кейингина уйга кириб, Бодомгулнинг юзини очишни буюрди. Одатда, ювилган жасаднинг юзи очилмасди. Кампирнинг гапини икки қилишмади. Очишди.

Кампир Мирвали йўлдан урган кундан бошлаб ундан ҳазар қилди. Ювуксиз, деб бирон марта бўлсин бе-

тига қараб қўймади. Қўлидан овқат емади. Кир-чирини ҳам, емак-ичмагини ҳам бўлак қилди. Энди Бодомгул бутун гуноҳларидан фориг бўлиб, абадий уйқуда ётарди. Жами гуноҳлари, эл-юрт олдидаги юзқароликлари жони билан бирга танини тарк қилган эди. Кампир ювилиб пок бўлган келинининг пешонасидан силади. Энгашиб, манглайига аста лаб тегизди. Нимадир деб пичирлади. Кўзларидан икки-уч ёш томчиси кафанга тушди.

Бодомгул – янги келин бўлиб тушган никоҳ тонгидагидек, ниҳоятда чиройли бўлиб кетганди. Қизиллик қочган оппоқ бетидаги мошдек холи янада қорайиб кўринарди. Қошлари зулукдек қотган. Юмуқ қовоклари учидаги узун киприклари бир-бири билан жипслашиб кетган эди. Атрофда аёллар фарёд уриб, айтиб йиғлаётган шу дақиқаларда кампир Бодомгулнинг келин бўлиб тушган пайтларини эслаяпти. Эрталабки келинсалом. Бодомгул харир парда ёпиниб, энг аввало, қайнонасига салом қилди. Энгашганда елкаларидан ошиб тушган сочпопуклар учидаги кўнғироқчалар бир-бирига урилиб, жаранглаб кетди. Қайнона бекиёс чиройли келиннинг юзини очиб, бир дам томоша қилди. Бодомгулнинг юзи шарм-хаёдан лов-лов ёнар эди. Киприк кўтариб қайнонасига бетлаб қаролмади. Лаблари, кичкинагина лаблари қимирлади. Ассалом, дедими, нимадир деди. Кампир унинг елкаларини силаб, бахтли бўлинг, болам, қўшгани билан қўша қаринг, деб манглайдан ўпди. Бодомгулнинг пешонаси қизиб кетган, қайнонанинг лабларини куйдиргудек эди.

Кампир энди унинг муздек, совиб қолган пешонасига лаб тегизди. Пайваста қошларини силади. Кейин қалтираб:

— Капалак кийган келади, кафан кийган кетади, — деб пичирлади. — Капалак кийиб келгандинг, болам. Энди кафан кийиб кетяпсан. Асли, бу кафан менга аталган эди. Қандоқ қилай, бу жон ўлгур чиқавермаса. Гуноҳларингни гарданимга олдим, болам. Дўзах ўтларида мен куяй. Сен хуру ғилмонларга қўшилиб кет. Кафанимни сенга бердим. Покиза танга аталган кафанимни бердим. Тинч ёт, болам. Орқангдан ҳеч ким тош отмайди. Бирон оғиз ёмон гап айтмайди. Кўзим тирик экан, сени ёмонотлиқ қилмайман. Тонг-сахарларда тиловат қилиб, гуноҳларингни сўраб оламан. Болам, мени қарғама. Мендан рози бўлиб кет. Равшанбеккинамнинг жасади топилса, ёнгинанга ётқизаман. Бирга бўласизлар, кейин мен ҳам ёнингларга бораман.

Кампир қалтираб ёнбошига оғиб кетди. Хотинлар суяб ростлашди. Қўлтиғидан кўтариб, ташқарига олиб чиқа бошлашди. Кампирнинг икки кўли оппоқ кафанга чулғанган Бодомгул томонга чўзилганча кетарди.

Бу тоғларда кийикдек югурган, шамолдек елган, булбулдек нола қилган, ҳар баҳор тоғ ёнбағирларида ловлов ёнадиган лола гулханларидек кўзларни яшнатган, тўйларга файз киритадиган — бутун қишлоқнинг эрка келинчаги Бодомгулнинг табиат фақат бир мартагина яратиши мумкин бўлган чехрасига энди парда тортилган эди.

Офтоб оғаётганда тобутни елкага олишди. Азизбек олдинда белини боғлаб борарди. Неча ойлардан бери токчада чанг босиб ётган ленталар яна магнитофонга қўйилди. То қабристонга етгунича хонадонларда тобут эшик олдидан ўтиши билан магнитофон қўйишар, Бодомгулнинг чирманда жўрлигида айтган мунгли

кўшиқлари то қабристонгача кузатиб борарди. Бодомгул худди ўз жанозасида ўзи фарёд уриб, айтиб йиғлаётганга ўхшарди.

Кун ботиш уфки алвон нурларини чўккиларга санчаётган чоғи Бодомгулни тупроққа кўйишди.

Ҳар юртнинг машҳур бир нимаси бўлади. Парижнинг жаҳонга машҳур Эйфель минораси, Самарқанднинг дунёни лол қолдирган Регистони, Бухоронинг булутларга боши қадалган Минораи Калони, Етимқишлоқнинг биттайи-битта шу эрка Бодомгули бор эди. Энди у йўқ. Етимқишлоқ яна бир марта етим бўлиб қолди.

Мирвали уч кундан кейин Тошкентдан қайтди. Бўлган воқеани эшитиб, эсанкираб қолди. У чинакамига Бодомгулни яхши кўрармиди? Улар ўртасидаги муносабат муҳаббатмиди? Ҳар қалай, Мирвали Бодомгулни бирон кун кўрмай қолса, кўнгли у томонга талпинаверарди. Бирга бўлган пайтларда дунёнинг жами ташвишларини унутиб, бағрига сингиб кетарди.

Мирвали юраги бетлаб кундузи Етимқишлоққа келолмади. Қош қорайганда машинани пастликда қолдириб, пиёда қабристонга келди. Ҳали ой кўтарилмаган. Гўрковнинг ҳужрасида чироқ ёниб турарди. Мирвали гўрковга учраб, Бодомгулнинг қабрини кўрса тишни сўради. Ўт-ўланлар ўсиб кетган гўрларнинг кўпи ўпирилган, ёз ўртаси бўлишига қарамай, дарахтлари барг ташлаган, тош сағаналар тагида шамлар липиллаб ёнаётган ваҳимали қабристонда гўрков Мирвалини эргаштириб борарди. У янги, устига атиги биттагина ҳасса санчилган қабр олдида тўхтади. Бу Бодомгулнинг гўри эди. Мирвали қабрнинг оёқ томонида жуда узоқ чўккалаб ўтирди. Бир оғиз ҳам сўз айтмади. Бирон марта

бўлсин бошини кўтариб атрофга қарамади. Шу энгаш-ганича кимирламай, мункайиб ўтираверди. Тик туравери-б оёғи толган гўрков, кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмай, оғирлигини дам ўнг оёғига, дам чап оёғига ташлаб, Мирвалининг ўрнидан туришини бетоқат бўлиб кутарди. Охири Мирвали икки тиззасига тиралиб ўрни-дан турди, гўрковга эргашиб дарвозахона томон юра бошлади.

У кетар олдида гўрковга санамасдан бир даста пул тутқазди. Ҳеч нарсa демади. Афтидан, гўрков нима қилишини ўзи билса керак, бош ирғаб орқасидан қараб қолди. Мирвали узоқлашгандан кейин, у ҳужрадан шам олиб чиқиб, яна Бодомгулнинг бошига борди. Шамни ёқиб, бирпас қараб турди-да, сўнг қуриган ўтларни ши-тирлатиб орқасига қайтди.

Бойўғлининг хунук овози эшитилди. Ой кўтарили-ши билан чирилдоқлар базми бошланди. Ўпирилган гўрлардан бир-бирини қувиб ёввойи мушуклар чиқди. Уларнинг кўзлари кумуш тангадек кўкимтир совуқ нур бўлиб узоқ ўчмай туради.

Еттинчи лампа аранг ёритиб турган ҳужрада гўрков Қуръон тиловат қиларди.

ЮЛДУЗ СЎҚМОҚЛАРИ

*Белингадаги пичогингни, минган
отингни, никоҳингдаги хоти-
нингни бировга ишонма, болам...*

XIV

Толибжон умрининг буёғини шу тоғларда, болалиги қолган қишлоқда яшаб ўтказишга қарор қилди. У жаҳонни кезди. Денгизлар, тоғлар, саҳролар ошди. Шоҳона меҳмонхоналарда яшаб кўрди. Лекин шу кичкинагина, азим тоғлар пинжига суқилган она қишлоғидек қадрдон жойни кўрмади. Шу ер менинг сўнгги бекатим, деди. Куёви ҳовли этагига пойдевор қўйиб, буёғига чоғи келмаганиданми, қўли тегмаганиданми, ташлаб қўйган уйни битказмоқчи бўлди. Бугун икки ҳафтадирки, у жиянларини ёнига олиб, гувала думалаттиради.

Бу қишлоқ одамларининг ажиб яхши одатлари бор. Биров иморат бошласа, қўни-қўшнилар ялпи ҳашарга чиқишади. Ҳар куни битта қўшни ош-овқатни бўйнига олади.

Толибжоннинг иморатга уннаганидан хабар топган қўшнилар арраю пойтешаларини кўтариб келаверишди. Бири ходаларнинг пўстлоғини шилади. Бири пойтеша билан тўсин чопади.

Кун ёйилиши билан Толибжон онасини ўрик тагидаги чорпояга ўтказиб қўяди. Кампир Толибжоннинг энди ҳеч қаёққа кетмаслигидан, шу кураётган уйимизда

иккимиз яшаймиз, деб айтганидан ниҳоятда хурсанд. У ичида, болам-а, мен буёғига қанча яшардим, сенинг бошингни икки қилсам, шу уйда кўпайсанг, деярман-да, дерди. Аммо Толибжон уйланмоқчи эмас, умр кетди. Эндиги топилган ҳамроҳни ярим йўлда ташлаб, бахтиқаро қилиб кетиш номардлик, деб ўйларди.

Дарднинг келиши осон, кетиши қийин. У докторларнинг гапларига кулоқ солмаган эди. Тог ҳавоси, тоза сув таранг тортилган асабларини аста қўйиб юбораётганини ўзи ҳам сеза бошлаган эди. Шу уй битса, Тошкентдаги уйимни топшириб, кўч-кўронимни олиб келардим, деб ўйларди. Қишлоқ совети раисининг кабинети ёнида каттагина хона бор экан. Китобларимни шу жойга олиб келсам, қишлоқ болалари баҳраманд бўлармиди...

Толибжон якин ўттиз йилдан бери китоб йиғарди. Ўғлим вояга етганда ўқийди, деб ният қилганди. Салкам йигирма минг китоб кимсасиз уйда чанг босиб, сарғайиб ётибди. Шуларни қишлоққа совға қиламан. Яхшигина кутубхона бўлади.

Унинг дилида ниятлари кўп эди. Эндиги қолган умрини она қишлоғининг болаларига бағишламоқчи. Уларни ўқитиб, оламни танитмоқчи. Бу қишлоқ болалари учун бирдан бир идеал – Штирлиц билан Раж Капур, холос. Болаларни китобга ўргатиш керак. Токи улар ишчи кучи бўлиб эмас, онгли, катта жамиятнинг билагон аъзолари бўлиб етишсинлар. Уларнинг ҳозирги туриш-турмуши фақат жисмоний меҳнатдан бошқага ярамайдиган қилиб қўяди.

Кунларнинг бирида Толибжон дўсти Мирвалидан: «Ўртоқ, болаларнинг ўқиши чатоқ-ку, ўқитувчиларинг ҳам ҳеч балони билмайди, уларинг на газета ўқийди, на

китоб, улар тарбиялаган болалар ким бўлиб етишади?» деб сўраганда, Мирвали хандон ташлаб кулган эди.

– Нима, ўқиб профессор бўлармиди? Ёзиш-чизиш-ни, ўқишни билса бўлди-да. Ундан юқорисини билса, кетиб қолади. Институтда ўқийман, деб шаҳарга талпиниб қолади. Битта ўқиган сенми, кетиб қолдинг-ку. Бошингга ташвиш тушмаса, қайтиб келмасдинг. Булар ҳам шунақа-да. Менга ишчи керак, олим эмас, ишчи. Илми бўлса, тоғда эчки боқадими? Маълумоти бўлса, пода кетидан чангга беланиб юриб, бўйнига кўза осиб хонадонлар олдидан «ошҳалол» деб чакириб юрадими? Илми бўлса, тили чиқади. Агар менга қолса, тоғ ораларидаги қишлоқларда ўрта мактабларни ёпиб, бошланғич мактаб қилиб қўярдим. Саводи бўлмаса, катта бўлганда аноним ёзолмайди, билдингми?! Афсуски, бунақа қилолмайман-да, замон кўтармайди.

Бу гапларни юрт отаси, давлат миқёсида иш юритадиган Мирвали айтаётганига Толибжон ишонмаганди. Қизиқчилик қияптими, уни лақиллатаяптими, ё кўнглидаги гапни айтаяптими, билолмаганди.

Мирвали ҳеч кимдан ҳайикмайди. Истаган ишини қилаверади. У, ҳукумат бу тоғларни менга берган, деб ўйлаяпти. Йўқса, бунчалик золим бўлиб кетмасди.

Кампир сўрида ўтирганча усталарни гапга солади. Уларни кўрмаса ҳам овозидан танийди.

– Ҳой, сен Эгамбердимисан? Невара-чевараларинг тинч-омон юриптими? Қизинг кепқолганди. Кетдими ё ўтириптими? Жўнатвор, қиз деган чиқиб кетган уйига бегона бўлади.

– Кетган, кетган, эна, – дейди Эгамберди.

– Бинойи бўпти. Энди келса, киритма. Чикқан қиз чиғириқдан ташқарида, шу гапни биласанми? Хотининг

рахматли ҳалимдаккина, паришталиккина эди. Уйлан-мадингми?

– Ёшим ҳам кетиб қолди. Уят бўлар.

– Унақа дема, дунё шу. Кетган кетди. Энди қайтиб келмайди. Ётаринг бор, тураринг бор. Яна ўзинг биласан, бошинг болишга етганда пешонангга битта уриб қолмагин, дейман-да.

Кампир долчин чойини ҳўплаб, узоқ тин олади. Яна усталарнинг гангир-гунгур гапларига қулоқ солади. Гапга аралашгиси келади. Ўзини тутати. Охири бўлмайди.

– Ғупромиддин. Ҳой, Ғупромиддин! Илгарилари кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетардинг. Нега дарагинг йўк?

Олтмиш ёшлардаги жиккак чол тешасининг сопини белбоғидан ўтказиб, сўрига келади. Омонатгина ўтириб, кампирдан ҳол-аҳвол сўраган бўлади.

– Кампир эна, хотин уч-тўрт кун ол кетдим, ол қолдим, деб қўрқитди. Шунга андармон бўлиб киролмадим. Долчин чойингизнинг хумори тутиб туради. Қани, битта қуйинг.

Кампир чой қуйиб узатади. Неча марталаб айтган гапларини яна бошлайди. Ғупромиддин кўнгли учун бу гапларни биринчи марта эшитаётгандек, ҳа-я, шунақами-я, деб ўтираверади.

– Барака топкур, хотининг кичкиналигида жуда жикилдоқ эди. Битта гап айтганга ўнтани кўндирарди.

Ғупромиддин бошини силкитиб-силкитиб кулади.

– Э, энаси тушмагур-а, биззи хотин ёшлигида бир гапга ўнни кўндирса, қариганда ўттизни кўндиради. Унга битта гап айту орқанга қарамай қоч!

– Бай-бай-бай, – дейди кампир, – ҳалиям қолмаптида, шу одати ўлмагур. Ҳай майли, умридан барака топ-

син. Ишқилиб, Худо сенга тўзим берсин. Чидайсан-да, чидамай қаёққа ҳам борардинг. Шунча нева-ра-чевара, эвара...

– Қалампирдек захар гапларига ўрганиб қолган эканман. Касал бўлганда кўркиб кетдим. Икки кун тилдан ҳам қолди-да, бояқиш, қарғишларим ижобат бўлдим, деб ўзимни ўзим койидим. Жа жонимдан ўтказворганда, тилинг кесилсин, деворган пайтларим бўлганди. Тавба қилдим, Худойим, тавба қилдим, деб нола кивордим. Хайрият, тили чикди. Ҳозир бинойидек мени қарғаб ётибди.

– Отангни онасини эслайсанми? Момонгни айтяпман.

– Ҳа, биламан. Эслайман. Элас-элас эслайман, жуда қариб қолган эдилар.

– Ҳа, балли, – дейди кампир. – ўша момонгни бобонг Макритдан опқочиб келганди. Ҳусн деганинг ой десанг ой, кун десанг кун эди. Соч деганинг ерга тегарди. Қишлоқ қизлари томга чикиб, қалдирғочдек тизилиб олиб, уни томоша қилишарди. Раҳматли тирик бўлганда юз ўттиздан ошарди. Худонинг қудрати билан болалари ўзига ўхшамади. Отасига ўхшаган қаншари паст бўлишди.

– Энажон, энди бораёй, иш қолмасин.

Ғупромиддин шундай деб ўрнидан турди. Кампир ўтириб-ўтириб, яна зерикди. Ким биландир гаплашгиси, кимгадир йиғилиб қолган гапларини айтгиси келди. Охири чидамай овоз берди:

– Долимбо-е, нима қияпсан, битта чой ичиб кет. Пойтешада тик турганча болор чопавериб, ҳассага ўхшаб кетгандирсан. Кела қол!

Атрофдаги усталар Долимбойга қараб илжайишди:
– Бор, бора қол, очеретинг келди.

Долимбой пойтешани қалин пайрахалар устига
эхтиёт қилиб қўйиб, сўрига келиб ўтирди.

Кампир чойнак тагида қолганини силкиб қуйди. До-
лимбойга узатди. Кейин, Толиб-е, чой опке, деди. Нима-
дан гап бошлашни билмай, бир оз турди. Нихоят, гапи-
ни топди.

– Долимбой, кичкина қудангни мелиса деб эшитдим.
Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси
бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами
ё мелисани қизиман, деб қайнонасини токчага чиқазиб
қўйяптими?

– Йўғ-э, – деди уста Долим. – Бу қиз куда аянинг ол-
динги эридан. Дадаси сартарош бўлган. Қудачиликни
ўша билан қилдик. Даромади яхши. Бутун районда ун-
дан бошқа суннат қиладиган сартарош йўқ. Топиши
яхши.

– Ундоқ бўлса, дуруст. Беш-ўн йилдан буён тоғда
ўғил бола қўп туғиляпти. Бу ҳам бўлса қудангни ризқи-
да. Сенга Худо бериб қопти. Ҳозир ўтириб ҳисобласам,
мани ҳисобимда сан бу йил олтмиш иккига кираркан-
сан. Келаси йили пайғамбар ёшига кирасан. Мовлуд
ўқитасанми?

– Йўғ-э, – деди уста Долим, – замон кўтармайди.
Ёшлигимда комсомол бўлган эканман, эсимдан чиқиб
кетибди. Гап тегади, энажон.

Кампир лабларини бурди.

– Ҳеч бўлмаса, Кийиксовди энамга бирон нима ата.
Ҳашарчилар Долимбойни чақиришди:

– Ҳо, уста бува, қараб қолдик-ку!

Остонада мункайиб ўтирган чол ёнбошига кўйиб олган пачоқ пақирдан қийшиқ-қинғир михларни олиб, болға билан тўғриларди. У қорин солганидан мункайиб ўтиришга қийналарди. У, кампир мени ҳам чақириб қолармикан, жиндаккина белимни ёзиб олардим, деган ўй билан тез-тез овоз чиқариб кўярди: «Ҳой болалар, чойга қаранглар, пайраха олдида гугурт ўйнаманглар, оёқ остидаги гувалаларни четга олиб кўйинглар».

Кампир уни овозидан танимади. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади. Охири чол чидамай келди:

– Кампир эна, шунча овоз бераман, нега мени чақирмайсиз?

Кампир овоз келган томонга қаради.

– Кимсан? Танайроқ турибман. Овозинг нотаниш.

– Ахир, мен Раззоқ буқачиман-ку.

– Овозинг ўхшамайди-ку?

Раззоқ буқачи ўрнига бошқа биров жавоб қилди:

– Ичавериб овози шунақа бўлиб қолган. Кечаси уйга келганда болалари овозидан танимай, аввал девор наҳрасидан қараб, дадасилигини билиб, кейин эшик очишади.

– Вой, омон бўлгур-э! Ўзинг арак ўлгурни сувдек ичардинг-да, шу ичишингга воҳлигина ўлиб кетарсан, деб ўйлаган эдим. Хайрият, жонинг қаттиққина экан. Кел, кела қол, битта чой ичиб кет.

Пўстлоқ шилиб, бели қотиб кетганларга алам қилди.

– Ҳў, пияниста номард, беочирт ўтдинг-а, энди мени навбатим келган эди.

Кампир Раззоқ буқачига чой узатди.

– Чўлга шакар ёққани эсингдами? – деди кампир Раззоқ буқачига. – Ўшанда уйингдаги пахса деворларни

йикитиб, кайнатилган янтоқ шарбатини яна олти марта қайнатиб, лойқадан ўтказиб тинитган эдинг. Пахса охурдан, пахса лойқасидан ўтказилган шарбат булоқ сувидек тип-тиник бўлган эди. Дош қозонда суви буғланиб кетгунча қайнатаверган эдинг. Охири қозон тагида оппоқ, ҳукуматникидан ҳам оппоқ шакар қолганди.

Бола-чақанг билан бу атрофда пахса қолдирмадинг. Эшак аравада янтоқ ташиганинг-ташиган эди. Ўзинг ҳам молдек ишладинг. Қўни-қўшниларнинг қозонини шарбатга тўлдириб, олти қоп оппоқ шакар қайнатиб олган эдинг. Ўзинг ўлгидек пишиқ бўлсанг ҳам, баъзи-баъзида одамгарчилигинг тутиб қоларди. Толибнинг суннат тўйига бир қоп марвариддек шакар чиқазган эдинг. Шу янтоқ шакаридан беш кашкил шинни солгансан, ҳў бунга неча йил, неча замонлар бўлиб кетган. Шиннинг тамом бўлгандир.

– Бор, бор. Бирон ўттиз шишада шинни бор. Қишда болалар қорни шиннига қориб, «Роҳатижон» қиладилар. Янгичасига айтганда, «Фруктовый» музқаймоқ бўлади.

– Уруш йиллари ҳўпам қутургандинг-а. Ўлигингни битта буқанинг бўйнига ташлаб олгандинг. Битта ғунажинга кўйишга юз сўм олардинг. Эллигини ўзинг еб, эллигини буқангга едирардинг. Сани бошингдан ўтган гаплар шундоққина эсимда турипти. Бир чеккадан айтиб берайми?

Улар орасида ўтаётган гапларга қулоқ солиб турганлар: «Айтинг, айтинг, кампир эна, бизга оғиз очирмайди, сиз айтинг», деб туриб олишди. Раззоқ буқачи ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди-ю, бўлмади. Кампир чой ҳўплаб, гапга тушиб кетди:

– Шу десанг, Раззоквой, сан уйланганингда «Рўмолим» пластинкаси энди чиққан йили эди. Тўғрими? Тўйингда ҳовлига патифон опчиқиб, ўн етти марта қўйиб эшитганмиз. Ўша хотининг тўйдан етти кун ўтмай қочиб кетган эди. Ундан кейин паландаралик битта жувон хотин олдинг. Ўша йили пилла тутганларга бахмал бериш расм бўлганди. Ўша хотининг яхшигина, соғломгина эди. Бир ойга қолмай ранги сарғайиб, оқсоқланиб қолганди. Сал кун ўтмай, оламдан ўтиб кетди. Қанақа дарди борлигини ҳеч ким билмай қолди. Ундан кейин Равотмеш томондан қиз олдинг. Кўхликкина эди. Ўшанда ўзимизнинг қувалик теримчи Шакархон Мўминова деган жувоннинг суврати газетада чиққанди. Келинни юзини ҳеч ким кўролмай қолганди. Тўйининг эртасигаёқ чирқиллаганича сеп-сидирғасини ҳам ташлаб, Равотмешга пиёда додлаб, қочиб кетганди.

Уста Долим гапга аралашди:

– Кампир эна, бу ярамас кунига иккита кирпининг шўрвасини ичади. Бедананинг тухумини хом ютади. Қассоблардан ошнаси кўп. Қўчқор сўйган куни ўкдек учиб боради.

Кампир пихиллаб кулди.

– Тағинам Або Муслими соҳибқирон бўлиб кетмаган экансан-да!

Бу гаплардан хашарчилар қотиб-қотиб кулишарди. Раззок букачи пешонасини укалаб, терга пишиб, индамай ўтирарди. Кампир худди китоб ўқиётгандек, унинг таржимаи ҳолини аниқ қилиб айтарди.

– Шундан кейин сени танийдиганлар қиз бермай қўйишганди. Яна уч бор уйландинг. Биттаси ўлди, оналари 'аравада' олиб кетишди. Биттасини эрта саҳарда

ўзини сувга ташлаётганда ушлаб олишди. Бечора коронғи тушиши билан қўшниларникига чиқиб кетганча эрталабгача уйга қайтмасди. Охири қочиб қолди. Кейин кимга уйлангандинг? Ҳа, эсимда, бир ёши ўтганрок яккабоғлик яллагини олувдинг. Уйландинг, озиб-тўзиб, деворларни ушлаб, ҳассага таяниб, пашшаларга таланиб юрадиган бўлиб қолдинг. Хайрият, бу хотинингнинг жони каттиққина экан. Яшаб кетдинг. Шунга уйландингу пенсияга чиқмасанг бўлмай қолди.

Усталардан бири овоз берди:

– Нима бало, кампир хола, қишлоғимизни исравични бўйрасимисиз? Ҳамма гапни китобга ёзгандек биласиз-а!

– Биламан-да, кўз ўлгур бундок бўлгандан кейин, ўтган-кетганларни эслаб ўтираман. Ҳаммаси ёдимга келади. Бирови бор, бирови урушда ўққа учиб кетган, бировлари тирикчилик, деб тўрт тарафга таркаб кетган.

У яна Раззоқ буқаичага ўтирилди.

– Хўш, хотининг қалай? Невараларга қоришиб ўтириптимиз?

– Ҳа, энди ўтирмай қаёққа ҳам борарди. Аммо-лекин пардоз-андоз ўшандок. Қошидан ўсма, юзидан упаримайди. Хотин кишининг юзи бир нурагандан кейин пардоз тутмай қўяркан. Қари артистларга ўхшаб терисини торттирса, бошқа гап. Масжид бузилса, меҳроб қолар дегандек, асли хуснидан пича бор. Шўхлиги ҳам ўзига яраша.

Усталар гап қотишди:

– Буқаичи баъзи-баъзида уйидан қочиб чиқиб, кечалари оқсоқолнинг ташқари ҳовлисида ётиб юради.

Кампирнинг ичи ёлғизликдан гип бўлиб қолган экан. Ҳамқишлоқлари билан гаплашиб, роса дилини ёзди. Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидек аҳилликларига, онасининг улар билан ўз жигаридек гаплашишига қараб, юраги тўлқинланиб кетарди. Дунёнинг ҳеч ерида бунақа аҳил одамларни кўрмаганди. Яхшиёмон кунларда бир-бирининг пинжига кириши, биттасининг дардига ҳаммасининг жони оғришига, биттасининг қувончига ҳаммаси баб-баравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди.

У ҳаётда ана шундай қувончли, нурли, беозор, ҳузур-ҳаловатли дамларнинг кўп бўлишини, узоқ бўлишини истарди.

Кампир ўтирган сўрига офтоб келиб қолди. Толибжон кўтариб айвонга обориб қўяй, деса кўнмади. Қадрдон ҳамқишлоқларидан бир қадам бўлса ҳам нари кетгиси келмасди.

– Ҳой Ғупромиддин, бери кел.

– Э, қанақасиз, эна. Ғупром ҳозир чой ичди-ку!

– Ғупромиддинни икки карра чой ичишга ҳаққи бор. Бошқоронғи келинларга алоҳида «Нордон боғ» қилган. Шунинг учун «Облиздровия» ичида чироғи бор соат берган, билдингми?

– Болам, уйдан Зайнабнинг соябонини опчиқиб бер. Тутиб ўтираман. Нега чарчарканман, болам. Сан ота юртингга келиб ватан тикасан-у, мен чарчайманми? Бу ҳашарчилар кўз олдимда ўсган болалар. Овозини эшитсам, ота-оналари эсимга тушади. Уларни тирик кўрган-дек бўламан. Чарчамайман, болам.

Дарҳақиқат, ҳозир ҳовлини тўлдириб ҳашар қилаётган чолларнинг олди олтмишдан, кети элликдан ошган

кишилар эди. Кампир улар туғилганда ўттиздан ошган, юрса ер титрайдиган полвон хотин эди. Гурсиллатиб кетмон чопарди. Тоғдан бурни ерга теккудек бўлиб ўтин орқалаб келарди. Толибжоннинг отаси қирга буғдой сепарди. От-улов бўлмай қолганда, шу хотин қоп тўла донни елкалаб пилдираганча келаварарди. Мана шу чоллар ўша пайтда тўрт-беш яшар бола эдилар. Улар кампирнинг кўзи олдида ўсиб одам бўлишди. Қанчаси урушга кетди. Келмаганларининг уйида аза очилди. Қанчаси бахт излаб аллақаяқларга изғиб кетиб қолди. Мана шу қолганлари кампир учун бениҳоя қадрли, азиз кишилар эди. Кампир уларнинг барини сенлаб гапирарди. Назарида ҳали ҳам бола-ю, тез-тез тергаб турмаса бўлмайдиган туюлади. Шу топда биронтасини қойигиси келди.

— Ҳой, Абдумажид! Нима бало, хотининг одамгарчиликдан чиқиб қолганми, дейман. Бодомгулнинг маъракасида ров кўриниб, ров йўқ бўлди.

Абдумажид пўстлоқ шилаётган ўроғини ёнига қўйиб, жавоб қилди:

— Бола-чақа кўпайгандан кейин эркакдир, хотиндир одамгарчиликдан чиқиб қоларкан. Бечора Хайрободга тушган қизиникида. Ой-куни яқин. Қизининг қорнига қулоғини тутиб ўтирипти.

* * *

Кечга яқин, офтоб терскай томонга утган маҳалда Зайнаблар эшиги олдида икки юк машинаси тўхтади. Бир машина борти китоб, иккинчиси ҳар хил рўзғор буюмлари, шкафлар, кўрпа-ёстик, кийим-бошлар билан тўла.

Осмондан тушдими, ердан чикдими бирпасда кишлоқ болалари кўчани тўлдиришди. Улар: «Толиб тоғам кўчиб келдилар, Толиб тоғам кўчиб келдилар!» деб чуғурлашарди. Уларнинг кувончи чексиз эди. Иморат кураётган усталар ҳам ишларини ташлаб ташқарига чиқишди. Улар энди Толибжон бутунлай шу ерда колмокчи эканига ишонган эдилар. Болалар бўлак-бўлак килиб боғланган китобларни айвонга таший бошладилар. Кексалар ўрин-кўрпаларни, шкафларни олиб киришарди.

Кампир сўрида пичирлаб ўтирибди. Толибжон унинг олдига келиб юкларини олиб келганини айтганда, у, билиб турибман, болам, деди. Кейин Толибжон ташқарига чикиб, «Волга» багажнигидан иккита тугун кўтариб келди. Бу жиянларига, Зайнабга, онасига совғалар эди! Сўрига ўтириб, тугунларни еча бошлади. Икки катта тугунда хаммага етадиган кийим-кечаклар бор эди. Кейин у машинадан болалар велосипедлари, самокатлар олиб, жиянларига таркатаверди. Шу пайт унинг кўзи ҳеч нарсага парво қилмай, остонада мунғайиб ўтирган Азизбекка тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Шодлигини, болалигини йўкотган бу боланинг аҳволи юрак-бағрини ўртаб юборди.

Айвоннинг шифтигача китоб калашиб кетди. Шкафларни кўйишга жой колмаганидан ток сўри тагига кўйишди.

Раззок букачиникидан тоғора устида янги ёпилган иссиқ нони билан ош чикди. Ҳашарчилар қўлларини ювиб, сўрига, кампир атрофига чўкка тушиб ўтиришди. Ош устида гап китоб тўғрисида кетди.

– Шу китобларнинг ҳаммасини ўқиганмисиз? – деб сўрашди.

– Лукмони Хаким ҳам шунақа кўп китоб ўқиб, олим бўлган эканлар.

– Китоб ўқиган одамларни садағаси кетаи, ўқиб-ўқиб сўғин начайли бўлишган.

– Э, нимасини айтасиз, бу китоб дегани юкканга юқаркан. Мана, Муқим тарокчини ўғли Тошкентдек шаҳри азимда беш йил ўқиб келиб, мактаб болаларини раз-два қилиб югуртириб юрипти. Шу юкмаганида. Шожалил утилчини ўғли олти ойгина ўқиб, елкасида поғону белида тўппонча билан келди. Бу юққани-да. Уйига ҳеч қўли куруқ келмайди. Кимсан, Шомовлон мелиса. Шу бола мелиса бўлди-ю, кишлоғимизга файз кирди. Тўй бўлса, у келмагунча қозон очилмайди. Ўзиям мияси бутун бола бўлган. Калласи тўла илм. Газеталарни париллатиб ўқиб ташлайверади. Ҳукуматнинг энг ишонган одами. Сир сақлашни билади. Бир куни телевизор кўриб ўтиргандик, кириб қолди. Шунда, Шомовлон, начайлик болам, менга бир нарсани тушунтириб бер, бошқа шаҳарда туриб гапираётган манави қиз қандок қилиб бу шаҳардаги телевизорда пайдо бўлиб қоляпти, деб сўрадим. Ақллилигини қаранг: «бобой, сиз бунақа нарсаларга аралашманг, бу давлат сири, ҳаммага айтилавермайди», дейди. Ўшанда унга қойил қолганман.

Толибжон бу содда ва лекин беғубор кишиларнинг ўзларидек беғубор суҳбатларига қулиб-қулиб қулоқ солиб ўтирарди.

Кеч кирди. Эртага синч орасига гувала уришни маслаҳатлашиб ҳашарчилар тарқалишди.

Толибжон Рибников олдидан чикиб келаётганда қабулхонада Жайронани учратган эди. У, сизга айтадиган гапим бор эди, Толибжон ака, пастда пича кутмайсизми, деб илтимос қилди.

Жайрона Рибников олдида узоқ турмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтмаёқ қайтиб чиқди. Боя кабинетга кириб кетаётганда чехраси яшнаб турган эди. Энди қандайдир асабийроқ кўринарди.

Улар сўзсиз юриб, тўғридаги Гагарин хайкали ўрнатилган хиёбондан боришарди.

Анҳорнинг нариги томонидан футбол ишқибозларининг ўқтин-ўқтин хаяжонли қийқириқлари эшитилиб турарди. Жайрона гап бошлади:

– Толибжон ака, дарбадарлик яна бошимизга тушяпти-ку. Индамай кетаверамизми? Сизни-ку, билмайман, аммо мен бунақа адолатсизликка энди чидамайман. Ахир, мен аёл кишиман. Умрим ўтиб кетяпти. Ҳеч ким бунини ўйламайди. Рўзғор қилсам, бола-чақа орттирсам, дейман. Мени ҳеч кимим йўқ. Детдомда ўсганман. Таниш аёлларнинг уйларига борганимда, болаларини кўриб ҳавасим келади. Бегона юртларда дарбадар кезаверсам, қачон бир рўзғорнинг бошини тутаман. Эртами-индин умр ҳам ҳу деганча ўтиб кетади. Қарирман ҳам. Гўдаклигим «Болалар уйи»да ўтгани етмагандек, қарилигим ҳам «кексалар уйи»да ўтадимми? Ана шуниси алам қилади.

– Қаерга юборишяпти? – деди Толибжон.

– Ливанга. Бормайман, деб қатъий жавоб қилдим. Борасан, дейди. Коммунистсан, бўйин товлашга ҳаққинг йўқ, дейди. Бормайман, эрга тегаман, дедим.

– Жайронахон, Маҳкамов мени кутяпти. Муҳим гапи борга ўхшайди. Келинг, кечкурун кўришайлик.

Жайрона юришдан тўхтади.

– Толибжон ака. Ичим тўлиб кетган. Тўкиб соладиган одамим йўқ. Сиз аҳволимни биласиз. Ҳеч бўлмаса, сизга айтай.

У шундай дея, сумкасидан қоғоз олиб, телефон номерини ёзиб берди. Аввал телефон қилинг, ўзим бориб олиб келаман.

Жайрона «Яшил гумбаз» кафесининг рўпарасидаги тўққиз қаватли уйда турарди. Уч хонали уй ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳаммаёқ ораста. Толибжон, ивирсиладиган ёш бола бўлмагандан кейин, шляпасини бир томонга, костюмини бир томонга иргитадиган эркак киши бўлмагандан кейин, қандай қилиб ивирсиқ бўларди, деб ўйлади. Сервант япон, хитой, француз, Бовар сервислари билан тўлган. Чехларнинг рангли биллур идишлари электр нурида чақнаб кўзни оларди. Зал уйнинг бир деворини эроннинг ипак гилами эгаллаган. Ўртасига Леонардо да Винчининг Мона Лиза (Жаконда) суврати илиб қўйилган. Столда икки кишига етарли ширинликлар, «Камус» деб аталган француз коньяги. Толибжон ўзининг соддалигидан ўкинди. Э, нодон, аёл кишининг уйига кетяпсан, бир бойламгина гулдаста олмайсанми, у ҳам бўлмаса, битта духи олсанг бўлмасмиди?

– Жайронахон, умримда ёлғиз аёл кишининг уйига кирмаганман. Гул олишга ҳам ақлим етмапти.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

– Тажрибангиз йўқ-да. Бу масалада ҳали норастасиз. Балоғатга ҳам етиб қоларсиз.

Толибжон Рибников олдидан чикиб келаётганда кабулхонада Жайронани учратган эди. У, сизга айтадиган гапим бор эди, Толибжон ака, пастда пича кутмайсизми, деб илтимос қилди.

Жайрона Рибников олдида узоқ турмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтмаёқ қайтиб чиқди. Боя кабинетга кириб кетаётганда чеҳраси яшнаб турган эди. Энди қандайдир асабийроқ кўринарди.

Улар сўзсиз юриб, тўғридаги Гагарин хайкали ўрнатилган хиёбондан боришарди.

Анҳорнинг нариги томонидан футбол ишқибозларининг ўқтин-ўқтин ҳаяжонли қийқириқлари эшитилиб турарди. Жайрона гап бошлади:

– Толибжон ака, дарбадарлик яна бошимизга тушяпти-ку. Индамай кетаверамизми? Сизни-ку, билмайман, аммо мен бунақа адолатсизликка энди чидамайман. Ахир, мен аёл кишиман. Умрим ўтиб кетяпти. Ҳеч ким буни ўйламайди. Рўзғор қилсам, бола-чақа орттирсам, дейман. Мени ҳеч кимим йўқ. Детдомда ўсганман. Таниш аёлларнинг уйларига борганимда, болаларини кўриб ҳавасим келади. Бегона юртларда дарбадар кезаверсам, қачон бир рўзғорнинг бошини тутаман. Эртами-индин умр ҳам ху деганча ўтиб кетади. Қарирман ҳам. Гўдаклигим «Болалар уйи»да ўтгани етмагандек, қарилигим ҳам «кексалар уйи»да ўтадимми? Ана шуниси алам қилади.

– Қаерга юборишяпти? – деди Толибжон.

– Ливанга. Бормайман, деб қатъий жавоб қилдим. Борасан, дейди. Коммунистсан, бўйин товлашга ҳаққинг йўқ, дейди. Бормайман, эрга тегаман, дедим.

– Жайронахон, Маҳкамов мени кутяпти. Муҳим гапи борга ўхшайди. Келинг, кечкурун кўришайлик.

Жайрона юришдан тўхтади.

– Толибжон ака. Ичим тўлиб кетган. Тўкиб соладиган одамим йўқ. Сиз аҳволимни биласиз. Ҳеч бўлмаса, сизга айтай.

У шундай дея, сумкасидан қоғоз олиб, телефон номерини ёзиб берди. Аввал телефон қилинг, ўзим бориб олиб келаман.

Жайрона «Яшил гумбаз» кафесининг рўпарасидаги тўққиз каватли уйда турарди. Уч хонали уй ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳаммаёқ ораста. Толибжон, ивирсиладиган ёш бола бўлмагандан кейин, шляпасини бир томонга, костюмини бир томонга иргитадиган эркак киши бўлмагандан кейин, қандай қилиб ивирсиқ бўларди, деб ўйлади. Сервант япон, хитой, француз, Бовар сервислари билан тўлган. Чехларнинг рангли биллур идишлари электр нурида чақнаб кўзни оларди. Зал уйнинг бир деворини эроннинг ипак гилами эгаллаган. Ўртасига Леонардо да Винчининг Мона Лиза (Жаконда) суврати илиб қўйилган. Столда икки кишига етарли ширинликлар, «Камус» деб аталган француз коньяги. Толибжон ўзининг соддалигидан ўқинди. Э, нодон, аёл кишининг уйига кетяпсан, бир бойламгина гулдаста олмайсанми, у ҳам бўлмаса, битта духи олсанг бўлмасмиди?

– Жайронахон, умримда ёлғиз аёл кишининг уйига қирмаганман. Гул олишга ҳам ақлим етмапти.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

– Тажрибангиз йўқ-да. Бу масалада ҳали норастасиз. Балоғатга ҳам етиб қоларсиз.

Жайронанинг эғнида ҳаворанг юпқа халат. Бадани ҳар хил тасмалардан холи бўлганидан бутун вужуди тўлганиб турарди. Толибжон назарида эртақлар оламига тушиб қолган-у, дунёда тенги йўқ бир пари атрофида парвона бўлаётгандек.

Жайрона биллур вазада вараки олиб чиқди.

– Бошқа овқатдан умид қилманг. Бори шу.

Уйни варақи ҳиди тутиб кетди.

– Келинг, шу аламларга биттадан коньяк ичайлик.

У шундай деб «Камус»нинг тикинини суғура бошлади. Очи. Қадаҳчаларга тўлдириб қуйди.

– Қани, Толибжон ака. Икковимиз учун. Тошларга урилиб ёрилмаган, ҳеч кимга эгилмаган бошларимиз учун. Нопоклик аралашмаган машаққатли ҳаётимиз учун, бундан буён ҳам худди шундай яшашимиз учун. Олинг, ака!

Толибжон кўпдан бери ичкиликни оғзига олмаган. Шу бугун ичгиси келиб турган эди. Айни муддао бўлди. Сесканмасдан, афтини бужмайтирмасдан ичиб юборди. Аввалига гап гапга қовушмай турган эди, учинчи қадаҳдан кейин «индамас» Толибжон ҳам тилга кирди. Жиндек қизишиб олган Жайрона дадиллашди.

– Толибжон ака, эртага бориб отказ қилинг. Бормайман, деб очиқ айтинг. Ҳеч нарса қилишолмайди. Сиз чарчаган, дам олиши керак бўлган одамсиз. Мажбуран юборишга ҳақлари йўқ.

Толибжон ён чўнтагидан конверт чиқазиб столга қўйди.

– Энди Рибников олдига боришга ҳожат қолмади. Ишларим бировга айтса асло ишонмайдиган даражада муваффақиятли бўлди. Конвертни очиб кўринг.

Жайрона конвертни очиб, қоғозларга кўз югуртирди-ю, қийқириб чапак чалиб юборди.

Қоғозларнинг бирида Толибжон Усмоновга Иттифок аҳамиятидаги пенсия тайин қилиш тўғрисида қарор. Бирида унинг чет элларда ишлаб юрган пайтларининг ўн йилига командировка харажатлари тўлаш тўғрисида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг кўрсатмаси, яна бирида конунсиз равишда тортиб олинган квартирасини қайтиб бериш, ҳозир бу хоналарни эгаллаб турган кишиларни зудлик билан кўчириб юбориш ва хоналарни таъмирлаш тўғрисида Тошкент шаҳар ижроия комитетининг кўрсатмаси ва, ниҳоят, Толибжонга беш йил муддат давомида даволаш фондидан ҳар ойга беш юз сўмдан пул ажратиш тўғрисида Республика касаба союзининг кўрсатмаси бор эди.

Толибжон бу ҳужжатларга илова қилди:

— Агар сизни мажбуран чет элга юборишса, мен бу имтиёзларнинг баридан кечиб, сиз билан кетаман...

Толибжоннинг гапи оғзида қолди. Жайрона ўрнидан туриб, унинг кўлидан тортиб турғизди. Бўйнига осилиб чўлп-чўлп ўпа бошлади.

— Ҳеч қаёққа кетмайман. Энди ўтиринг. Одамларга ўхшаб бир хотиржам базми жамшид қиламиз.

Иккови ҳам қадахларни то охиригача бўшатишди.

— Мен бошлаган бир муҳим операцияни охирига етказишим керак, — деди Жайрона ва тоғдаги саргузаштларини шошилмасдан айта бошлади. Толибжон бу гапларга ишонишни ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Унинг ҳар гапига, наҳотки, деб луқма ташлаб турарди. Шу тобда Жайрона унинг кўзига бениҳоя жасур аёл бўлиб кўринарди.

– Мен дўстингизнинг пайига тушганман. Бу одам ҳар қандай амалдорни пулга сотиб оладиган, бениҳоя шафқатсиз, икки қўли қонга беланган жаллод. Суратларни, тош қалъанинг планини, унга олиб борадиган йўл харитасини Лукмоновнинг ўз қўлига топширдим. Яна бир гап. Фотоплёнкадаги сувратларда Мирвалининг тоғда ов қилиб юргани, сойда чўмилгани, чўққига чиқиб, қорга яланғоч бўлиб думалагани олинган экан.

Толибжон афсуслангандек, унга қараб турарди.

– Нега менга ғалати қараяпсиз, Толибжон ака? – деди ҳайрон бўлган Жайрона.

– Шунча меҳнатингиз бекор кетибди-ку! Ахир, Мирвали билан Лукмонов ака-укадек кадрдон-ку! Ҳар якшанба куни Лукмонов вертолётда келиб Мирвали билан кийик овлайди. Энди мендан кўра сизнинг ҳаётингиз хавф остида экан. Лукмонов сиз тайёрлаган ҳужжатларни Мирвалига кўрсатмаган, деб ўйлайсизми? Йўқ, аллақачон кўрсатиб бўлган.

– Толибжон ака, Лукмоновнинг худди ана шундай қилишини билиб туриб ҳужжатларни берганман. Мени анойи деб ўйламанг. Лейтенант Мардон Рўзиев билан «иш» бошлаганимиздан кейин Лукмоновга ҳужжатларни берганман. Тоғдаги ишратхонанинг плани, унга олиб борадиган йўл харитасининг бир нусхаси ўзимда қолган.

– Бу ишларингиз натижасиз қолади-да.

– Унақамас, – деди Жайрона. – Натижаси мен ўйлагандан ҳам яхши бўлди. Лукмонов билан Рихсиевнинг қилмишларини лейтенант худди кино кўраётгандек қилиб гапириб берди. Яширин ишратхона тўғрисида ҳам, Мирвалининг Лукмоновга шу жойни сотмагани

тўғрисида ҳам гапирди. Ана шундан кейин Лукмонов канчалик ёвуз одам экани маълум бўлди. Худди ўша кундан бошлаб эркатой Мирвали доимий кузатув остига олинди. Хўш, бу натижа бермаганими?

Толибжон Жайронага қараб туриб, бу кичкинагина кизда шунча қудрат, шунча ақл, шунча ирода, шунча тадбир қайдан пайдо бўлган, деб ўйларди. Ҳар бир қилган ишининг оқибатини кўриб туришига, ёзувчи айтгандек, эртага кичишадиган жойини бугун қашлаб кўйишига қойил қоларди.

XV

Райкомнинг биринчи секретари эрталаб парткомга телефон қилиб, Мирвали у ёқ-бу ёққа кетиб қолмасин, ўн бирларда бораман, деб айтиб қўйган эди. У айтган пайтида келди. Аммо биринчи постдаги навбатчи йўлини тўсди. У мен райкомнинг биринчи секретариман, қўйиб юборинг, деса ҳам кўнмади. Хўжайин ҳеч кимни киритма, деганлар, деб туриб олди. Жаҳли чиққан секретарь телефон трубкасини олиб, котибадан директорга улашни сўради.

– Директорга райком секретари Қодиров кепти, денг...

Киз хўп, ҳозир кириб айтаман, деганча анча ҳаяллаб қолди. Кейин трубкадан овоз келди:

– Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар.

Райком секретари шунча йиллар ҳар хил лавозимларда ишлаб бунчалик мулзам бўлмаган эди. Бу қанақаси? Ўз қўл остидаги одам шундай деб турса...

Қодиров қайтиб кетди. Райкомга келиб, обкомнинг биринчи котибига бўлган воқеани телефонда айтиб берди.

– Да-а, – деди Маҳкамов, – жуда шишиниб кетибди-лар-ку. Бурниларини ерга ишқаб қўйиш керакка ўхшайди. Мундоқ килинг. Кечкурунга бюро чакиринг. Мен ҳам қатнашаман. Жуда бошимизга чиқариб юбордик уни.

– Битта шу масалага бюро чақирсак қанақа бўларкин?

– Ахир, пишиб турган масалалар кўп-ку! Масалан, пахта теримига тайёргарлик, мактаблар ремонти, кўп профилли касалхона қурилиши масаласи ҳам бор. Бўпти, кечкурун ўша ерда гаплашамиз.

Аммо кечқуран гаплашиш насиб қилмади. Телефонда гаплашиб қўя қолишди.

– Қодировмисиз? Укам, энди шундоқ бўлиб қолди. Бюрони қолдиришга тўғри келади. Тошкент билан гаплашган эдим, қўнишмади. Ҳозирча бу масала очиқ қола турсин. Сиз диққат бўлмай ишингизни қилаверинг.

Қодиров кеч салқинда бир-икки хўжаликнинг тамакисини кўрмоқчи эди. Кўнглига сиғмади. Шофёрига жавоб бериб, ўзи уйига пиёда кетди.

* * *

Обкомнинг қора «Чайка»си харсанг тошлар пинжига суқилган кафе олдида тўхтади.

Бу жой ниҳоятда сўлим, баҳаво эди. Йўловчи автобуслар шу жойда бир дам тўхтаб ўтарди. Ҳайдовчилар қизиб кетган моторларни совитиб олишарди. Йўловчи-

лар эса пастликдаги магазинга ёпирилиб киришар, бир қисми кафега кириб чой, кабоб буюришарди.

Кафе орқаси чуқур жар. Унда тогдан куйилиб келаётган Омонқўтон сойи оролчалар ҳосил қилиб оқади. Соининг нарёгида юксалган адирлар баҳайбат тоғ силсилаларига вланиб кетади.

Кафеда биронта бўш жой йўқ. Кабобпазларнинг, чой ташувчиларнинг қўли қўлига тегмайди.

Аммо «Чайка»да келганларга юқорига, ичи ковак бўлиб кетган чинор тагига алоҳида жой қилинган. Ясатилган дастурхон атрофига сават стулчалар қўйилган. Оппоқ халат кийган ўрта яшар мезбон яқин икки соатдан бери йўлга тикилиб ўтирипти.

Бу ерда ишлайдиган, яшайдиганлар бунақа меҳмонларни кўп кўришган. Айниқса, шу «Чайка» Тошкентга бориб олиб келаётган меҳмон қанақа лавозимга мўлжалланганини сира адашмасдан айтиб бера олишарди. Агар райкомга янги котиб ёки ижроқўмга раис тайин қилинадиган бўлса, албатта шу «Чайка» келарди.

– Райком Қодировнинг ҳам куни битибди-да, – деди «Чайка»га қараб бир чойхўр. – Ҳозир Қодировнинг жанозасини ўқишади, «чилёсин» қилишади.

– Тўғри айтасан. Балки янги «газета» олиб келишгандир... Буни ҳам Мирвали бир кунда ўқиб ташлайди.

Ҳамманинг кўзи янги меҳмонда эди. Ёши олтамишларни қоралаб бораётган, қўл ҳаракатларидан, юриш-туришларидан, одамларга беписанд қарашидан илгари катта лавозимлар жilовини ушлагани билиниб турган киши ҳурматли китобхонларимизга таниш Ҳожимурод Холматов эди. Нурмат тоға тоғ ўнгирларига яланғоч ҳайдаган, сарсон-саргардон қилганидан

буён бу томонларга келмай қўйган эди. Унинг бу жойларни кўрарга кўзи йўқ. Мана, тақдир тақозоси билан яна келяпти. Келяпти-ю, бўлиб ўтган воқеани эсламасликка тиришиб, йўл-йўлакай фикрни алаҳситадиган воқеаларни ўйлаб келяпти.

Мезбон махсус тайёрланган кабобни чўғи лангиллаб турган қўрага тера бошлади. Кела-келгунча машинада ўтиравериб, бели қотиб кетган Ҳожимурод у ёқдан бу ёққа юриб, оёғининг чигилини ёзмокчи бўлди. Пастликдаги магазин очиқ эди. Ҳозиргина жўнаб кетган автобус бу ерни гавжум қилиб турган йўловчиларни олиб кетган. Магазинда одам йўқ эди. Ҳожимурод нималар бор экан, деб ичкарига кирди. Пештахта орқасида ёшгина сотувчи йигит кичкинагина эговча билан тирноғини кириб ўтирарди.

Ҳожимурод дурустроқ бирон нарса бормикин, деб дўконни эринмай айланиб чикди. Кўнглига ўтирадиган нарса кўринмади. Бир маҳал қулоғига жуда узоқдан аллақандай куй эшитилгандек бўлди. Бу куй унга таниш ва қадрдон эди. Ҳожимурод аланглаб куй таралаётган жойни қидира бошлади. Пештахта устидаги бир сўмлик сўлкавойдан сал каттароқ соатга кўзи тушди. Куй шу соатдан таралаётган эди. Ҳожимурод унга яқин борганда куй тинди. Соатни қўлига олди. У ёқ-бу ёғига қаради. Унинг соатга ҳавас билан қараётганини кўрган сотувчи йигит, японники, деди. Ҳожимурод уни қулоғига тутди. Чиқиллаб турипти. Ҳу, това тош устида дирғизлаб ётган пайтида ҳам билагида худди шунақа чиқиллаб турганди.

– Яхши соат. Точний юради. Музыка чалади. Кечаси ўзидан нур чиқазади. Ойни, йилни, ҳафталарни ҳам

кўрсатиб туради. Ёнидаги кнопкани босиб кўйсангиз, звонок чалиб уйғотади.

Ҳожимурод сотувчи йигитга қаради.

– Неча пулга олгансиз?

Йигит кўл силтади.

– Сув текин. Битта брезент туфли, битта каламинка шим, битта чит кўйлакка алмаштириб олганман. Пулга чакса, жами ўттиз беш сўмга етмайди. Оғайниларим, сотасанми, деб ҳол-жонимга кўйишмайди. Биттаси беш юз сўм берди. Сотмадим.

– Қонунни биласизми? – деди Ҳожимурод. – Ўғрилиқ молни сотиб олган одамга ҳам статья бор. Сиз ўғрилиқ молни сотиб олибсиз.

– Йўғ-э, – деди кўрқиб кетган йигит. «Чайка»да келган бу одам прокурор эмасмикин, министр эмасмикин, деган ўй бир лаҳза кўнглидан ўтди. – Менга туппа-тузук одам сотган эди.

Ҳожимурод соатни йигитнинг кўлига берди.

– Ҳозир сизга ўғирлиқ эканини исбот қилиб бераман. Битта кичкина пичоқча учини ёнбошидаги улоқ жойига тикинг. Орқа қопқоғи очилади. Унга «1959-йил, 50 ёш. Ҳ. Холматовга» деб ёзилган. Қани, очинг!

Йигитча боя тирноқ кириб ўтирган эговча учи билан қопқоқни очди. Очди-ю, хайрон бўлиб қолди. Ҳожимуродга савол назари билан қаради.

– Қаёқдан билдингиз, ака? Ҳў, қанчадан бери бу соатни тутаман. Муни қарангки, қопқоғини очиб кўрмабман.

– Э, укагинам-э, ахир бу соат меники эди. Йўқотиб юрган эдим.

У шундай деб ёнидан қизил муқовали гувоҳномасини олиб узатди. Унда «Ҳожимурод Холматов» деб ёзилган эди.

Йигит соат қўлдан кетишига аниқ ишонган эди. Аммо Ҳожимурод умрида биринчи марта мардлик қилиб, йигитнинг олдига битта эллик сўмликни ташлади.

– Осон кутулдингиз, укагинам. Сизни милицияга бериб юбориш ўрнига пул беряпман. Олинг, иккинчи бунақа иш қила кўрманг. Сиз савдо ходимисиз. Қонунни яхши билишингиз керак.

Ҳожимурод шундай деди-ю, соатни олиб, ташқарига чиқиб кетди. У иримчи эди. Иш бошлайдиган районга биринчи қадамини босиши билан бир умрга йўқотган нарсасини топди. Демак, ишлари яхши бўлади. Бироқ, Мирвали билан тил топиб кетармикан? Не-не райком секретарларининг бошини еган бу жоҳил сал бўлса ҳам унга ён берармикан? Аммо Ҳожимурод ҳам кўпни кўрган, пихи қайрилганлардан эди. Кеча «юқорида» бўлган суҳбатда, Мирвали билан тил топиб ишланг, деб тайинлашган эди. Шундоқ бўлгандан кейин бу ярамас билан нон-қатиқ бўлишим керак. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади-ку. Уни инидан чиқазаман. Ҳиндиларга ўхшаб сурнай чалиб ўйнатаман. Сен илон бўлсанг, мен мушукман. Орқамни пайғамбарлар силаган. Тоғдан ташласанг ҳам тўрт оёғим билан тушаман.

Ҳожимурод кабоб чайнаб ўтираркан, Мирвалини ўз томонига оғдиришни ўйларди. Икковимиз бир ёқадан бош чиқазиб ишлаймиз, бу томонларга фақат сен учун келдим, юқорида бешта районни айтишди, танла, дейишди. Мен сен бор бўлганинг учун шу районни танладим, дейман. Ишларингга аралашмайман, шу хўжалик

сеники, вақти-вақти билан ҳолимдан хабар олиб турсанг бўлгани, дейман. Бунақа гап кимга ёкмайди? Ёғдек эриб кетади. Вақтики келиб битта чигил жойини топиб, ушлаб олганимдан кейин, жилови кўлимда бўлади.

Ҳожимурод игнанинг тешигини кўзойнаксиз кўради-ганлардан эди. Олдидан келса қопадиган, орқасидан келса, тепадиган ўжар хўжалик раҳбарларини бўйсундирган, бўйин бермаганларини қайириб ташлаган, қаерда ишламасин, ҳукмини ўтказган эди. Аввалига ҳалимдек мулойим бўларди. Кейин силлиққина бўлиб рақибларининг пинжига кирар, оғрийдиган жойини пайпаслаб топгач, худди ўша жойига зарба берарди. У раҳбарликнинг мураккаб стратегиясини эгаллаган, пишиқ одам эди.

Мирвали бошқача рақиблардан эди. Сал бўш келса, ҳап қилади-ю, ютади-қўяди. Ҳожимурод ишни унга суяк ташлаб кўришдан бошлашга аҳд қилди.

Аммо Мирвали бюрода унинг номзодини қувватлаб сўзга ҳам чиқмади, овоз ҳам бермади. Одамлар унинг атрофини ўраб, янги, катта лавозим билан табриклаётганларида Мирвали индамай ёнидан ўтиб кетаверди.

Ҳожимуроднинг келишидан Мирвалининг дили оғриган эди. Отахон яна сўзида турмади. Исроилнинг жанозасига келганда ижроқўм раислигига у айтган кишини юборишга ваъда қилган эди-ку! Нима бўлди? Отахон кетма-кет унинг хоҳишини қайтаряпти. Орага бирон ғаламис тушдимикин? Майли, у юборган одамни шунақа ҳам маймун қилиб ўйнатайки, чапак чалсам, йўрғалаб ўйинга тушиб кетадиган бўлсин.

У шундай ўйлар билан райком биносидан чиқди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, машинасини қидираётган эди, обком секретарининг ёрдамчиси ёнига келди.

– Мирвали ака, ўртоқ Маҳкамов сизни сўраяптилар. Зарур гаплари бор экан, биринчининг кабинетига кирармишсиз.

Мирвали унга нима деб жавоб беришини билмай, ўйланиб туриб қолди. У Маҳкамов билан кўпдан бери чап келиб юрипти. Лекин бегоналар олдида уни хуш кўрмаслигини сездирмасди. Нима қилсам экан, кетаверайми ё қайтайми, деб ўзидан ўзи сўради. Кириш керак. Кирмасам, гап илашиб раҳбарга етади. Юборган одамимга борган куниёк, иш бошламасданок ғайирлик қиляпти, дейди.

Мирвали истар-истамас яна райком биносига кирди-ю, иккинчи каватга кўтарилди. Қодировнинг кабинетда Маҳкамовдан ташқари бюро аъзолари ўтиришарди. Мирвали кирганда, Маҳкамов ўрнидан турмади. Келинг, деб кўя қолди. У Мирвалининг номзод учун овоз бермаганини биларди. Мирвалига ёқмаган ижрокўм раиси бемалол ишлолмаслигини ҳам билади. Янги раис унга ёқмаганини бошқалар ҳам сезиб туришипти. Аммо Мирвали қанча ғўдаймасин, ичи бўшаб қолганини улар билишмасди. Буни Маҳкамов билан Қодировгина биларди.

– Бир пиёла чойимизни ичмай кетмоқчимисиз? Сиз чой қилиб бермасангиз ҳам биз қилдик. Ҳозир чиқиб очик ҳавода пича тамадди қиламиз, – деди Қодиров бўш курсини суриб, уни ўтиришга ундар экан. – Энди эски одатингизни қилманг, ғайирлик қилманг.

Мирвали ғижинди. «Ия, бу тирранчанинг ҳам тили чиқиб қопти-ку! Ўзи нима гап?» – деб ўйлади. Лекин жавоб қилмади.

Кўпчилик бўлиб райком билан ижрокўм ходимлари овқатланадиган икки хонали олди айвон меҳмонхонага тушишди. Бу ерда ортикча ҳашамсиз дастурхон тайёрланган эди. Райком котиби Қодиров Ҳожимуродни тўрга олиб:

– Шу жой сизники. Энди сиз мезбон, биз меҳмонмиз. Ҳимматингизни кўрсатинг, – деди.

Ҳожимурод меҳмонларни ўтиришга таклиф қилар экан, Мирвалига қаради.

– Сиз манави ёққа ўтинг. – Мирвали у суриб қўйган курсига ўтирди. – Ўртоқлар, мен янги одамман, деб айтолмайман. Ҳаммангизни танийман. Хизмат юзасидан тез-тез учрашиб турганмиз. Районни ҳам биламан. Ҳамма хўжаликларни бўлмаса ҳам, кўпини кўрганман. Айниқса, дўстимиз, машҳур пахтакор, ажойиб ташкилотчи, номи Иттифоққа кетган Мирвали Рихсиев раҳбарлик қилаётган хўжаликни жуда яхши биламан. Мен, албатта, Мирвалидек инсонлар билан ишлашдан завқланаман. Унинг хўжалиги бир мактабки, унда мана-ман деган хўжалик раҳбарлари ўқиса арзийди. Ўйлайманки, Мирвали мени ҳам шу ажойиб мактабнинг бир ношуд талабаси деб билади.

Мирвали унинг гапини бўлди:

– Ҳожи ака, ўзингиз академиксиз. Биздақаларнинг кўпига дарс берасиз.

– Аксияда фарғоналикларни ҳам қочирасиз, Мирвалижон! – деди Ҳожимурод.

Самарқанддан то Бойсуннинг Сайробигача бу ерликлар аскияни «аксия», кинони «кно» деб айтарди.

Гапнинг буёғи ҳазилга айланиб кетди. Мирвали Ҳожимуроднинг ялтоқланишидан ундан чўчиётганини

сезди. Кўнглида: «Сен билан тил топмасам ишломас эканман, йўригингдан чиқмайман», деган гап ётганини Мирвали аллақачон сезган эди. Бу «газета»ни ҳам жуда тез ўқиб ташлашга акли етди.

Гапдан гап чиқиб, Маҳкамов янги раисга уй топилгунча бирон дурустроқ жой кераклигини ўртага ташлаб қолди. У шундай дея туриб, Мирвалига қаради.

– Меҳмонхонангизда беш-ўн кун яшаб турса...

Маҳкамовнинг гапи оғзида қолди.

– Бўлмас-ов. Келди-кетди кўп жойда кийналиб қоладилар. Меҳмонхона бир карвонсаройдек гап. Ҳали мухбирлар, ҳали киночилар, ҳали олимлар, ишқилиб, бирон кун одамсиз турмайди. Дача узоқлик қилади. Иссиқ-совуқларидан хабар оладиган одам йўқ. Агар хўп десалар, Чорчинорга жой қилиб беришим мумкин. У ерда яхши пазанда Нурмат тоға деган киши бор. Зерик-тирмайди.

Мирвали шу гапни айтди-ю, ер остидан Ҳожимуродга қаради. Унинг бир қоши кўтарилиб, лабининг чети пир-пир уча бошлади. Мирвали атайлаб унинг кушандаси Нурмат тоғани тилга олди.

– Йўқ, йўқ, ўртоқ Маҳкамов, Самарқанддан қатнаб турарман.

– Йўқ, бўлмайди. Иссиқ-совуғингиздан хабар олиш қийин бўлади. Шаҳрисабз меҳмонхонасининг люкс хонаси жуда сизбоп. Келди-кетдини кутадиган кенг зали ҳам бор, – деди Маҳкамов.

Шу билан уй тўғрисидаги гап тугади. Ҳожимурод иш бошламай туриб, Мирвалининг биринчи зарбасига дуч келганини сезди. Сир бой бермади.

– Мирвали укам, – деди у сунъий бир самимийлик билан ва йўлда ўйлаб қўйган гапларини тилига чиқарди, – бу жойга сизга ишониб келганман. «Юқорига» чақиришганда бешта районни айтишди. Хоҳлаганингни танла, дейишди. Мен атайин сиз бор районни танладим. Сиз билан бўлсам, ишлаш осон кўчишини билганимдан шундай қилдим. Қўлни қўлга бериб бир ишлашамиз, бўптимми?

«Ҳа, тулки», деди ичида Мирвали унинг гапларини кўнгил учун тасдиқларкан.

У идорага қайтаркан, бир ҳисобда бу галварсининг келгани дуруст бўлди, гуноҳи кўп одам, тили қисик, бунақаларнинг бурнидан ип ўтказиб етаклаб юриш осон, бошқа биронта жангариси келгандан шунинг ўзи дурустга ўхшайди, деб ўйлади. Лекин уй масаласига келганда Мирвали ҳақ эди. Нима қилади бегонани хонадонига олиб кириб. Уйдаги сирни кўчага чиқазиб нима қилади?! Агар Ҳожимурод шу ерда яшаса, кўп сирлардан огоҳ бўлиши мумкин. Бунақа одамларга сал узоқроқдан муомала қилган дуруст.

XVI

Асқарали уйғониб ёнига қаради, хотини йўқ. Ташқарига чиққандир, деб бироз кутди. Ундан дарак бўлмади. Гугурт чақиб табуреткадаги соатга қаради. Иккидан ўтибди. Ўрнидан туриб, чирокни ёқди. Ташқарига чикмоқчи эди, остонада иягига тиралиб ўтирган хотинини кўриб хайрон бўлди.

– Сенга нима бўлди? Эт-бетинг оғриётгани йўқми?

– Йў-ў-ўк, – деди чўзиб Салима. – Мош ўлгурдан дарак йўк.

– Э, шунга ухламаяпсанми! Юргандир дайдиб. Ҳозир авжи мов маҳали, кавалери олиб кетган уни. Тур, кириб ёт. Шамоллаб қоласан.

Асқарали шундай деб ичкарига қайтиб кирди-да, тўнини олиб чиқиб, Салиманинг елкасига ташлади.

Улар тоғда биринчи марта баҳорни кутишарди.

Ҳаво анча салқин эди. Тоғ ўнгирларида ҳали қор эримай қотиб ётибди. Тонгга яқин ариқлар бетини тухум пўчоғидек юпка муз қоплайди.

Салима шу Мош мушугига ўрганиб қолган. Уни кўзини очмаган вақтида боқиб олган. Бу ёққа келаётганларида ўзлари билан олиб келишган эди.

Икки йилдирки, Мош улар хонадонининг ҳақиқий аъзоси бўлиб қолганди.

Ўн кундан бери Мошнинг юриш-туриши бошқача. Кечалари полни тимдалар, дераза рафига чиқиб олиб, ташқарига интиларди.

Бу тоғларда ҳамма нарса бошқача. Гиёҳидан тортиб жониворлари-ю курт-кумурсқаларигача шаҳарникига ўхшамасди. Тоғ мушуклари ёввойилашиб кетган, одамга яқин келмасди. Миёвлаши ҳам аллақандай йиртқичлигидан дарак бериб турарди.

Уй атрофида ана шундай ёввойи мушуклардан бири ўралашиб қолди. Кечалари одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук миёвлар, баъзан ўзини деразага урарди. Ўшандай пайтларда Мош ҳам безовталаниб, каравотдан столга, столдан токчага сакраб, чойнак-пиёлаларни жаранглатиб тушириб юборарди.

Бу хил нотинчлик жонига теккан Асқарали жаҳл билан эшикни очиб юборарди. Шунда Мош ташқарига ўқдек отилиб чиқиб кетарди-ю, тонг маҳали гингшиб, эшикни тимдаларди. Асқарали уни сўкиб-сўкиб яна ичкарига киритиб юборарди. Мош куни билан ухлар, идишига қуйиб қўйилган сутга қайрилиб қарамасди.

Ҳар куни қоронғу тушиши билан яна ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши, Мошнинг безовталиги бошланарди.

— Шу мушугингни қопга солиб, юк ортилган вагонга ташлаб келаман, бу нима, бирон кун одамга ўхшаб ухлаёлмайман.

Салима, ҳой, бу шахдингиздан қайтинг-ов, бир-икки кунда тинчиб қолади, деб уни шахдидан қайтарарди. Аммо Мош ўзини деразага уришдан тийилмасди.

Ана шундай чиқиб кетишларнинг бирида Мош уйга қайтиб келмади.

* * *

Асқарали «Москвич»ини чодирнинг олдигинасида тўхтатди.

Бу ерда газ балони, икки камфоралик плита, учта пақир. Чодир ичида йиғма стол ва стуллар. Тепага тош-фонар осилган. Столда батареяли иккита фонар, «Спи-дола» радиоси, дурбин.

Пастда, шағал тўкилган йўлда машина қораси кўринди. Бу совхознинг фақат директор билан Расулбек минадиган оқ «Нива»си эди. Асқарали аввалига, мени излаб келишяпти, деб ўйлаб, қараб турди. Машинадан у турган жой кўринмасди. «Нива» баҳайбат тошлар панасида

бир кўриниб, бир кўринмай келарди. Тахминан, икки юз метрларча наридаги пастликда машина тўхтади. Ундан Мирвалими, Расулбекми тушди. Узоқдан кимлигини билиб бўлмасди. Асқарали чодирга кириб, дурбин олиб чиқди. Қаради. Мирвали экан. У икки қўлини белига тираб, ғилдиракка хайрон қараб турарди. Асқарали дурбинни ғилдиракка тўғрилади. Ели чиқиб, пучайиб қопти. Асқарали қарашиб юбора қолай, деб энди чоғланиб турган эди, машинанинг эшиги очилиб, бир аёл тушди: Седона.

У ўтган йили Самарқанд медицина институтини тугатиб келган, асли Варганзедан эди.

Асқарали уни яхши танирди. Бир куни селда қолиб шамоллаганда профилакторияга бориб, унга банка қўйдирган эди.

Седона авжи ширага тўлган. Қишлоқ йигитларининг кўзи унда. Эркак зоти борки, унга бир қарамай, бирон хуш ёқадиган гап айтмай ўтолмайди. Бўй йигитлар соппа-соғ бўлсалар ҳам ўзларини хасталикка олиб томир ушлатишга келишарди, қанчадан қанча байту ғазаллар айтиб, уни эритишга уринишарди. Бу хил муомалалар Седонага ёқарди. Ўзининг хусни малоҳатидан, яккаю ягоналигидан ғурурланарди.

Асқарали, тоғда бирон чўпон касал бўлиб қолган-у, Мирвали уни ўша ёққа олиб кетаётган бўлса керак, деб ўйлади. Шу топда бориб унга ёрдам берсам, ғаши келмасин, деб пастга тушмади.

Мирвали домкрат қўйиб орқа ғилдиракни олиб, бошқасини қўйди. Кейин Седонани машинага чиқазиб, йўлга тушди.

Тоғларнинг тунги манзараси ниҳоятда чиройли бўлади. Чанг-тўзондан, заводлардан, машиналардан кўтариладиган газлардан холи. Юлдузлар пиёладек-пиёладек бўлиб кўринади. Улар жуда яқин, худди қўл узатса етадигандек. Қараган одамнинг кўзи камашади. Аста эсаётган шаббода ўт-ўланларни силкиб, анвойи ислар олиб келади. Чигирткалар, чирилдоқлар бири олиб, бири қўйиб хониш қилади. Чалқанча ётган одам, албатта чексиз фазода сузиб юрган Ер йўлдошини кўради. У лип-лип қилиб, тоғнинг бу томонидан у томонига ўтиб кетади. Ундан кейин тоғу тошларни ларзага солиб реактив самолёт ўтади. Шундай пайтларда уяларда мудраган кушлар чирқиллаб юборишади. Бўрилар улийди. Шундоққина оёғинг тагидан тулкилар камон ўқидек учиб ўтади.

Кун ботишига яқин ўтган вертолёт кечаси соат ўн иккиларда қайтади. Кон излаб бургулаётган геологлар партиясига озик-овқат, асбоб-ускуна, портлатиш анжомлари олиб бориб қайтади. Баъзан сокин тоғ кечасини безовта қилиб портлаш товушлари эшитилади. Унинг овози ўнгирларда акс-садо бериб, узоқ айланиб юради. Охири тошларга бош қўйиб жимиб қолади.

Асқарали ана шундай – ҳам сокин, ҳам нотинч тоғ оқшомларини севиб қолган эди. Армиянинг кўчманчи ҳаётини йигирма йил кечирган офицер учун бу ҳаёт умрининг энг ноёб дақиқаларидан эди. Асқарали роҳат қилиб, мириқиб яшарди.

Осмоннинг ярмини қора девор бўлиб тўсиб ётган тоғ тизмалари орқасидан шошилмай бир чети синган ликопчадек ой кўтарилди. Бирданига атроф – тошлар, гиёҳлар кумуш рангга кирди.

Ой тепага келганда Асқарали чодирга кириб, тўшакка чўзилди.

Гиёҳлар шитирлайди. Шамол чодирни силкитади.

Бари бир Асқаралининг кўзи илинмади. Хаёли ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа олиб кетаверди. У асосан ўтмишни ўйларди. Йигирма йиллик ҳарбий хизмат уни болалик ўртоқларидан, қариндош-уруғларидан узиб қўйганди. Ҳарбий хизматдан бўшабдики, мана шу тоғларда кезади.

Аслида, у камгап, бировга аралашмайдиган одам эди. Атрофда бўлаётган воқеалардан беҳабар эди. Даврнинг шиддатли овозалари у кезиб юрган тоғ ораларига етиб келмасди.

Мош эса ёввойилашиб кетган. Баъзан чодирга келиб, Асқаралига ёв қараш қилар, қорнини тўйғазиб, ёввойи мушуклар тўдаси билан тоғма-тоғ изғиб кетарди.

Асқарали ётиб ётолмади, туриб туrolмади. Ҳали тонг ёришмасданоқ чодирдан ташқарига чиқди. Асқарали Мирвалига қойил қолиб юради. Шунча ғайрат, шунча шижоат қайдан пайдо бўлган бу одамда, деб унга ҳавас қиларди. У тўғрида ҳар хил иғво гаплар ҳам бўлиб турарди. Унча-мунчаси Асқаралининг ҳам қулоғига чалинганди.

Кимнидир урипти, кимнингдир хотинига тегишипти, кимнидир йўқ қилиб юборипти...

Асқарали бу гапларни кўролмайдиганлар тарқатган, деб ўйларди. Тўғри, унинг қаттиққўллиги бор. Шундай қилмаса, бунақа катта хўжаликни бошқариб бўладими? Бировни сўқади, бировни уришади, бировнинг бошини силайди. Минглаб гектар ерға экин-тикин қилиш, шунча одамнинг бошини бир ерга қовуштириш – унча-мунчанинг қўлидан келадиган иш эмас. Шу биттагина совхоз-

нинг ери иккита район ерига тенг келади. Мирвалидан бошқа киши буни эплотмайди. Йигит эмас, олов у!

Офтоб тошларга тушиб, шабнам кўтарила бошлади. Арилар негадир ҳалигача уядан чиқмаяпти. Бу ҳаво айнашига ишора, Асқарали жомга қўйилган пақирдаги асални очиб қаради. Хайрият, чумоли таламапти. Чумоли ўтмасин, деб жомга сув қуйди. Флягадаги асал копқоғини очиб қаради. Яхши турипти. Яна копқоғини зичлаб ёпиб қўйди.

Чодир безовта силкина бошлади.

Асқарали ташқарига чиқди. Осмонни қора булут қоплаб келарди. Шамол ўт-ўланларни чайқатар, ёввойи жийда шохларини буйдаларди. Ўнгирларда кўтарилган гирдоб хас-хашакларни чир айлантириб, осмони фалакка олиб чиқиб, қўйиб юборарди. Тоғ-тошлар тепасида хазонлар, хашаклар уяси бузилган кушлардек безовта айланарди.

Асқарали ташқаридаги нарсаларни ичкарига олиб кира бошлади. У флягаларни олиб киришга улгурмай шатир-шутур қилиб жала бошланди. Ҳаммаёқ копкоронги бўлиб кетди. Қора булутлар орасида қиличдек ялтираб чақин чақа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин, тоғу тошларни ларзага солиб, момақалди роқ гулдиради.

Беҳосдан бошланган жала селга айланди. Залворли тошларни ҳам қулатгудек сел ёнбағирлардан қуйилиб кела бошлади.

Замбурўқоя қўлтиғида икки автобусга тенг келадиган тош ярим белидан ташқарига чиқиб турарди. Ким билади, бу тош неча минг йиллардан бери шу алпозда турганикин? Юқоридан қуйилиб келаётган сел эллик метрча баландликдан шу тошга зарб билан уриларди.

Илгари сел йўли шу тошнинг нарёғида эди. Шағалу қумларни суриб келаётган оқим йўлини тўсиб қўйганидан сел энди шу тош тепасидан ҳар қандай ғовни суриб ташлайдиган куч билан қуйилиб келарди.

Асқаралининг назарида тошнинг бош томони пастга мункиётганга ўхшаб туюлди. У яна диққат билан тикилиб қараган эди, тош ўрнидан анча жилиб қолганини сизди. Сел суриб келган қора тош гулдурос билан пастга кулади. Пастга оға бошлаган тошга урилди-ю, уни жойидан қўзғатиб юборди. У ўнгир томонга сон-саноксиз тошларни суриб, ваҳима билан кулади. Замбуруғқоянинг бир томонини ўпириб, кенглиги ўн беш метр келадиган камар очиб қўйди. Камарга лойқа кириб, ҳайвонларнинг суякларини ювиб, пастга оқиза бошлади.

Асқарали брезент плаш ёпиниб, бу даҳшатли манзарани киприк қоқмай кузатиб турарди.

Илдизи билан қўпорилган қари чинорлар, арчалар пастга сурилиб туша бошлади.

Табиатнинг бу телба ўйини ўн минутдан сал ортик давом этди. Қўрғошиндек қора булутлар Ойқор тоғлари томон ўтиб кетди. Осмоннинг этаги очилди. Офтоб ҳам юз кўрсатди.

Бутун олам бир дамгина жимиб қолди. Қушлар чуғурламас, ҳайвонлар ҳам овоз бермасди.

Асқарали шунча тоғ кезиб, бунақа кучли селни кўрмаганди. Неча минг йиллардан бери қимирламай турган Замбуруғқоя қўлтиғидаги баҳайбат тошни кулатишга юзлаб портлатгичнинг ҳам қурби келмасди.

Чодир шамолда силкиनावериб, боғланган темир қозикларни қийшайтириб юборган эди. Асқарали қозикларни ўнглаб бошқатдан қоқди.

Ўнгириллар, тоғ этаклари туманга чулғанди. Офтоб бир зумда тошларни киздириб буғ кўтарарди. Ҳаммаёк оппоқ туман пардасига ўралиб қолди. Асаларилар ҳамон уядан чикмай, хатто ғўнғилламай тек туришарди. Асқарали ташқарида қолиб, шалаббо бўлган шолчани тош устига ёйиб қўйди.

Аста эса бошлаган шамол туманни суриб, пастликларга олиб кетди. Асқарали беихтиёр Замбуруғқоя тагида очилган камар томон кета бошлади. Ёлғизоёқ йўлларни шағал, қум босган. Чуқурликларда шох уюмлари қалашиб ётарди. Тошлар орасида эчки, қўйларнинг жасадлари кўринарди. Бирининг оёғи, бирининг боши тошлар орасида сиқилганча қолган. Асқарали қўй-ечкилар ўлигини кўрди. Камарга ўн метрча қолганда Асқаралининг кўзи тошлар орасидан бир бурчаги чиқиб турган темир қутига тушди. Нима экан деб яқин борди. Тошларни олиб, қути атрофидаги шағалларни суриб ташлади.

Пўлат сандиқ – сейф. Ҳайратдан серрайиб туриб қолган Асқарали уни ўнглаб, қулфи очикми, ёпиқлигини билмоқчи бўлди. Бир томони нам қумга ботиб турганидан ўнглаёлмади. Ҳарчанд уринса ҳам кучи етмади.

Атрофга аланглаб, сел оқизиб келган шох-шаббалар орасидан бир ходачани танлаб олиб, пўлат сандиқ тагидан қумларни сура бошлади. Охири таги очилди. Асқарали ходачани унинг тагига суқиб бор кучи билан босган эди, сандиқ кўтарилди. Уни яна бир кучаниш билан ўнглади. Сандиқ қулф эди. Асқарали уни кўтаришга уриниб кўрди, тахминан, юз килога яқин шекилли. Жойидан қўзғатолди-ю, аммо кўтаролмади.

Бу сандиқ қайдан келиб қолган, кимники? Унинг ичида ҳужжатми, бойликми, буни Асқарали билмасди.

Бир вақтлар Улуғбек хазинаси яширилган бу тоғларда яна қанчадан қанча хазиналар бор экан, деб ўйлади Асқарали. Мана шундай тасодиф бўлиб Улуғбек хазинаси ҳам бир кун топилиб қолса ажаб эмас.

Асқарали сандиқ устига шох-шабба ташлаб, орқасига қайтди. У ёқ-бу ёқни саранжом қилиб бўлгач, бу воқеадан милицияни хабардор қилмоқчи бўлди. «Москвич»и устидаги ёпқични олаётганда мотор гуриллаганини эшитди. Пастга қаради. Сел бузган йўлда силкиниб-силкиниб директорнинг «Нива»си келарди. Кеча ўтиб кетганича энди келяпти, деб ўйлади Асқарали.

У «Москвич» ёпқичини капот устида қолдириб, пастга югурди. Тошлардан тошларга сакраб бораркан, қўл ҳаракати билан Мирвалини тўхташга ундарди. Мирвали уни кўрди шекилли, сел олиб кетган омонат кўприкдан эллик метрча берида машинани тўхтатди.

Мирвали машинадан чиқиб, уни кутиб турди.

— Нима гап? Тинчликми?

Асқарали машина ичига қаради. Орқа ўриндикда Седона ғужанак бўлиб ўтирибди.

— Нима гап? — деди яна бояги гапини такрорлаб Мирвали.

Асқарали уни тирсагидан ушлаб четга тортди. Худди биров эшитиб қоладигандек шивирлаб, бўлган воқеани айтиб берди.

Мирвали ғалати аҳволга тушди. Нима дейишини билмай, бирпас гарангсиб туриб қолди.

Мирвали ҳар қандай танг аҳволдан жуда тез ўнгла-ниб оларди. Тез фикр қилар, тез хулоса чиқазарди.

У Асқаралини кучоқлаб олди.

— Биласизми, майор. Сиз мени шармандаликдан саклаб қолдингиз. Мен оз бўлмаса партбилетимдан ажралардим. Эл-юрт олдида шарманда бўлардим. Шу шармандаликдан мени сиз қутқардингиз. Бу сейфни бундан етти кун олдин идорадан ўғирлаб кетишган эди. Қидирмаган жойим қолмаганди. Бировга айтишга ор қилардим. Унда партбилетим, орденларим, депутатлик нишоним, «Олтин Юлдуз»им бор эди. Олий Советдан келган аллақанча ҳужжатлар бор эди. Дардим ичимда, куйиб-ёниб юргандим. Сизга минг раҳмат, майор! Илтимос, бу тўғрида бировга оғиз очманг. Мен бадном бўлиб қоламан. Энди қиёматлик ака-ука бўлайлик. Минг раҳмат сизга! Мен ҳам сизга бир яхшилик қиламан. Анави машинада ўтирган жононни қўйнингизга солиб қўяман.

Асқарали сесканиб кетди. Бу нима? Астойдил айт-яптими? Ё йўқотган нарсаси топилганидан севиниб дод-дираяптими?

Седона пастда қолди. Улар иккови тошларга тирмашиб юқорига чиқа бошлашди. Мирвали тоғларда юриб, баланд-баланд чўққиларга чиқиш машқини обдан эгаллаган эди. У осонликча тепага чиқиб олди. Асқарали ҳансираб қолди.

Улар тошдан тошга сакраб, Замбуруғқоя томон кетишди. Асқарали боя бостириб қўйган шох-шаббаларни олиб ташлади. Мирвали сандиқ тепасига келиб, энгашди. Қимирлатиб кўрди. Бирон ери пачоқ ҳам бўлмабди. Фақат қирилиб, бўёғи шилиниб, темири кўриниб қолибди, холос.

— Директор, қандай қилиб олиб кетасиз?

– Эплаймиз, – деди Мирвали. – Арқонми, симми борми?

– Машина бағажнигидан троссни олиб келайми? – деди Асқарали.

Мирвали бош ирғаб майли ишорасини қилди.

Асқарали кетди. Мирвали у кетиши билан сандикни яна қимирлатиб кўрди. Ичига сув кирмадимикин, дея ташвишланди. Агар калити ёнида бўлганда ҳозир очиб кўрарди. Афсуски, калит идорадаги бошқа сейфда.

Бу сандик ичи пулга, олтину марваридларга тўла эди. Ундан ташқари, пачка пачка юз сўмликлар, долларлар бор эди. Мирвали бу сандикни беш йил олдин шу жойга яшириб, ғор оғзига тошларни қалаштириб ташлаган эди. Ҳар йили бир келиб, сандикни очар, қоғоз пуллар айнаиб қолмадимикин, деб текшириб кўрарди. Бугунги сел ғорнинг ярмини ўпириб, сандикни ҳам пастга эндирган эди.

Асқарали сим арқон кўтариб келди. Арқоннинг икки учини сандикқа белбоғ қилиб бойлаб, икки кишилашиб судрай бошлашди. Сандикни то Асқаралининг чодирини олдида судраб келгунча икковлари ҳам ҳолдан тойишди.

– Менга қаранг, майор, тўхтанг энди бир иш қиласиз. Сандикни машинангизнинг орқасига бойлаймиз. Пастга прицеп қилиб олиб тушамиз. Кўркманг, машинага шикаст етмайди. Агар бирон жойи шилинса, шу бугуноқ гаражга олиб бораман. Саккизта мойи артилмаган «Жигули» турибди. Хоҳлаганингизни миниб кетаверасиз.

Асқарали унинг бу гапига кулибгина қўя қолди. Севиниб кетганидан нима деяётганини билмай доғдираяпти! Бу нарсалар топилмаса, бечора чинакамига шарманда бўларди. Шунинг учун нима қилсам хурсанд бўларкин,

деб шошяпти. Менга ҳеч нарсаси керакмас. Шу кувончи менга кифоя! Асқарали шундай деб ўйларди.

Ноинсоф ўғрилар, пулини ол, молини ол, наҳотки орденларини олсанг! Ялтиратиб тақиб юролмасанг, нима қиласан олиб? Партбилетини олишдан нима наф кўрасан? Депутатлик нишонидан фойдалана олмайсан. «Олтин Юлдуз» керак бўлиб қолдими?

Асқарали шунча юрт кўргани билан ниҳоятда тўғри, содда одам эди. Ҳеч қачон қингир ишларга дуч келмаган, соф яшаб, соф меҳнат қилиб юрган бир ҳарбий одам эди. Шунинг учун ҳам Мирвалининг ҳамма гапларига чиппа-чин ишонган эди.

Мирвали сим арқонни «Москвич» юкхонаси тагидаги илгакка боғлади. Асқарали моторга ўт бериб, то кизигунча бир дам кутиб турди. Кейин аста юргизиб, пастга қараб эна бошлади. Сандиқ шағаллар устида судралиб, ўзи билан хас-хашакларни тўдалаб борарди. Мирвали энгашиб, хашакларни олиб ташлар, йўлда учраган каттароқ тошларни олиб четга иргитарди.

Шу алпозда, ортиқча қийналмай, сандиқни пастга тушириб олишди. Мирвали «Нива»ни орқалатиб юргизиб сандиққа тўғрилади. Кейин сим арқонни чиқазиб, ўз машинасининг орқа эшигини очди. Орқа ўриндик орқасидаги кичкинагина юкхонага сандиқнинг сиғиш-сиғмаслигини чамалаб кўрди. Сиғади, деган хулосага келди.

– Қани, майор, бир қарашиб юборасиз-да! – у шундай деб яна машина ичида кимираммай ўтирган Седонага деди: – Доктор, сиз ҳам тушинг, аргамчига қил кувват, дегандек, фойдангиз тегиб қолар.

Седона тушди. Уч кишилашиб сандикни кўтара бошлашди. Сандиқ оғир, уни ердан бир метрча баландга кўтариб қўйиш осон эмасди. Мирвалидек азамат йигит ҳам терга пишиб кетди.

Шунда сим арқон илгақдан чикиб кетди-ю, юкхонанинг капотига (қопқоғига) илиниб, «ошиқ-мошиғи»дан айириб юборди. Капот ярмигача букилиб қолди.

– Машинани расво қилдик-ку. Бировга яхшилик қилиш шунақа қимматга тушади.

– Ҳечқиси йўқ, – деди Асқарали, – ўзим тузатиб оламан.

– Тузатолмайсиз. Сварка қилмаса бўлмайди. Ёмғир ёғиб қолса, юкхона ичи сувга тўлади. Уни гаражимизга обориб, яхшилаб тузаттириб бераман. Буёғидан хотиржам бўлинг. «Ёмон даллол ёнидан» деган гап бор. Менга яхшилик қиламан деб, сиз зарар кўриб қолманг-да, биродар.

Асқаралининг бу гапга кўнмай иложи йўқ эди. Ёгин-сочин пайтларда у кийим-бошларини шу юкхонада сақларди. Энди юкхона сувга тўлса...

– Хўп, – деди Асқарали. – Нарсаларимни йиғиштириб қўяй. Очиқ-сочиқ қолмасин.

– Юраверинг, нарсаларингизга ҳеч ким тегмайди. Чўпонларимдан биттасини кўриқчи қилиб қўйиб кетаман. «Нива» кетидан орқама-орқа келаверасиз.

Асқарали шошиб чодирга кириб кетди. Брезент сумкасини очиб, иккита пенициллин шишасида қандайдир суюқлик нарсани олиб, чўнтагига солди.

– Асли ўзим тўнг одамман. Бу тоғлар Мирвалига қарашли. Асалларни нима қиляпсан, деб сўрамайди. Шу пайтгача бирон пақир асал билан йўқлолмадим. Албатта, у асалга муҳтож эмас. Кўнгилда, кўнгил.

«Нива» рулига тирсагини қўйиб уни кутаётган Мирвалига иккита шишачадаги бояги суюқликни узатди. Бу асалари моткасининг сути. Турган-битгани йигит кишига қувват. Мирвали «шўхгина, модабозгина» йигит эмасми, у майорда шунақа нарса бормикин, деб умидвор бўлиб юарди. Хайрият, фаҳм-фаросати етиб, неча марта қилган тагдор гапларига энди тушунипти.

– Бундан кейин ҳам йўқлаб турарсиз...

Сандиқ юкхонага бемалол сиғди. Мирвали қўйлакларига илашган хас-хашакларни қоқаркан, Асқаралига Седонани имлаб кўрсатди.

– Хўш, майор, нима қиламиз? Иштаҳангиз қалай?

Асқарали ер остидан Седонага қаради.

У профилакторияга бориб, банка қўйдирганда бу гўзал, фариштадек беғубор қизга ҳавас билан боққан эди. Энди унинг кўнглида қандайдир ҳам ачиниш, ҳам йирганиш бор эди.

Улар боққа етиб келишганда Мирвали «Москвич»ни Абдулазизга топшириб, қаттиқ тайинлади:

– Бир ярим соатда тузатиб қўймаса, калласи кетади. Механикка айтиб қўй. Овқат-повқатинг борми?

– Манти тугиб домга чиқазиб юборганман, – деди Абдулазиз.

Асқарали бир одамни бахтсизликдан, бадномликдан сақлаб қолгани учун ўзини ниҳоятда енгил сезарди.

* * *

Улар коридорга киришлари билан манти қозондан чиқаётган буғ ҳиди димокларига урилди.

Понбархат халат кийган Седона уларни очиқ чехра билан кутиб олди.

Бу уйни Мирвали Седонага яқинда берганди. Биринчи йўлакдаги уйни олишга Седонанинг ота-оналари, бу уй беҳосият, Бодомгул ўзини осиб қўйган, деб қўнишмади.

Мирвали уни гараж механиги Кузьма Денисовга бериб, иккинчи қаватдаги уйини зудлик билан ремонт қилдирди-да, Седонани кўчириб киргизди.

Уй жиҳозлари ҳам ўша-ўша. Бирон нима ўзгармаган. Бодомгулдан қолган кийим-бошларни ҳар кимларга бериб юборган. Фақат тошойна тортмасидаги тақинчоқларни олиб қолган. Ўша Бодомгул тақиб юрган шода-шода, ўртасида икки қатор дури бор марварид Седонанинг бўйнида. Узуклар ҳам, тўғногичлар ҳам Седонада.

Седона чой кўтариб кирди. Мирвали, чалоб қилмадингизми, деб сўради. Седона, ҳозир, деди-ю, коридордаги холодильник эшигини очиб, сопол кўзача олди. Уни Мирвалининг олдига қўйиб кетаркан, боғичи ечилиб кетган халатини ўнгламоқчи бўлди. Оппоқ сонлари очилиб кетди. Орқага ўгирилиб, боғични бошқатдан боғлай бошлади.

Асқарали Мирвали ҳақида ўйларкан, зап ишбилармон, меҳнаткаш йигит-ку, аёллар масаласида бежилов экан, деб қўйди. У Бодомгул воқеасини ҳам эшитган эди. Унинг ўша ишқ ўйини фожиа билан тугаганини ҳам биларди. Ҳали Бодомгулнинг тупроғи совимай янгисини топибди. Бирон марта рўзғор кўрмаган, не-не йигитларнинг кўзини куйдирган бу там-там қиз унинг тузогига тушиб қолганига тушунолмади. Балки уйланмоқчидир, деб ўйлади. Бу Мирвали қандоқ одам? Турган-битгани сир. Кимлигини, нималигини билиб бўлмайди. Би-

ров уни буюк одам деса, бошқаси пасткаш одам дейди. Қайси бири тўғри? Ажаб, бир танда икки одам!

Асқарали ана шу жумбоқни ечолмай ўтирарди. Седона яримлаб қолган арман коньягини столга қўйиб кетди.

– Тўхтанг, – деди Мирвали, – Оғзи очилган пиццани меҳмонга қўйиб бўлмайди. Бутунини олиб чиқинг.

– Қўйинг, – деди Асқарали. – Барибир мен ичмайман. Машина минаман.

Мирвали кўлини силтади.

– Вой-бў! – деди Мирвали. – Сизни уруш кўрган одам деб ким айтади?!

Манти жуда хушхўр бўлган экан. Асқарали тортинмай, мақтаб-мақтаб еди.

– Энди менга жавоб беринг, директор.

Мирвали ортиқча қаршилик кўрсатмади. Пастда ҳозиргина таъмирдан чиққан «Москвич» уларни кутиб турарди.

У кетгач, Мирвали хомуш тортиб қолди. Хонага кириб диванга ўзини ташлади-ю, ўй ўйлаб кетди.

– Бу одам ким? Агент эмасмикин? Пайимга тушганлардан бири эмасми? Текшириб кўриш керак. Синаш, синаш керак.

Ошхона томондан Седонанинг шақир-шукур қилиб идиш-товоқ юваётгани эшитилиб турарди. Мирвали кўйлак ёқаларини ечиб, кўксини силади.

Седона ишларини битириб ётоққа ўтиб кетди. Кейин сочларини тараб, икки қулоғининг тагига атир шишасининг қопқоғини тегиза-тегиза, Мирвалининг ёнига келиб ўтирди.

Мирвали унинг қўлтиғидан қўлини ўтказиб, ўзига тортди.

– Қўйинг! – деди Седона астойдил ўпкалаб. – Мени анави асалчига совға қилиб юборишингизга оз қолди-я!

– Унинг эркаклиги фронтда шикастланган. Шунинг учун боласи йўқ, шунинг учун мушук боқади.

Мирвали Седонанинг уйидан кечаси соат бирларда чикиб кетди.

Седона эрталаб профилактория эшигидан кираётганда бегона бир хотин олдидан чиқди.

– Марваридлар қуллуқ бўлсин! Бу кўчма марварид энди сизга тегдими? Ундан Бодомгулнинг ҳиди келмаяптими? Эҳтиёт бўлинг, кечаси ечиб ётинг. Ухлаганингизда бўғиб қўймасин! – У шундай деди-ю, йўлида кетаверди.

Седона унинг орқасидан анқайганча қараб қолди.

XVII

Эрталабдан бери Замбуруғқоя тепасида вертолёт айланади.

Мирвали ГАИга телефон қилиб, вертолёт сизларникими, деб сўраганда, йўқ, деб жавоб қилишди. Мирвали геологларники бўлса керак, деб қўя қолганди. Тушга яқин яна битта вертолёт ўтди. У тоғ тепасида айланиб юрмади. Геологлар бурғилаётган томонга қараб кетди.

Аввалгиси ҳамон гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб айланиб юрипти. Мирвали мумиё ўғрилари бўлса керак, деб гумон қилди.

Альпинистлар ҳам чиқолмайдиган баландликдаги мумиёларни учувчилар қийратишини Мирвали била-

ди. Ушлаб олсам, она сутини оғзидан келтираман, деб юрарди. Аммо уларни қандоқ қилиб ушлайди. Тоғларда учадиган вертолётлар бир идорага қараса, бошқа гап эди. Минздравники бошқа, Геология министрлигиники бошқа, ГАИники бошқа. Қайси биридан гумон қилса бўлади?.. Ҳатто бир куни Мирвали тоғ йўлидан кета туриб, пастлаб учиб юрган вертолётни ов милтиғи билан отиб туширмоқчи бўлиб чоғланганди-ю, катта жанжалга айланишини ўйлаб, бу шахдидан қайтганди.

– Бу аблахлар тоғларни ҳам оёкости қилиб юборди!
– деб тажанг бўлди Мирвали.

Аммо вертолётнинг фақат бир жойда айланиши уни ташвишга сола бошлаган эди. Унинг тоғ камаридаги яширин меҳмонхонаси Замбуруғқоянинг орқасида. Шуни қидираётган бўлмасин тагин?! Мирвалининг кўнглини гумон босди. У кеча ўша меҳмонхонага бориб, Седона билан маишат қилганди. Видеомагнитофонни, телевизор билан кассеталарни, чех ва немис сервисларини қогоз қутиларга жойлаб, уйига олиб келган. Энди гиламларни олиб кетса, бас. Ундан кейин бу меҳмонхонага оёқ босмайди. Баҳридан ўтади.

Токқа қор тушиши билан геологлар кўч-кўронини кўтариб, мавсумни тугатиб, қайтиб кетишарди. Асбоб-ускуналарини совхоз хўжалик омбори ҳовлисидаги бир хужрага жойлаб қўйишарди. Мирвали бир кунимизга яраб қолар, деган ўй билан геологлар бошлиғидан ўн-ўн бешта механик-портлагич олдириб қўйганди. Шу топда унинг кўнглига бу меҳмонхонадан қутулиш керак, деган ўй келди-ю, омборчига ўша портлагичдан тўрттасини олиб келишни буюрди. Кейин Расулбекка телефон қилиб, бир ошли харажат билан етиб кел, деб тайинлади.

Расулбек айтганини қилиб, «Нива»га харажатларни жойлаб олдига келди.

– Тоққа борамиз, рулга ўзинг ўтирасан. Мен жуда чарчаганман. Бир мириқиб дам олиб келамиз, – деди Мирвали.

– Мен колсам. ҳўжайин, тоғ орқасидан бугун келдим. Уч кундан бери уйга борганим йўқ.

Мирвали унга бир ўқрайиб қараган эди, гапи оғзида колди. Фақат Седона ҳам борадими, деб сўраёлди.

Унинг бу гапи Мирвалига ёқмади. Кўзига бундан ўн беш кунлар чамаси аввалги учрашув кўриниб кетди.

Мирвали тоғдаги чўпонларни укол қиласан, деб Седонани тоққа олиб кетди-ю, чўпонлар олдига олиб бормай, йўлни ишратхона томонга бурди. Директорнинг кўнглида бундай қабихлик борлигидан беҳабар Седона у бошлаган томонга индамай кетаверди. У олиб кирган уй чўпонлар уйига ўхшамасди. Шоҳлар яшайдиган, унча-мунча одам хаёл қилса ҳам кўз олдига келтиролмайдиган, эртаклардагина бўладиган жой эди. Седонанинг юрагини ваҳм босди. Тоғ оралиғидаги одам топмас ғорлар ичига жойлашган бу шоҳона саройдан қочиб қутулиш қийин эди. Кеч кириб, тун бошланди. Кимсасиз тоғ орасида Мирвали билан икковларидан бўлак зоғ йўқ эди. Аёл боши билан бу девдек кишига тенг келолмасди у.

Седона қанчалик монелик қилмасин, унга таслим бўлди. Мирвали ўшанда кўпдан билгиси келган унинг учинчи холи икки кўксининг ўртасидан сал пастроқда эканини билди.

Седона жавдирар, ёшли кўзлари ундан шафқат тиларди.

Мирвали тун ярмидан окканда ётоқхонадан чиқиб, зал уйнинг чироғини ёқди. Минерал сув ичиб, бир озор олмоқчи бўлди. Ётоқдан Седонанинг алам билан йиғлашини эшитдию, бақирди.

– Йиғлама! Йиғлоқиларни ёмон кўраман. Бўлмаса, тур, кет! Ҳозир эшикни очиб бераман. Тўрт тарафинг қибла!

Седонанинг овози тинди. Мирвали ётоққа кириб электрни ёқди. Чойшабга бурканган Седонанинг елкалари силкинар, аммо овоз чиқаргани кўркарди. Мирвали каравот четига ўтириб, унинг елкаларини силади.

– Менга қара. Олдинда икки йўл, биттасини танла. Бири шу тоғлар орасида қолиб, қузғунларга ем бўлиш, бири мен билан бўлиб, шоҳи атласларга бурканиб, олтину бриллиантларга безаниш. Танла!

Седона индамади.

– Мен билан бўлсанг, маликалардай яшайсан. Зорлик нима, муҳтожлик нима, билмайсан.

Мирвали унинг устидаги чойшабни олиб ташлади. Седона ғужанак бўлиб олган, оппоқ мрамардек тани дир-дир титрарди. Мирвали уни елкасидан тортиб, ўзига қаратди.

– Менга қара! Қара, деяпман! Мен билан бўласанми? Айт. Ё ҳа де, ё йўқ де. Йўқ, дедингми, ёш жонингга жавр қиласан.

Седона:

– Ахир хотинингиз бор-ку, – деёлди ҳиқиллаб.

– Гапни айлантирма.

Седона эшитилар-эшитилмас, алам-изтироб билан, ҳа, деди.

Ана шундан кейин Мирвали қайтадан ечиниб, унинг ёнига ётди...

Расулбек ҳамма ишлардан хабардор эди. Мирвали нимаики иш қилган бўлса, шу Расулбек қўли билан қилганди. Тоғнинг нариги томонига эчки ҳайдатишга ҳам Расулбек ишбошилиқ қиларди. У томондагилар билан пул олди-бердиларига у аралашмасди. Фақат Равшанбекнинг ҳалокатидан кейингина Мирвали пул ишларига уни аралаштирадиган бўлди.

Мирвали Расулбекни кадрлайди. Мўмайгина қилиб пул беради. У Мирвалига қўшилиб кам бўлмади. Авваллари оддийгина бир фотограф эди. Энди у бир-икки юз минг пулли бўлди. Самарқандда данғиллама уй курди. Жиянининг номига «Волга» олиб қўйди. Еди-ичдиси совхоз бўйнида. Шунинг учун ҳам унга соядек эргашган. Ўл, деса ўлади, тирил, деса тирилади. Унинг яхши, дўндик аёллардан таниши кўп. Тошкент томонлардан келадиган азиз меҳмонлар учун топиб кел, дедингми, айтган гапинг тугамай ҳозир қилади. «Берёзка» ва чек магазинларида ўз одамлари бор. Мирвалининг саксон мингдан ортиқ пулини долларга, франкка алмаштириб берган. Москвадан келадиган мухбирларга совға қилиш учун Швейцария соатлари, япон магнитофонларини Чияли бозоридан топиб келади. Шунақа нарсалардан аллақанчасини Мирвали эҳтиёт шарти сейфда сақлаб қўйган. Расулбек ана шунақа унга зарур одам эди. Аммо бошига қора кун келганда бу бола чидармикин? Аввал бирон қаттиқчилик кўрганмикин? Мирвали ана шуни билмасди.

Ҳозир иккови тоғ йўлида жимгина кетишяпти. Мирвали ўз ўйлари билан банд. Расулбек кеча Ҳожи ака билан бўлган суҳбатни эслайпти.

Ҳожимурод райиҷроқўм раиси бўлиб келди. У Расулбекнинг эски кадрдони. Бир вақтлар иккови ака-ука бўлиб, кўп ишлар қилишган. Буни Мирвали яхши билади. Шунинг учун ҳам бундан бир ҳафта олдин Расулбекка шундай деган эди:

– Билиб қўй, яхши бузоқ бўлиб икки онани эман, десанг, бу дунё билан хайрлашавер. Бу ердаги гапни у ёққа ташийман, деб овора бўлма. Ҳожимурод ким бўпти? Бугун райиҷроқўм раиси, эртага ҳеч ким. Агар билсанг, у менинг қўлимдаги ўйинчоқ. Шунингдан чиқарма.

– Ўлибманми, хўжайин. Сиз билан бўлиб ёмон бўлмадим-ку. Хиёнат қилмасмикин, деган гапни кўнглингизга келтирманг. Ҳожи акалар мен учун бир марта еб бўлинган овқат. Буёғига у билан замонасозлик қилиб гаплашаман.

Мирвали қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Оббо фалокат-э, ёмонсан. Ишинг битгандан кейин отанг бўлса ҳам уч пулга сотворасан. Шу ишингта борманда. Бир кун эмас, бир кун мени ҳам уч мирига сотворасан. Гап қайтарма. Худди шунақа одамсан. Сени пиринг йўқ. Виждонинг ҳам йўқ. Пиринг ҳам, виждонинг ҳам – пул. Тўғрими? Тўғри де, аблаҳ.

Расулбек тилар-тиламас, тўғри, деди.

– Битта гап айтсам майлими? – деди у. – Сиздан сал гинам бор. Сизга, ошналарингизга қанчалаб дўндикларни топиб берганман. Аммо сиз биронта саркитингизни ол, демадингиз. Седонага менинг ҳам кўнглим кетиб юрган эди. Ризқимни қирқдингиз, хўжайин.

Мирвали нима дейишини билмай, унга қаради. Бу боланинг ҳамма гапдан хабари бор. Ер тагида илон

қимирласа билади, аблах! Мана шунақалар билан ишласанг арзийди. Айтадиган гапинг оғзингдан чиқмай, нима демокчилигингни билади.

– Седона ҳали-бери саркитга чиқмайди. Сенга айтadиган бошқа гапим бор. Тош меҳмонхонага энди келмаймиз. Кеча видеоларни олиб кетганман. Гидамларни сен йиғиштириб ол. Сенга бердим. Битта ош қилиб еймизу, уй билан хайрлашамиз. Орган ҳид олган. Куни билан вертолёт нимага учаётганини биласанми? Шу жойни кидиришяпти. Топиб бўпти. Видео ёмон нарсa. Ўшани қўйдингми, дарров уларнинг аппарати топади. Шунинг учун олиб кетдим.

– Тўғри айтасиз, хўжайин. Самарқандда, Шаҳри-сабзда ҳам чет эл «SEX» фильмларини қўяётган видеоларни кўчада машинада юриб топишяпти. Аппарати дарров биларкан, – У машинани секинлатиб, Мирвалига қаради. – Эрталаб тоғнинг нарёғидан одам келганди, – деди ташвишланиб.

– Пулни олиб кептими?

– Ҳа. Аммо энди эчки ўтказмай туринглар, бирон ой сабр қилайлик, совхозни ОБХСС босди, уларни тинчитгандан кейин қолганларини оламиз, деб кетди.

– Пул қани?

– Машинамни бағажнигида қолган.

– Аҳмоқ, пулни машинада сақлайсанми? – деди танбеҳ оҳангида Мирвали. – Менга бермай нима қилиб олиб ўтирибсан?

– Олиб кирай десам, партком билан ўтирган экансиз.

– Машина қаёқда?

– Бокқа олиб кириб қўйганман.

Яна жим кетишди. Узоқдан арчазор кўриниши билан Расулбек йўлни чап томонга солди. Чунки илгариги йўлни портлатиб, бекитиб қўйишган эди. Йўлни Мирвалининг шофёри портлатганди. Сабабини сўраганда, Мирвали, ишинг бўлмасин, деб гапни калта қилган эди.

Мирвали Жайрона қочиб кетгандан кейин бошқа томондан йўл очган. Вертолёт билан қидириб топишолмаётгани ҳам шундан бўлса керак.

Бу йўлда Расулбек юрмаган. Шунинг учун ҳам у машинадан тушиб, рулни Мирвалига берди-да, ўзи орқага ўтирди.

Ҳар бири гувала катталигидаги тошлар сочилган бу йўлда «Нива»дан бошқа машина юролмасди. Ҳатто «Нива» ҳам баъзан тортолмай, кучаниб аранг ўтарди.

Машина тепаликка бир кучаниб чиқди-ю, бирданига пастликка қараб шўнғиди. Пастликда бир тегирмон сув ёйилиб оқарди. Бу сув тошлар орасига кириб, арчазорга етганда яна юзага чиқарди. Сув шу қадар тиниқ эдики, тагида сузиб юрган балиқчалар шундоққина кўриниб турарди.

Машина арчазор оралаб, меҳмонхона олдидаги ялангликдан чиқди. Расулбек чаққонлик билан ирғиб пастга тушди-ю, ғор огзини беркитиб турган тош деворни кучаниб, ўнг томонга итара бошлади. Бўйнига осилган фотоаппарат саланглаб унга халақит берарди. Девор тагидаги темир ғалтак қалдираб, ниҳоят, ғор огзи очилди. Узун тош коридордан гугурт чақиб, темир эшик олдига келишди. Расулбек икки жойдан калит солиб, даранглатиб эшикни очди. Деворга қўл чўзиб, электрни ёқди. Ичкари йиғиштирилмаган, ўрин-кўрпалар айкаш-уйқаш бўлиб кетган эди. Мирвали батарея чироқ билан

ёритиб, боя Расулбек гугурт чаққанда чўпини ташлама-
дими, деб яхшилаб қараб чикди. Гилам устида нимадир
йилтирарди. Пиёла синигининг парчаси бўлса керак,
деб ўйлаган эди Расулбек. Йўк, аёллар зираги экан. Эн-
гашиб олди.

– Бу ёкка бер, – деди Мирвали.

Расулбек зиракни унга узатди.

Мирвали Расулбекка шу гап шу ерда қолсин, дема-
ди. Расулбекнинг гап ташимаслигини биларди.

– Аввал гиламларни йиғиб, машинага олиб чиқ. Ке-
йин овқатга уннайсан. Айтганча, менинг фотоаппара-
тимни бир текшириб қўй. Ўзим текшириб кўрдиму, ба-
рибир ўзинг текширганинг дуруст бўлади.

– Хотиржам бўлинг, хўжайин. Унда фақат сизнинг
тош кўтарганингиз, сойда чўмилганингиз олинган, хо-
лос. Жононларнинг суврати йўк. Уларни лақиллатиб
аппаратни ёлғондакам чиқиллатганман. Ундан кейин
чўққида яланғоч бўлиб қорга думалаганингиз бор...

– Балосан, балосан, аблах, – деди кўнгли хотиржам
бўлган Мирвали.

Расулбек қўлидаги гўшт, тўғралган сабзи солин-
ган тўрвани ошхонага киритиб қўйди-да, гиламларни
йиғиштиришга киришди.

Бу гиламларни Расулбекнинг ўзи топиб келган эди.

Расулбек то гиламларни йиққунча Мирвали пиёз
арчиб, гўшт тўғраб турди. Расулбек жуда чаққон йигит
эди. Бирпасда тўртта гиламни тахлаб, коридорга олиб
чиқиб қўйди.

– Оёқ остида ётмасин, машинага олиб чиқиб қўй, –
деди Мирвали.

– Хўжайин, «Нива»га битта ҳам гилам сиғмайди. «Нива» ўзи яхши-ю, сиғими кичкина. Агар запас ғилдиракни ташлаб кетсак, битта гилам сиғиши мумкин.

– Бўпти, шу ерда қолаверсин.

Мирвали диванга чўзилди. Расулбек қозонга ёғ ташлаб, овқатга уннаб кетди. Мирвали озроқ ётди-ю, яна ўрнидан турди. Ташқарига чикиб, машинадан механик-портлатгич солинган халтани кўтариб кирди.

Уни диван орқасига қўйиб, ошхонага чиқди. Қизиётган ёгдан чиққан оппоқ тутунда Расулбек аранг кўринарди.

– Менга қара, Бек, – деди Мирвали. – Мен озроқ мизғиб оламан. Ёғ ҳиди кирмасин, деб эшикни беркитиб қўяман, бўптимми? Ош пишганда уйғотарсан.

Расулбек, хўп, дея бош ирғаб қўйди.

Мирвали эшикни ичидан беркитиб, халтадан портлагичларни олди. Тўртталасининг ҳам механик милларини учдан ўттиз минут ўтган вақтга тўғрилаб, бирини диван тагига, яна бирини ванна тагига тикиб қўйди. Яна иккитаси бор. Қайга қўйсам экан, деб бир дам ўйланиб турди. Яна ичкарига кирди. Соатига қаради. Жавондан битта коньяк олиб, Расулбекнинг олдига чиқди.

– Ҳа, хўжайин, ухламабсиз-ку? – деди қозон ковлаётган Расулбек.

– Уйқум келмади. Кел, мана шу шишани бўшатайлик. Охирги марта ичишимиз, бу жойда.

– Унақа деманг, хўжайин, Худо хоҳласа, ҳали кўп келамиз бу жойга.

– Айтганинг келсин. Манави бўлаётган «шамол-тўполон»лар сал босилсин, кейин келармиз.

У шундай деб шишани очди. Иккита пиёлага тўлдириб қуйди.

– Қовурилган гўштдан ол.

Расулбек тарелкага тўрт-бешта жаз ташлаб, столга қўйди.

– Қани, ол, Бек. Мен сени астойдил укам, деганман. Сен ҳамма сиримни биласан. Сендан сир яширмаганман. Сени ўзимдек биламан. Ол, ол, укагинам.

Расулбек уни ҳеч қачон бунақа меҳрибон бир вазиятда кўрмаганди. Ҳайрон бўлди.

Иккови ичиб юборишди. Мирвали кетма-кет яна қуйди.

– Энди мен жиндек туриб ичай. Бўлмаса, ошни бузиб қўяман, – деди Расулбек.

– Ичавер, бузмайсан. Шовла қилиб қўйсанг ҳам еврамиз. Шу бугун жуда табиатим яхши. Ичгим келяпти, дўстим.

Расулбек унинг бу хил кайфиятини СССР Олий Совети депутатлигига кўрсатилганидан деб ўйлади. Шу хурсандчиликка шерик бўлиш учун иккиланмай пиёлани кўтарди.

– Сизнинг бу дунёи оламда соғ-саломат яшаб юришингиз учун. Орқангиздан эргашиб, биз ҳам тирикчилик қилиб юришимиз учун, – деди.

– Биласанми, – деди Мирвали Расулбекнинг елкасига қўлини қўйиб, – мен сахий одамман, шуни биласанми?

– Биламан, хўжайин.

– Тоғнинг нарёғидан қанча пул келди?

– Саксон минг, хўжайин, – деб жавоб қилди Расулбек.

– Шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман. Ол. Менинг давлатимда яйраб қол!

Расулбек ўзини йўқотиб қўяй деди.

– Йўғ-э, хўжайин, жуда кўп-ку?!

– Олавер, меники ўзимга етади... Ташқарига чикиб, пича кийикўти териб келаман. Қон босимим кўтариляпти. Шу коньяк ўлгурни ичмай дейман-у, яна бўлмайдида! Қон босими бор одамга коньяк бўлмайди, арақ дуруст.

У шундай деб тўрва кўтариб, ташқарига чикиб кетди.

Ҳаво яшнаб турарди. Мирвали икки елкасини орқага кериб, ҳузур қилиб нафас олди. Атрофга аланглаб, бегонанинг назари тушмасин, деб тош деворни қалдиратиб суриб, ғор оғзини беркитди. Чўнтагидан бояги ён соатни олиб қаради. Унинг совғага олган, исми ёзилган соатлари, Расулбек «Берёзка»дан олиб келган электрон соатлари кўп эди. Уларни тутмасди. Бу ён соат унга ота қадрдон бўлгани учун доимо ёнида олиб юрарди.

Мирвали пастдан туриб, ишратхона тепасида икки томондан эгилиб турган қояга қаради. Баҳайбат тошлар шундоққина тепасида соябондек турарди. Мирвали тошларга тирмашиб тепага чикди. Механик портлатгичнинг биттасини ўнг томондаги харсанг тагига, яна биттасини чап томондаги тош тагига тикиб қўйди.

У пастга қайтиб тушиб, ариқда бет-қўлини ювиб, дастрўмолига артди. Машина ёнига бориб, ўн беш минутлар чамаси у ёқ-бу ёқларни безовта томоша қилиб турди. Кейин кабинага ўтирди-ю, машинани гуриллатиб ҳайдаб кетди.

У арчазордан чикқанда соат учдан йигирма олти минут ўтганди. Яна тўрт минутдан кейин меҳмонхона портлайди. Мирвали моторга газ берди. Машина шағалларни суриб, тепаликка чиқди-да, сув кечиб пича юргач, боя Расулбек рулни берган жойга келди. Бу пайт соат учдан йигирма саккиз минут ўтганди. Мирвали меҳмонхонадан, тахминан, тўрт юз метрча нарига бориб қолганди. Машинани тўхтатиб, пастга тушди. Соат учдан йигирма тўққиз минут ўтди. Мирвалининг бир кўзи соатда, бир кўзи тошлар орқасидан учлари кўришиб турган арчазорда. Соатнинг секунд стрелкаси олти рақами устидан ўтаётганда Мирвали икки кафтини юзига тортиб, «Оллоху акбар!» деди. Шу пайт даҳшатли портлаш бошланди. Кетма-кет портлаш тошларни осмонга отди. Тоғ ораликларида кулоқни қар қиладиган хунук акс-садо айланиб юрди. Бир зумдан кейин яна ҳаммаёқ жимжит бўлди-қолди.

Расулбек ҳам кетди. Мирвали учун у энди ортикча эди. Кейинги йилларда Мирвали нимаики қилган бўлса, ҳаммасига шу Расулбек шоҳид. Тоғ ортига ўтказилган эчкиларни, мана шу меҳмонхонада бўлиб ўтган ишларни у яхши билади. Вақтики келиб, аҳвол танг бўладиган пайтларда, албатта, у оғзидан гуллайди. Энди унинг хизмати битди, яшашга ҳаққи йўқ эди.

Мирвали дарров йўлга чиқмади. Бемаҳал портлашдан ҳайрон бўлган чўпонлар шу топда бу томонга қараб туришипти. Озроқ вақт ўтказиб йўлга чиқиш керак.

Мирвали боя битта хатога йўл қўйганини билиб қолди: меҳмонхонада Расулбек ечиб қўйган костюм чўнтагидан машинасининг калитини олиш керак эди. Ол-

мапти. Боғда қолган унинг машинаси багажнигида пул бор. Қандок қилса бўларкин? Бир йўли топилиб қолар, деб ўйлади Мирвали.

Яна соатни олиб қаради. Учдан қирк уч минут ўтипти. Энди кетса ҳам бўлади. Йўлга тушди. Шундоққина дўнг айланиб сув бўйига бурилганда, пастдан пақирда сув кўтариб чиқаётган Асқаралига кўзи тушди.

Бу одам селда оқиб тушган пўлат сандиғини топган эди. Мирвали айтган баҳоналарга ишонмаслиги мумкин. Одам боласининг сир сақлаши қийин. Мирвалининг кўнглида ёмон, жуда ёмон ният туғилди...

Асқаралининг пастдан то йўлга чиқиб олишигача етти-саккиз қадам қолди. Машина тезлиги соатига салкам олтмиш километрни кўрсатиб турипти. Яна озроқ газ бериш, етмиш километр тезлик олиши керак.

Асқарали йўлга чиқиб олганда, машина ундан эллик қадамча узоқликда эди. Мирвали яна газ берди. Асқарали чўчиб, қадамини тезлатди. Пақирлардаги сув чайқалиб, унинг тез юришига монелик қиларди. Мирвали унга етдим деганда, у пақирни ташлаб, ўзини четга олди. Мирвали рулни кескин буриб юборган эди, Асқаралини том бўйи тошга қапиштириб қўйди.

Мирвали машинани дарров орқага қайтармади, то лабидан қон окқунча, кўзи оқиб тушгунча қисиб тураверди. Охири орқага тисарилди. Асқарали шундоққина ёнбошига йиқилди.

Бурилишда атайин кўприкдан ўтмай, машинани сувга солди. Сув машина салонигача чикди. Мотор ўчиб қолишидан кўрқиб дарров яна қирғокқа чикди. Шиддат билан оқаётган тоғ суви машинага қўнган ғуборларни ювиб кетган эди.

Шу бугун, ярим соат ичида Мирвали икки гувоҳдан халос бўлганди. Бунақа «омад» келган кунлар жуда кам учрайди, елкамдан оғир юк ағдарилди, деб ўйлади.

У магнитофон тугмасини босди. «Ўхшайди-ку» кўшиғи янграб кетди. Мирвали кайф билан бошини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ташлаб, кўшиқдан сел бўлиб борарди.

Икки кишининг ҳаёти бандидан қирқилган шундай пайтда кўнгли кўшиқ истагани унинг учун ғайритабиий бир ҳол эмасди.

Бухоро амирининг жаллоди ҳам зиндонда одам сўйиб чиққандан кейин чаккасига гул тақиб юрар экан.

Нихоят, бокқа келди. Абдулазиз сўрида Мирвали тўғрисида мақола чиққан «Сельская жизнь» газетасини ўқиб ётарди. У Мирвалини кўриши билан ўрнидан сапчиб турди.

– Овқат-повқатинг борми?

– Бор, бор. Сузиб чиқайми?

– Давай! – деди Мирвали.

У шундай деб тол тагида турган Расулбекнинг «Жигули»сига қаради. Абдулазиз овқат сузиб келгунича сабри чидамай, Расулбекнинг машинаси олдига борди. Багажникка калит солиб кўрди, тушмади. Қайтиб келиб, гаражга телефон қилди.

– Гаражда нечта «Жигули» бор? – деб сўради.

У тарафдан, учта хусусий, еттита ҳали ҳеч кимга берилмаган «Жигули» бор, деган жавоб бўлди.

– Ҳаммасининг калитини йиғиштириб кел.

Абдулазиз дастурхонга овқат қўйди. «Халқ номзоди» Мирвали Рихсиев ҳаддан ташқари очикқан эди, ҳеч қаёққа қарамай, бирпасда овқатни шапиллатиб еди.

Устидан икки пиёла чой ичиб, ўрнидан турди. Гараж бошлиғи бир шода калит билан кириб келарди.

– Бўлди, сен кетавер, – деди Мирвали унинг кўлидан калитларни олар экан. – Бироздан кейин Аблаз опчиқиб беради.

Гараж бошлиғи кетгач, Мирвали калитларни багажник кулфига бир-бир солиб кўра бошлади. Биттаси тушди.

У багажникдаги қоғоз қопни олиб, ичига қаради. Юз сўмлик, эллик сўмлик пачкалар. Яна бир кичикроқ қоғоз пакетда ҳам йигирма минг атрофида пул.

– Аблах! – деди Мирвали. – Саксон минг, деб мени лақиллатган экан. Йигирма мингни ўмариб қўйган эканда!

У багажникни ёпиб, яна кулфлаб қўйди. Қоғоз қоп билан пакетни кўтариб, меҳмонхона зинасидан чиқар экан, Аблаз, деб чақирди. Югуриб келаётган Абдулазизга калитларни отди.

– Гаражга опчиқиб бер!

Меҳмонхонада пулларни санаб, жами юз минг эканлигига қаноат ҳосил қилгач, қопни каравот тагига тикиб, ўзини тўшакка отди. У бугунги кунидан ниҳоятда хурсанд эди.

* * *

Салима институтнинг РАФ машинасида келди. Эшик берк эди. Уй атрофини айланиб, Мош, Мош, деб чақирди. Мушук келмади. Демак, Аскарали уни олиб кетган, деб ўйлади.

У шунча йўл юриб келган шофёрни овқатлантириб, кейин жавоб бермоқчи эди.

– Акангизни олдига олиб бориб қўясиз энди, иним. Ўша ерда ризқимизга яраша егулик топилиб қолар.

Машина Замбуруғқоя томон йўл олди. Куз кириб, тоғ салқин бўлиб қолган эди. Машина орқасида чанг кўтарилмасди. Йўл ёқасида онда-сонда учраб қоладиган дўлана тупларида барг қолмаган. Шохларидаги шиғил мевалар қип-қизил бўлиб кўзни олади. Кийикўтлар куриб, қовжираб қолган. Тошларнинг офтобрў томонида ёввойи каптарлар икки қанотини ёзиб, кўкраklarини қизиган шағалга бериб ётишибди. Шундоққина ёнларидаги илон пўстиларига бепарво қарашади. Ўн чоғлик тошбақа йўлни кесиб ўтяпти. Шофёр уларни кўрмади, шекилли, босиб ўтиб кетди. Салима орқа ойнадан қаради. Тошбақаларга ҳеч нарса қилмапти. Шофёр кўрган, атайин босиб ўтган экан.

– Нима деб ўтирибсиз, опа, – деди. – Самосвал босиб ўтса ҳам ҳеч бало урмайди. Бир марта семон ортилган самосвал тошбақани босиб ўтганди, ўлди-ёв, деб кабинадан тушиб қарасак, ҳеч нарса бўлмагандек пилдираб кетяпти.

Йўлга тош қулапти. Ўтиб бўлмай қолди. Шофёр нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб турган эди, тепаликдан устига бир қоп анзур пиёз ортилган эшакни етаклаб бир чол тушиб келаётганини кўрди. Чол улар ёнига келганда ўзи гап бошлади:

– Жўлни тас басқан. Сувдан кешиб ўтингиз. Аржағи тоза жўл.

Шофёр унга раҳмат айтиб, машинани тисариб, сал орқага берди-да, пастликка қараб юргизди.

Сув тиниқ эди. Тоғ суви шундоғам тиниқ бўларди. Айниқса, куз кириб, янада тиникипти. Тагидаги тошла-

ри санаса бўладиган даражада аниқ кўринади. Машина сувда озроқ юргандан кейин яна юқорига – йўлга чиқиб олди. Чол айтганча, йўлнинг бу томони текис эди. Машина силкинмай, равон борарди. Чамаси, икки километрча юрганларидан кейин тепаликда Асқаралининг чодири кўринди.

– Етдик, опа.

Шофёр шундай деди-ю, Асқаралининг «Моск-вич»и очган сўқмоқдан юқорига энди кўтарилаётган эди, ўн беш чоғлик ёввойи мушук мотор товушидан чўчиб, тўрт тарафга тирақайлаб қоча бошлади. Шофёр билан Салима пастга тушишди. Ёввойи мушуклар орасида Мош ҳам бор эди. У оғзида тишлаб кетаётган бир парча гўштни ерга ташлаб, ўгирилиб қаради. Салимани таниди. Яна гўштни тишлаб, у томонга кела бошлади. Бошқа мушуклар тошлар тепасида уларга жуда хунук қараб туришарди.

– Ҳа, ўлгур, юрибсанми? Ўз тирикчилигинг ўзингга қолдими?

У шундай деб Мошнинг бўйинларидан силади. Ёввойи мушуклар яна боя қочган жойларига ёпирилиб кела бошладилар. Шофёр бу ерда нима гап бор экан, эчкими, қўйми ўлган бўлса, ёввойи мушукларга ем бўляпти шекилли, деб ўйлади-да, ўша томонга юра бошлади. Ёввойи мушуклар одам шарпасидан яна қочишди.

Салима Мош билан овора эканлигидан, шофёрнинг қайтиб келганини сезмаганди. Унинг ранги ўчган, қалт-қалт титрарди. Ияги силкиниб, гапиролмай қўли билан мушуклар қочган тарафни кўрсатарди.

Салима ҳайрон. У нима деяпти? Нима бўлди ўзи?

У шофёр кўрсатган томонга юраётган эди, билагидан ушлаб тўхтатди.

– Борманг, борманг, – дея олди зўрға.

Салима тўхтади.

– Акам, – деди титраб-қақшаб шофёр. – Ўлиб ётибди...

Салима унинг гапини охиригача эшитмади. Ўша томонга ўкдек отилиб кетди. Оркасидан Мош ҳам югурди. Шофёр бормади. Боришга юраги бетламасди. Бир оздан кейин Салиманинг аламли қичқириғи бир эшитилди-ю, тинди. Бошқа овоз чиқмади. Шофёр шошиб, ўша томонга борди. Салима ўзидан кетиб йиқилган, Мош ҳамон гўшт чайнара эди.

Асқарали ёнбоши билан ётиб қолган. Унинг кекирдаги, кўкраги, қорни ғажилган.

Бундай пайтларда эркак киши дадилроқ бўлади. Шофёр ўзини ўнглаб олди. Салимани кўтариб четга елиб, тошга суяб ўтқизиб қўйди. Нима қилишини билмай бир дам ўйланиб турди-да, илдамлик билан орқасига қайтиб, машинага ўтирди. Келган йўлидан жадал кетди.

Орадан сал вақт ўтиб, чўпонларни бошлаб келди. Бир чўпонни совхоз идорасига хабар беришга юборди.

Салима ҳамон қимирламай, тошга суянганча ўтирипти. Мош шапиллатиб гўшт чайнайди. Чўпонлар ҳам нима қилишларини билмай, анча вақтгача серрайиб туриб қолишди.

Бир чўпон, опанинг юзига сув сепинглар, деди.

Йўл ўртасида иккита пақир ётарди. Биттасида сув олиб келишди. Салиманинг юзига сепишди. Салима уйқудан уйғониб кетгандек, чўчиб кўзини очди. Оёғига ишқаланаётган Мошни тепиб юборди. Мош норози бир

овозда миёвлади. Асқаралининг жасади устига чопон ёпиб кўйишди. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

Мирвали «Нива»да участка милицияси билан келди. Жасаднинг бетини очиб қаради. Асқарали кўкрагидан машина сиқиб, энтикиб-энтикиб жон таслим қилганда оқиб тушган кўзлари ўшандайлигича қолган. Мирвали унинг бетини ёпди. У кўп ўлимларни кўрган, мурдадан чўчимайдиган бўлиб кетганди.

– Мушукларни кириб ташлаш керак. Яқиндан бери тоғда одамхўр мушуклар пайдо бўлган. Бу ўшаларнинг иши, – деди Мирвали чўпонларга қараб.

Чўпонлар унинг гапини тасдиқлашди.

– Мушук инсонга дўст бўлмайди, – деди биттаси.

– Мушукларнинг нияти ёмон бўлади. Боланг ўлсин, тизангда ўзим ўтирай, деркан.

Салима гўшт чайнаётган Мошга ўкрайиб қаради. Ўрнидан туриб, ердан тош олиб, унга жон-жаҳди билан отди. Тегмади. Мош қочди. Баланд тош устига чиқиб, бағрини берганича, уларга ёмон тикилиб тураверди.

– Чодирдан кўрпа олиб тушиб ўранглар, – деди Мирвали. Кейин Салиманинг олдига келиб, ҳамдардлик билан деди:

– Опажон, кандоқ қиламиз. Пешонасига тоғ-тошларда ўлиш битилган экан. Чидамай иложимиз йўқ.

Салима индамади. Ахир, шунча йил бирга яшашди. Бирон марта бири-бирини сен демади. Армия ҳаётининг мураккаб йилларини бирга баҳам кўришди. Асқарали хизмат қиладиган қисм қайга кўчса, Салима ҳам бирга кўчди. Бирон кун уни ёлғиз ташлаб кетмади. Фарзандсизликдан қуймасин, деб унга боладек эркаланди. Эрмак

бўлсин, деб мушук бокди. Қайга борса олиб юрди. Мана шу мушук унинг кўксини ғажиди. Тилка-пора қилди.

Шу топда Салиманинг кўзи олдидан бутун умри бирма-бир ўтди. Ана энди тамом. Тоғ-тошлар орасида Асқарали умр йўлини тамом қилди.

Асқаралини РАФ машинасига олишди.

– Опажон, сизлар кетаверинглар. Бу ерда қолган юкларни ўзим жўнатаман. Машинасини ҳам ҳайдаб олиб бориб берамиз. Совхоздан жанозага одам жўнатаман. Кам-кўстингиз бўлса айтинг, тортинманг...

Мирвалининг гапи оғзида қолди. Салима биргина «рахмат» сўзи билан унинг гапини бўлиб қўйганди.

– Мана шу мушукни йўқотинглар. Шунини кўрмай.

Ҳамма тепада тошга бағрини бериб ётган Мошга қаради. У одамларга ёмон тикилиб турарди. Участка милицияси ёнидан тўппончасини чиқазиб, уни мўлжалга ола бошлади.

Мирвали унинг қўлини қоқиб ташлади.

– Тўппонча билан уриб бўлмайди. Шошмай тур.

У шундай деди-ю, машинадан қирқма кўшоғиз милтиқни олди. Қўндокни елкасига тираб туриб, иккала тепкини баробар босди. Тоғ-тошлар гумбурлаб кетди. Мош пастга юмалаб тушди. Икки-уч марта оёқ қокди-ю, жим бўлди.

Баданга игнадек санчиладиган кеч кузги тоғ шамоли эсди. Тепада эгасиз қолган чодир силкинди.

РАФ жўнаб кетди. Чўпонлар орқадан маъюс қараб қолишди. Мирвали ҳеч кимга қарамай, машинасига ўтираркан, орқасига ўтирилди.

– Боринглар энди. Тоғда қанча мушук бўлса, барини отинглар. Битта қолмасин. Қанча ўқ сарф қилсанглар, мен тўлайман.

У йўлда кетаркан, ўз қилмишларини мушукларга тўнкаб юборганидан мамнун эди. Асқаралининг ўлимини энди ҳеч кимдан гумон қилишмайди. Одамхўр мушукларга тўнкайверишади.

Кўнгли хотиржам бўлган Мирвали магнитофон тугмасини босди. Алиматов сатода «Чўли ирок»ни ижро этарди. Мирвали дарров ўчириб қўйди. Бу куй унга Асқаралининг оқиб тушган кўзларини эслатди.

Мирвали бугуннинг ўзида икки одамни ўлдирди. Иккови ҳам унга отаси қилмаган яхшиликларни қилганди.

Расулбек унинг ҳисобсиз бойликларини қўриқларди. Унга вафодор қулдек хизмат қиларди. Мирвали уни ана шунинг учун ўлдирди. Унинг олдида дастурхон ёзиб, ҳисобсиз бойликларни, шу ҳаммаси сеники деб, машинада ҳам опкетиб бўлмайдиган даражада кўп гиламларни совға қилиб, тоғ ортидан олиб келган пулларни ҳам, менга қилган яхшиликларинг учун сенга бердим, деб уни ғордаги ишратхонада портлатиб юборди.

Асқаралини нега ўлдирди? Тоғ камарига яширган пўлат сандиғини топиб бергани, уни то боғгача опкелиб бергани учун ўлдирди.

Одам боласи бировга ҳеч қачон бекорга яхшилик қилмайди. Шу яхшилик тагида, албатта, бир хиёнат, ёвузлик яшайди, деб ўйларди Мирвали. Кимдир сенга яхшилик қилдими, албатта, дилида бир кир нияти бўлади. Шунинг учун ундан фойдаландингми, ўша заҳоти уни йўқ қил.

Мирвалининг шиори ана шундай эди.

XVIII

Жайрона Қоҳирада кўйлак сотиб олганди. Уйга келиб, кийиб кўрса, елкаси сал кенгга ўхшади. Тошкентга борганда тузаттириб оларман, деб чемоданга ташлаб кўйганди. Яқинда ўша кўйлакни ательега олиб борди. Бичиқчи хотин унга таниш эди. У Жайронага, қалай, Шефнинг туғилган кунларини яхши нишонладингларми, деб сўраб қолди.

Шеф Москвада эди. Наҳотки туғилган кунини ўзи йўғида нишонлашган бўлса. Жайрона ўзини гўлликка солди.

— Мен Самарқандда эдим. Бугун эрталаб келдим. Яхши нишонлашган бўлса керак. Буни сиз қаёқдан била қолдингиз?

— Шофёрлари бизнинг хўжайиндан иккита қўйни сўйдириб, калла-почаси билан олиб кетган экан.

Бичиқчининг эри гўшт комбинатининг директори эди.

Жайрона Лукмоновнинг шофёри лейтенант Мардон Рўзиевнинг баъзи олғирликларидан вокиф эди.

Лукмонов бунақа жойларга нарса сўраб одам юбормасди. Таъминот ишлари билан шуғулланадиган одамлари бор. Лейтенантнинг баъзи ишлари тўғрисида унча-мунча гаплар Жайронанинг кулоғига чалиниб қоларди. У базаларга бориб, пул тўламай сархил моллар олиб кетишини, хўжайин юбордилар, деб арақ-винолар, ширинликлар ундиришини, Қўйлиқдаги шоличилик тажриба станциясидан Шефнинг уйларида гуруч қолмабди, деб шоли оқлайдиган тегирмонда торттириб уч қоп гуруч олиб кетганини, Шефнинг уйларига Москва, Ленинград, Киев томонлардан генераллар келяпти, деб

корейслар колхозининг бедана фермасидан аллақанча беданани тозалатиб, ўн қути тухумини олиб кетганини айтиб беришган эди.

Яқинда, ўз таъбири билан айтганда, пулга чўмиладиган майший хизмат комбинатининг директори олди-га бориб, унга астойдил бир яхшилик қилмоқчилигини айтди. Директор аввалига қанақа яхшилик экан, деб ҳайрон бўлди.

– Шеф мажлисга кириб кетганларида папкаларини машинада қолдирадилар. Қани, папкада нима бор экан, деб очиб қарадим. Айтаверайми, сиз қўркманг, ўзингизни тутиб тулинг, хўпми? Очиб қарасам денг, сизни камоққа олиб тергов қилиш тўғрисидаги қарорнинг қоралама нусхаси.

Директорнинг рангида ранг қолмади. Кўзлари аланг-жаламг бўлиб қолди.

– Ташвишланманг, – деди Рўзиев. – Ҳужжатга ҳали имзо чекилмаган. Уни машинкадан чиқазиб, кейин имзо чекади. Сиз менга кўп яхшиликлар қилгансиз. Текинга туфлилар тикдириб бергансиз. Ана шунинг учун ҳам сизни огоҳ қилиб қўйиш учун олдингизга келдим. Кўпам диққат бўлаверманг, тўғриласа бўладиган иш. Бир ҳаракат қилиб кўрамыз. Ўртага тушсам, мени хижолат қилиб қўймайсизми? – дейди лейтенант. – Лекин, бу катта чиқим билан бўладиган иш. Гаплаш, десангиз гаплашаман. Яхшилаб ўйлаб, кейин айтинг.

– Гаплашинг. Чиқимдан қочмайман, – деди умидворлик билан директор.

– Бугун гаплашиб, эртага натижасини айтаман. Ҳар эҳтимолга қарши айтганингизни эрталабга тайёр қилиб тулинг. Мени ҳам қуруқ қолдирмассиз.

– Бегники бежоғлик, дейдилар. Хамир учидан патир. Манави гулли бахмални хонимингизга олиб боринг.

Лейтенант кетаётганда директор:

– Ишонса бўладиган гапми? Хотиржам ухлайверайми, – деди бу ишониш қийин ишдан гаранг бўлиб.

– Ухлайверинг, ҳатто хуррак ҳам отишингиз мумкин, – дея Мардон Рўзиев кулиб чиқиб кетди.

Эрталаб лейтенант илжайганча кириб келди. Директор кечаси ухламаган шекилли, ковоклари шишган, озроқ ичганга ўхшарди. Лейтенантни кўриши билан шошиб:

– Нима бўлди, – деб сўради. – Иш битдими?

– Бу дунёда битмайдиган иш борми? Қаловини топсанг, қор ёнади, дейдилар. Қорни ёндирадиган қалов мана бу.

Лейтенант бош бармоғини кўрсаткич бармоғига ишқаб кўрсатди. – Табриклайман. Ишлар битди. Агар бу гапнинг ҳидини чиқазсангиз нима бўлишини биласизми. Туя кўрдингми, йўқ, кабилида иш тутинг.

Директор, мана элликта, деб қоғозга ўралган пулни унинг қўлига тутқазди.

– Нима, ёмон даллол ёнидан, деб шуни айтадилар-да. Қолган элликтани ёнимдан бераманми? Бўпти, ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолсин. Ишимиз битмади, Оллоҳу акбар, деб қўя қолайлик.

Директор стол тортмасидан худди боя узатгандек қоғозга ўроғли пулнинг яна биттасини столга ташлади.

– Мана, яна элликта. – У шундай деб ёнини ковлаб, ғижимланиб кетган эллик сўмликларни бармоғига туфлаб санай бошлади. Санаб бўлгандан кейин, – бу сизга, – деб лейтенантга узатди.

Шу билан иккови ўртасидаги олди-берди тугади. Лейтенант чиқиб кетаётганда битта гап айтди, холос. «Хатто хотинингиз ҳам билмасин».

Рўзиев ниҳоятда гапга чечан, ҳар гапига мақол кўшиб гапирадиган, ўқиган китоби миясига муҳрланиб қоладиган, хотираси кучли одам эди. Шеф мажлисгами, коллегиягами кириб кетганча икки-уч соат қолиб кетарди. Шундай пайтларда у вақтини китоб ўқиш билан ўтказарди. Министрлик гаражидаги шофёрлар китобга қараб туришарди. У ўқиганини ёддан, нуқта-нуқтаси билан, вергул-вергули билан ёддан айтиб берарди. Битта ҳам хато қилмасди. Китобга қараб текшириб турганлар у ёддан ўқиб бўлгандан кейин, қойил, қойил, деб чапак чалиб юборардилар.

Унинг бу қобилиятини Жайрона зимдан кузатиб юрарди. Изма-из юриб, унинг қаёққа борганини, кимдан нималар олганини аниқ билгандан кейин ўзи билан очикчасига гаплашди.

Жайрона бунақаларнинг кўпини кўрган, тилига пишиқ, ўлақолса сирини бермайдиганларнинг қанчадан қанчасини илинтирган эди.

Жайрона унга, қилиб юрган ишларингизни Лукмонов билиб қолишидан кўркмайсизми, – деди.

– Билмайди, – деди ишонч билан лейтенант.

– Борди-ю, мен айтиб қўйсам-чи?

Лейтенантнинг тилига гап келмай қолди.

– Сиз ундай қилмайсиз. Яхши одамсиз.

– Шу сиз айтган яхши одамнинг сизга жиндек хизмати бор. Агар кўнсангиз, атиги ўн кунгина менинг ихтиёримда бўласиз. Нима десам, шуни қиласиз. Йўқ де-

сангиз, ихтиёр ўзингизда, қилиб юрган ишларингизни оқизмай-томизмай унга айтаман.

Лейтенант ёмон ахволга тушиб қолди.

– Бир кун муҳлат беринг, ўйлаб кўрай, – деди.

Жайрона бу ишда ютиб чиқишига ишонарди. Хўп, демай, иложи йўқ унинг Жайронанинг уйи «Яшил гумбаз» кафесининг тўғрисида. Ички ишлар вазирлиги пиёда юрганга икки минутлик йўл. Шофёрлар ҳар куни кафедан сомсами, кабобми олдириб келиб тушлик қилишарди. Жайрона лейтенант билан биринчи каватдаги аптекада учрашди. Лейтенант ўйлаб-ўйлаб рози бўлишга қарор қилганини айтди.

Ўн кун кутиш шарт эмас. Мирвали билан Лукмонов ўртасидаги бўлаётган суҳбатни аниқ қилиб айтиб берса бўлди. Шу яқин орада иккови, албатта, учрашади.

Орадан уч кун ўтиб, Жайрона кутган кун келди. Лукмонов Мирвали билан учрашди. Боғнинг бу томонида Маҳкамов Толибжон билан гаплашяпти. Толибжон бошидан ўтган оғир машаққатли кунларни айтиб беряпти.

Боғнинг бу томонида, Мирвалининг рухсатисиз биронта одам киролмайдиган сокин боғда Лукмонов билан Мирвали қандайдир жиддий бир гапни қизишиб гаплашишяпти.

Уларнинг суҳбати икки кишилик театрға ўхшарди. Иккови ҳам тенг ҳуқуқли бош ролни ижро этишмоқда. Лейтенант Рўзиев эса пардани очиб-ёпадиган, тўлиб қолган кулдонни тўкиб келадиган, совиб қолган чойни тўкиб ташлаб, янгитдан қуйиб кўядиган дастёр ролини бажармоқда.

Ташқаридан мабодо бирор одам карагудек бўлса, бу икки киши ўртага пул уйиб қўйиб қимор ўйнапти, дейиши мумкин эди. Бироқ ўртага уйиб қўйилган пул эмас, аллақачон марҳум бўлиб кетган чўпон Равшанбекнинг руҳи эканини ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтиролмасди.

Лейтенантнинг ёлланган муддати эртага тугайди. Айтадиганини бугун айтиб берса, бўлди, шундан кейин унга раҳмат айтиб, жавобини беради.

Боғнинг бу томони жимжит. Лейтенант машинанинг орқа ўриндиғида ухляпти. Ташқарига чиқиб қолган оёғидаги кўпдан ювилмаган пайпоғини пашша талапти.

Жайрона унга бирпас қараб турди-да, машина ойнасини чертди.

– Мумкинми?

Лейтенант шошиб машинадан чикди. Кўзларини ишқаб, хижолатлик билан узр сўради.

– Ювиниб олинг-да, биз ўтирган жойга боринг. Қўрқманг, эҳтиёт чоралари кўрилган. Орқангиздан ҳеч ким кузатмайди. Ўзингизни яхши тутинг. Шахсан оқсоқол отанинг ўзлари гаплашадилар. Бу жойда прокурорлар, Олий суд вақиллари, Давлат хавфсизлигидан келган кишилар ўтиришибди, секадан ҳам одам бор.

Тортиниб, ийманиб кириб келган лейтенантни оқсоқол ота таништирди.

– Министр Лукмоновнинг шофёри, лейтенант Мардон Рўзиев.

Лейтенант ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади.

– Бу укамиз бўлаётган ишларнинг жонли гувоҳи. Ҳамма гапи рост. Қани, лейтенант, бугун Шефингиз билан Мирвали ўртасида қандоқ гаплар бўлди? Битта қолдирмай ҳаммасини айтиб беринг, – деди оқсоқол ота.

Лейтенант шундоқ катта мартабали улуғ одамлар олдида ўз бошлиғига хоинлик қилиши кераклигидан хижолат бўларди. Умуман, лейтенант машинада ётиб олиб, китоб ўқигани-ўқиган эди. Сотқинлар тўғрисидаги романларни ҳам кўп ўқиган. Лейтенант ўзидан ўзи жирканиб кетди. Бу кунимдан ўлганим яхши эди. Ўғрилиқ қилиб кўлга тушганим, оломоннинг калтагини еганим минг марта яхши эди, деб афсус-надоматлар чекди. Энди бу пушаймоннинг фойдаси йўқ. Бугун, бундан бир неча дақиқа олдин бўлган суҳбатни, қандоқ бўлса, ўшандоқ қилиб, оқизмай-томизмай айтиб беришга мажбур. Унинг биринчи гапи шу бўлди:

– Бугун Лукмонов билан Мирвали ўртасида ўлик савдоси бўлди.

У шу гапни айтди-ю, худди сонига оловда тобланган тамға босилаётган отга ўхшаб, пишқириб юборди.

Лейтенант Мардон Рўзиев ҳозир айтадиган гапларни, сиз мухтарам китобхон, ўз кўзингиз билан кўриб тургандек бўласиз. Чунки унинг хотири тиниқ бўлишидан ташқари, гапларининг мантики, далил-исботлари ниҳоятда кучли, аниқ, рад қилиб бўлмас даражада пишиқ эди. Кўрган нарсаси кўзида муҳрланиб қолар, эшитган гапи қулоғи ичига кириб олар, қайтиб чиқиб кетмасди.

У кўп китоб ўқиганиданми ёки детектив романлар таъсириданми ўзи кўрган-билган воқеаларни жуда қизиқарли қилиб айтиб бериш қобилиятига эга эди. Азиз китобхон, келинг лейтенант Мардон Рўзиевнинг ҳикоясига қулоқ тутайлик.

...Мирвали билан Лукмонов арчазордан чиқишди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Лукмонов ўтиришга жой излаб

катта оппоқ бир тошга кўзи тушди-ю, бориб ўтирмоқчи бўлди. Чанг эмасми, деб бармоғи билан сидириб кўрган эди, тоза экан. Ўтирди.

Бу жойдан олис тоғлар, пистазорлар, ёнғоқзорлар қуюқ туман ичида жуда ғалати бўлиб кўриниб турарди.

– Хўш, гапни нимадан бошлай, оғайни, – деди генерал.

– Ия, – дея унга қаради Мирвали. – Шунчалик гап кўпми, нимадан бошлашни билмаяпсиз?

– Кўп. Жуда кўп. Тонг отгунча гаплашсак ҳам тугамайдиган гаплар.

Мирвалининг юрагини ваҳм босди. Кейинги бир-икки йил ичида қилган ишлари кўз олдидан ўта бошлади. Қай биридан хабар топди экан? Агар ёмон нияти бўлса, мен билан гаплашиб ўтирмасди. Биттасига буюрарди, зинғиллатиб олдига солиб олиб борарди. Ё каттамизга тушунтириб, бошимга минг бир балони соларди. Йўқ, у бошқача йўл тутапти.

Довонга кўтарилишда ўнг томонда бир машина сиғадиган йўл бор. Бу йўл охирида каттагина саҳни эгаллаган теракзор. Мирвали шу Лукмоновнинг илтимоси билан кичкинагина, атиги беш хонали дача қурган. Унда министрликдан келган генераллар, полковниклар дам олиб кетарди. Бошқа кунлари район милицияси ходимлари ичкиликбозлик қиладиган жойга айланиб қолган эди. Бу иш кўнглига ўтирмаган Мирвали дачага олиб борадиган йўлни бузиб, хоналарни қулфлаб ташлади. Балки Лукмонов шунинг аламини олмоқчидир... Шунинг учун уни четга тортиб, айтмоқчи бўлган гапларини эсига солаётгандир. Ё дўпписи тор келиб қолган, ё мени шилмоқчи, деб ўйларди.

— Менга қаранг, Мирвали, ҳозир жонингиз менинг қўлимдалигини биласизми?

Луқмоновнинг бу гапи Мирвалига малол келди. Ахир у кимсан, Олий Совет депутати, Қахрамон, қолаверса, Биринчининг энг яқин кишиси. Бу генералчага мунақа гаплашишга ким ҳуқуқ берди?

— Нима? — деди Мирвали зарда билан. -- Мени қўрқитмоқчимисиз? Овора бўласиз!

Луқмонов ўрнидан туриб кетди. Мирвали ҳам турди. Бир бирини тепмоқчи бўлиб турган иккита хўрозга ўхшарди улар.

— Менга қара, гўдак! Сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдагингдан, бири киндигингдан, яна бири оёғингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсам, оёқларим тагида эмаклаб юришга ҳам рози бўласан.

Мирвали бўшашди. Модомики, у шу хил баланд келаётган экан, демак, қўлида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

— Айтинг! — деди Мирвали сал ён бериб. — Айтаверинг. Чўзманг.

Иккови яна тошга ўтиришди. Луқмонов кўп маҳбусларнинг терговида қатнашган, генерал формасини кўрганда қалт-қалт титраганларнинг кўпини кўрган эди. Аммо манави, ҳеч кимга бўйин бермайман, деб турган олифтаннинг чиранишлари совун кўпигидек ёрилиб кетишини ҳам биларди.

— Биринчининг оёғига йиқилиб, илтижо қилган кампирнинг ўғлини танийсанми? Анави йўқ бўлиб кетган чўпонни...

— Биламан, — деди Мирвали.

– Шуни сиз ўлдиргансиз! Мана шунинг учун сиз бўйнингиздан осиласиз.

– Тухмат қияпсиз. – Мирвали ҳеч чўчимасдан, унинг кўзларига тик қараб айтди бу гапни.

– У оддий чўпон эмас эди. Бунни яхши биласиз. У сизни киндигингиздан осадиган гуноҳингиздан хабарлор эди. Учинчиси – оёғингиздан осадиган гуноҳингизни бир оздан кейин айтаман. Аввал биринчисини ҳал қилайлик – У шундай деб ён чўнтагидан каттиқ муқовали дафтарча олиб, ичидан бир сурат чиқазди. – Манами ўша чўпон Равшанбекни ўлдириб, ўнгирга ташлаб кетганингизда олинган сурати. Шундан гаплашайлик. Хўш, нима қиламиз? Нима қилишимизни ўзингиз айтинг. Сиз айтганча бўлади. Агар келишолсак.

Мирвали ўзини ўнглаб олди. Аввалига унда рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор, деб ўйлаб сал-пал чўчиган эди. Энди уни лақиллатмокчи бўлди.

– Менга қаранг, ака. Хўш, шундок бўлган, дейлик. Қандок қилсам, сиз айтган дорга бўйнимдан осилмайман?

Лукмонов жавоб ўрнига бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғининг учини бир-бирига ишқаб кўрсатди.

– Қанча? Битта етадими?

Лукмонов яна овоз чиқазмади. Уч бармоғини кўрсатди.

– Бу кўп, – деди Мирвали.

Лукмонов, сиз билан келишолмадик, деб ўрнидан турди. Мирвали унинг кители этагидан тортиб ўтқазди.

– Бўпти. Розиман. Лекин ҳужжатларни қўлимга берасиз.

– Розиман, – деди Лукмонов.

– Энди иккинчисини... Киндигимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Лукмонов дафтарчасини олиб, ёзувларини ўқий бошлади.

– Совхозда эллик минг эчки бор, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида етмиш минг эчки бор. Сиз ҳар йили эллик минг эчки туғилади, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида, етмиш минг эчкидан йигирма минги така бўлиб, эллик минги иккитадан туғади. Ҳар йили бор эчкилар ёнига юз минг эчки қўшилади. Сиз йилига эллик минг эчкини тоғдан ошириб савдога ўтказасиз. Ҳар бир эчкига арзон-гаров нарх қўйиб, йигирма сўмдан пуллайсиз. Эллик минг эчки йигирма сўмдан неча пул бўлади? Ҳисобини ўзингиз биларсиз? Бир миллион сўм бўлади, тўғрими? Мен сизнинг тонна-тонналаб сотадиган тивитларингизни ҳисобга киритмаяпман. Ундан ҳам икки-уч юз минг даромадингиз бор. Хўш, буларни нима қиламиз? Ё гувоҳларни чақирайми?

Мирвали ҳар қандай танг пайтда ҳам ўзини йўқотмасди. Рақиб олдида ҳеч қачон паст келмасди. Аммо бу гал озроқ ён бермаса бўлмасди.

– Хўш, нима қиламиз? – деди Лукмонов.

– Нархини айтинг, – деди у аста таслим бўлиб келаётганини унга сездирмай.

– Сиз айтинг!

Мирвали битта бармоғини кўрсатди. Генерал, энсаси қотгандек лабларини буриб, учта бармоғини, Мирвали иккитасини кўрсатди. Генерал ҳамон учтасини кўтариб турарди.

– Бўпти. Мени шилишга келган экансиз. Энди оёғимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Луқмонов чап чўнтагидан қалам билан чизилган харитага ўхшаган қоғозни олиб, тош устига қўйиб, букланган жойларини бармоқлари билан текислаган бўлди.

– Нималигини биялпсизми?

Мирвали билмади.

– Яхшилаб қаранг. Майдонтолдан бошланган йўл. Буёғи қаёққа олиб боради? Қани, яна бир қаранг! – Мирвали бир қарашдаёқ билди. – Бу гордаги пинҳона ишратхона йўли. Ичида нималар борлигини айтиб берайми? Видеомагнитофондаги ленталарда кимлар ва нималар суратга олинганини ҳам айт, десангиз айтиб беравераман.

У шундай деб тош устига бир даста сурат ташлади. Мирвали суратларни бир-бир кўра бошлади. Ҳамма хоналар алоҳида-алоҳида суратга олинган. Видеодаги беҳаё фильмлар ҳам фотога ўтказилган.

– Йўл эсингиздами ё ўзим обораёйми? – деди Луқмонов. – Калит идорада, сейфда қолган десангиз, мен калитимни бериб туришим мумкин.

Генерал чўнтагидан иккита калит олиб, жаранглатиб тош устига ташлади.

Унинг далилларини асло рад этиб бўлмасди.

– Биламан, – деди Мирвали ғазаб билан. – Бу Жайронанинг иши. Кўлимга тушарсан! Киндигигача тиламан.

– Хўш, буни нима қиламиз?

Мирвали индамади. Ҳали ҳам ғазаб ўтида қоврилди.

– Хўш, буни нима қиламиз? – деб такрорлади генерал.

– Нархини айтинг! – деди жаҳл билан Мирвали.

- Бу иш пул билан битмайди.
- Бўлмаса, нима билан битади? – деди Мирвали унга савол назари билан қараб.

Луқмонов бир муддат тек қолди. Кейин деди: – Шу жойни менга берасиз. Вассалом. Шунда оёғингиздан осилишдан қутуласиз.

– Берганим билан сиз бу жойларга боролмайсиз. Неча жойга шлагбаум қўйганман. Ундан ташқари, сиз элга таниқли одам бўлсангиз.

– Бу томонидан хотиржам бўлинг. Вертолётни нимага чиқазган.

– Шартингизга рози бўлишдан олдин битта гап сўрайман. Очиғи айтинг, бу Жайрона дегани қандоқ бало?

– Гапни кавлаштирманг.

– То шу жувонни бир кеча бағримга босмас эканман, ўлсам армоним ичимда кетади.

Луқмонов хандон ташлаб қулди.

– Чучварани хом санаманг, Мирвали. Бу Жайрона ҳали қиз бола. У ҳатто Эронда Зоҳир шоҳни ҳам лақиллатиб кетган. Сиз ким бўпсиз?!

Мирвали, вой-бу, деб юборганини билмай қолди. Генерал ўрнидан турди.

– Бу ерда пулингиз йўқдир. Мен кириб, бироз ухлаб олай. Унгача сиз бориб олиб келинг. Мен, одатда, бу-гунги ишни эртага қолдирмайман.

– Хужжатлар нима бўлади?

– Сиз берадиганингизни беринг, хужжатлар ўша заҳоти бўлади.

– Сиз менинг ўрнимда, мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, бўйингизга олти юз минг сўм юклаб қўйсам, худди менга ўхшаб индамай бераверармингиз?

Лукмонов оркасига қайтди. Кутилмаган бу сўрокқа бирдан жавоб беролмай, пича ўйланиб турди.

– Албатта, берардим. Биласизми, Мирвали, бу бир кимордек гардкам иш. Омад бир сизга, бир бошқага келади. Омадинг келдими, ол, омадинг кетдими, бер. Мана шунда ўғил болача иш бўлади.

– Раҳмат, – деди Мирвали. – Сиздан худди шундай жавоб кутгандим. Мен пулни олиб келгани кетдим.

Мирвали шундай деб машина томон юрди.

Лукмонов унинг ҳалиги сўроғига унча эътибор бермади. Сўрок тагида кандок сир-синоат ётганини ўйлаб кўрмади. Хотиржам ётоққа кириб кетди.

Мирвали ҳеч қачон, ҳеч кимга ем бўлган эмас. Генерал хамирдан қил суғургандек қилиб ундан олти юз минг оламан, деб ишонди. Тортишмаганига, савдолашмаганига, ақалли бирон марта ундоқ эмас, деб эътироз билдирмаганига ҳайрон бўлмади.

Мирвали йўл-йўлакай ўйлаб борарди:

«Мени сигир қилиб соғса бўлаверадиган лакма деб ўйлаяпти, шекилли. Ҳали қараб тур, ўзингни шилиб, шир яланғоч қилиб қўйганимни билмай коласан. Лекин сен аблаҳ унча-мунча гуноҳларимни биласан. Биламан, кўпдан кузатасан. Қадамимни санаб юрибсан. Сен шоҳида юрсанг, мен баргида юришимни билмайсанми? Жайронани қўлга олдингми? Ишратхонанинг калити қўлингга қайдан тушди? Ундан факат икки нусха бор эди. Бири Расулбекда, бири менда эди. Уни ўзимизнинг устахонада юнон устасига ясатганман. Равшанбекнинг ўлимини менга ёпиштирмоқчимисан. Шошма, унинг ўлигини бўйнингга шундай осиб қўяйки, қаёққа борсанг, кўриниб турсин...»

Равшанбек охирги марта довон ортига эчки ҳайдаганда йигирма кун уйига келмаган эди. Кунора тоғ орқасига эчки ҳайдаб, чангга беланиб, сўқмоқларда юраркан, уйига сира боргиси келмасди. Унга хиёнат қилган Бодомгулни кўришга тоқати йўқ эди. Йигирма кундан бери ҳайдаётган эчкилар ҳисобда йўқлигини Равшанбек биларди. Аммо бу тўғрида бировга лом-мим деб оғиз очишга кўрқарди. Унга шерик бўлиб бориб келаётган Расулбек олди-сотдига аралашмай четда туради. У ана шунақа, қилган ишидан из қолдирмайдиган уста эди. Уч юз минг сўмни ушлаб ҳам кўрмади. Нима бўлса, Равшанбек бўлсин, деб ўзини эҳтиёт қилди.

Равшанбек сўнгги отарни «эгаси»га топшириб келаётганда ҳам Расулбек у билан ёнма-ён қайтмади. Ундан тахминан икки-уч юз метр орқада қоралаб келаверди.

Равшанбек чарчаган, бутун вужуди чангга беланган, отда мудраб келарди. Замбуруғ қоя тагидаги камарда милиция капитани уни кутиб турганини билмасди. Камар оғзида капитан йўлини тўсди. Равшанбек довдираб қолди. Орқада Расулбек ўзини панага олди. Капитан тўппонча ўқталиб, Равшанбекни отдан туширди. Расулбек бўйнидаги фотоаппаратини олиб, узоқдан оладиган обектив қўйди. Равшанбек то отдан тушгунча икки марта суратга олди. Капитан от эгаридаги хуржунни кўрсатиб, нимадир деди. Равшанбек орқасига тисарилди. Капитан хуржунни эгардан тортиб туширди. Ичидагиларни ерга тўқди. Пачка-пачка юз сўмликлар ерга тушди. Расулбек тинмай суратга олаверди. Капитан Равшанбекка нимадир деб бақирди. Равшанбек энгашиб, пулларни хуржунга сола бошлади. Шунда капитан унинг бошига гуваладек тош билан урди. Равшанбек муккаси билан

йиқилди. Капитан пул тўла хуржуни елкалаб, унинг жасадига қаради. Кейин оёғи билан суриб, уни пасгликка тепиб юборди. Ана шундан кейин капитан ёлғиз оёқ йўл билан жадал юриб кетди.

Расулбек бу воқеани ўз кўзи билан кўрибгина қолмай, ўн беш чоғлик фото кадрга муҳрлаб қўйганди.

Мирвали қайтиб келганда Луқмонов олдида папирос қутисидек магнитофон қўйиб, ўзи яхши кўрадиган ҳофиз қўшиқларини эшитиб ўтирарди. Мирвали йўталгандан кейин бошини кўтарди.

– Бўлдимми?

– Бўлди, ака, – деди Мирвали.

– Машинангизни менинг машинамга ёнма-ён қилиб қўйинг. Ўша жойда гаплашамиз. Луқмонов кабинадан бир жигарранг папка олиб, Мирвалига салмоқлаб кўрсатди. Кейин машина юкхонасини очиб қўйди. Мирвали кўтариб келган дипломатни юкхонага бепарво ташлади. Луқмонов юкхона қопқоғини қарсиллатиб ёпди.

– Ҳаммасими? – деди у.

– Ҳаммаси. Икки юз минг, – деди Мирвали.

– Ия! – дея қошлари керилиб кетди генералнинг. – Олтига гаплашганмиз-ку.

– Учтасини аввал олганингиз эсингиздан чиқдимми? Хотирангизнинг мазаси йўқ экан, генерал.

Луқмонов ғазабдан титраб кетди.

– Ким билан гаплашаётганингни унутма! Қачон сендан уч юз минг сўм олганман?! Тухмат қилмоқчимисан?!

Бу гапдан Мирвали пинагини ҳам бузмади. Қайтага уни эрмак қилиб кула бошлади.

– Кекирдагингдан отаман! Кимлигимни билмас экансан.

– Мени сенламанг, – деди ҳамон совукконлик билан Мирвали. – Сиз билан офтобда катик яламаганман. Бешигимни тебратган бўлсангиз ҳам сенламанг. Дипломатда икки юз минг бор. Қани, хужжатларни чўзинг. Ана ундан кейин савдосини битишганимиз – кекирдагимдан отадиган айбим тўғрисида гаплашамиз. Ана ўшанда уч юз мингни қачон олганингизни айтаман. Агар олган карзингизни исбот қилиб беролмасам, уч юз минг тайёр. Ҳозирнинг ўзида бераман. Келишдикми?

Лукмонов унинг шартларига ноилож кўнди.

– Гугурт борми? – деб сўради Лукмонов.

Мирвали машинадан гугурт олди.

– Мен сизга битталаб узатавераман сиз ёндиравасиз.

Лукмонов тўрт саҳифали қоғоз узатди. Сўнгги тўртинчи саҳифа тагини йиртиб олиб қолди.

– Бу кейинги тўрт йил ичида довондан оширилган эчкилар ҳақида. Кимга, қанчадан сотганингиз аниқ кўрсатилган.

Мирвали шошиб, қоғозга кўз югуртира бошлади. Унда Расулбек билан Равшанбеклар олиб ўтган эчкилар сони, кун ва ойлари аниқ кўрсатилган эди.

– Буни кимлар ёзгани мана бу ерда. Буни ўзим қуйдираман. – Шундай дея боя йиртиб олиб қолган бир бурда қоғозни кўрсатди. – Ким ёзганини билишингиз шарт эмас.

Мирвали гугурт чақиб, қоғозларни тутди. Ярми ёнгунча ушлаб турди-да, кейин ташлади.

Лукмонов машинкада ёзилган экспертиза хулосасини унга узатди.

– Бу чўпон боланинг ўлими тўғрисида. Равшанбек исмли чўпон эканини тасдиқлаган. Ёндирасизми ё эсдаликка олиб қоласизми, ихтиёр сизда. Манавилар сизни Равшанбек билан Замбуруғ қоя тагидаги камарда гаплашиб турган пайтингизни кўрган икки гувоҳнинг кўрсатмаси. Булар тожик чўпонлари. Хотиржам бўлинг, бу ҳужжатлардан нусха кўчирилмаган. Кўряпсизми, регистрация ҳам қилинмаган, рақам ҳам қўйилмаган. Бир ўқиб чиқинг-да, куйдириб ташланг. Экспертиза хулосасини куйдирмадингиз-ку.

– Эсдаликка олиб қолмоқчиман, – деди хотиржам Мирвали.

Лукмонов энди Мирвали эсанкираб қолади, ўзини унинг оёқлари остига ташлаб ёлворади, деб ўйлаган эди. Ажаб, акси бўляпти. Довдирамаяпти ҳам. Қўйиб берса, хатто ундан баланд келмоқчи. Нимасига ишонапти?

Лукмонов папкадан саҳифалари ип билан чатилган дафтарчани олди.

– Булар устингиздан тушган аноним хатлар. Ҳаммасини оқибатсиз қолдирганман. Биронтаси дафтардан ўтказилмаган. Контейнерларда Сибирга жўнатиладиган куруқ мева ўрнига тивит жойлаганингиз...

Лукмонов бир дам гапиришдан тўхтади. Кўзларини қисиб, Мирвалига, энди қалайсан, дея тиржайиб турарди.

– Мана шу хатни ишга солиб юборсам, биласизми, нима бўларди? Сўзсиз отувга ҳукм қилинадингиз. Бу хат бошқа бировнинг қўлига тушса, ёруғ дунёда бир минут ҳам туролмасдингиз. Бунақа жинойтни давлат кечирмайди.

Мирвали унинг бу гапларига парво қилмади.

– Шунақа деб ўйлайсизми? Вой-бу, кўрқитиб юбордингиз-ку!

Мирвали қоғозларни ғижимлаб, ерга қўйди, гугурт чакди. То ёниб тугагунча қараб турди.

– Мана, энди тамом! Хотиржам ухлашингиз мумкин. Бу нарсаларни фақат тушингизда кўрасиз, – деди генерал.

– Аноним ёзганлар яна бош кўтармайдими?

Генерал пичинг қилди:

– Боши омон бўлса кўтаради-да.

– Жайронанинг боши омон-ку?

– Ундан хотиржам бўлинг. Яқин орада уни бирон мамлакатдаги элчихонага таржимон қилиб юборамиз. Хўш, энди қарздан гаплашайлик. Қачон қарздор бўлиб қолган эканман?

Тантана қилиш, эзғилаш навбати энди Мирвалига келганди. У костюмининг ён чўнтагидан бир конверт чиқазди. Уни очмай, қўлида ўйнаб туриб гап бошлади:

– Машинадаги дипломатни олиб, ичидаги пулни санаб кўринг. Кўчадан топсанг ҳам санаб ол, деган гап бор.

Луқмонов машина юкхонасидан дипломат олиб тош устига қўйди, очиб, пулларни санай бошлади. Тўппа-тўғри икки юз минг сўм чиқди.

– Энди манави конвертни очинг! – деди Мирвали буйруқ оҳангида.

Луқмонов конвертни олиб очди. Ичидан бешта сурат чиқди. Генералнинг қўллари дир-дир титрай бошлади. Кўзойнагини олиб артмоқчи бўлди, ёнини излаб дастрўмол тополмади.

– Ўзингизни қўлга олинг, генерал, – деди сохта меҳрибонлик билан Мирвали.

Луқмонов қўлидаги суратларда Равшанбекнинг ўлими, милиция капитанининг пулларни олаётгани, хуржунни орқалаб кетаётгани жуда аниқ акс этган эди.

Расулбек профессионал фотограф эканлигини яна бир марта намоиш қилган эди.

– Хўш қалай? Қайнингизни танияпсизми?

– Сен провокаторсан!

– Сенламанг, дегандим-ку сизга. Агар бу исботлар ҳам сизни қаноатлантирмаса, яна ундан ҳам зўрини ўртага қўяман. Ёнингиздаги магнитофонингизни олинг. Битта антиқа лента бор, қўйиб эшитасиз.

Луқмонов унга еб қўйгудек бўлиб қараб турарди. Мирвали шимининг чўнтагидаги магнитофон кассетасини олиб, олдига ташлади.

– Қайнингизнинг овозини эшитинг.

Луқмонов кассетани магнитофонга қўйди.

...Равшанбекнинг ўлимидан ўн беш кунлар ўтиб, Луқмоновнинг қайниси, милиция капитани тоққа ўртоқлари билан овга келади. Мирвали худди шундай кулай фурсатни кутиб юарди. У Луқмоновнинг қайнисини тушликка таклиф қилади. Овқат устида Расулбек олган суратларни олдига қўяди. Агар бўлган воқеани ўз оғзи билан айтиб бермаса, ҳозироқ органдан одам чақириб, қаматишини, ишини трибуналга оширишини айтади. Озроқ ичиб довдираб қолган капитан ҳамма гапни айтиб беради. Мирвали унинг гапларини магнитофон лентасига тушириб олади. Капитан ўшанда бу ишни поччамнинг топшириғи билан қилганман, у билиб қўй, сенга қўлимдан пул бермайман, мен йўл кўрса-

таман, ўзинг пул топасан, деганини айтади. Хуржундаги уч юз минг сўми обориб, Лукмоновга берганини бўйнига олади. Ўша гаплар мана шу лентага ёзилиб қолган.

Лукмонов овоз ёзилган лентани эшитар экан, қошлари чимирилди, кўзлари аланг-жаланг бўлиб кетди.

– Хўш, қалай?! – деди Мирвали истехзо билан. – Бу тоғларнинг чумолисидан тортиб чумчуғигача саноғли. Битта бегона капалак учиб келса ҳам биламиз. Биров келиб, одам ўлдириб, пулини олиб кетади-ю, билмаймизми?!

Лукмонов индамади. Унга еб юборгудек бўлиб бир қараб қўйди.

– Чўпоннинг хуржунидан олган уч юз мингни беришингиз шарт. Бу пул бўйнингизда осилиб ётган қарз. Сен одам ўлдиргансан, шу гуноҳинг учун уч юз минг бера-сан, деб савдолашган эдингиз. Энди шу фактни ўзингизга сотаман. Яна уч юз минг бўйнингизга тушади. Олти юз минг тўлайсиз. Икки юз минг сўми қойил қилиб олган эдингиз, – У шундай деб тош устидаги дипломатни олиб, ўз машинасининг олд ўриндиғига ташлади. – Бу пул сизники эди. Энди меники бўлди, деб ҳисоблайман. Ўзингиз, бугунги ишни эртага қолдирмайман, деб айтган эдингиз. Икковимиз бир хил эканмиз. Мен ҳам эртага қолдирмайман. Ёнингизда олти юз минг борми? Тошкентга бориб олиб келасизми? Шундай қила қолинг. Мен сизга ўхшаган худбин эмасман. Рақибимга ишонаман. Манави суратларни ҳам, кассетани ҳам аввал қўлингизга бериб қўйиб, кейин ҳақимни оламан. Буёғидан кўнглим тўқ. Суратларнинг негативи, магнит лентасининг асли ишончли жойда.

Луқмоновдаги аввалги ғурур, ғўдайиш, ўзига ишонч аллақачон ғойиб бўлганди. У энди тамоман таслим бўлиб, афтодахол бир алпозда бошини эгиб ўтирарди.

Бутун республика милициясини оёкка турғизадиган, ёмон кўрган одамидан аёвсиз касос оладиган генерал энди ночор бир аҳволда эди.

– Мундоқ қилайлик, – деди Мирвали. – Сиз Тошкентга бориб овора бўлиб юрманг. Яхшиси, Булунғурга боринг. Ахир, ҳамма топган-тутганингиз бефарзанд холангиз кўлида-ку. Шундай қила қолинг. Ҳам яқин, ҳам нақд. Шофёрингиз шу ерда гаровга қолади. Сизни менинг шофёрим иккита адъютантим билан оборади. Пулни шофёримга бериб, ўзингиз қайтиб келмасангиз ҳам майли. Машичангиз пул келгандан кейин кетади.

Луқмоновнинг рангида ранг қолмади. Қошлари бир кўтарилиб, бир тушарди.

– Ҳайрон бўляпсиз-а? Пулимни қаерда сақлашимни бу қаёқдан билади, деб ўйлаяпсиз. Ўлманг. Сиз бутун республиканинг сирини биласиз. Мен сизнинг сирингизни биламан.

Одамларга зуғум қилиб яшаган, қанчалаб кишиларга жабру ситам ўтказган бу зўравон, энди бир совхоз директорига ўйинчоқ бўлиб ўтирипти.

– Шофёрим машинани самолёт қилиб учириб оборади. Қирқ минутда Булунғурга етасизлар. Қирқ минутда қайтиб келасизлар. Холангиздан пулни санаб олишга бир соат кетсин. Жами бир юз қирқ минут. Яъни икки соату йигирма минут вақт кетади. Сизга беш соат муҳлат бераман. Сиз қайтиб келмасангиз ҳам майли.

Луқмонов каловлаб, овсарларга ўхшаб, нима бўлаётганини билмай, анграйиб қараб турарди. Мирвали уни яна аврашга тушди.

– Менга қаранг, генерал, шу арзимаган олти юз минг сўм учун бир-биримиз билан сен-менга бориб ўтирмайлик. Ўзингиз биласиз, мен бир девона феъл одамман. Сиз учун шу арзимаган пулдан кечиб юборишим ҳам мумкин. Аммо атиги бир кунгина «ғалаба» нашъасини сурмоқчиман. Келинг, диққат бўлманг. Бу пул сизники эди, энди меники бўлди. Эртага яна ўзингизники бўлади. Мен сахий одамман. Ҳа деб пулни ўйлайвермайлик. Узоқ йўл юрасиз. Жаъфар қовурдоқ қилган. Ҳозир икковимиз сув бўйига тушиб, пича хашакланиб оламиз. Йўлга қувват бўлади.

Лукмоновда Мирвали пулдан кечадиганга ўхшайди, деган илинж пайдо бўлди.

Иккови сув бўйида яхшилаб қорин тўйғизиб олишди.

– Озиқлик от ҳоримас, дейдилар, энди Булунғурга борсангиз бўлади.

– Машинангга бензинни кўпроқ қуйиб ол, – деди Мирвали шофёрига.

Лукмонов дармонсиз судралиб, ичида Жаъфар билан Насим полвон ўтирган машина олдига келди. Бор-йўғини шилиб олган Мирвалига нафрат билан қаради.

– Сен одам эмас, кашқир экансан!

– Тўғри айтасиз, – деди Мирвали. – Икковимизнинг тупроғимиз бир жойдан олинган.

«Волга» елдек учиб кетди. Орқасидан қараб қолган Мирвали:

– Шўринг курсин, – дея кулиб қўйди...

* * *

Йиғилиш аҳли лейтенантнинг ҳикоясидан ҳайрон-у лол бўлиб қолди. Ҳамманинг гапи бир жойдан чикди.

– Лукмоновга тезда эҳтиёт чораси кўриш керак, – деди йиғилишни бошқараётган Оқсоқол. – Ўртоқ прокурор, шундай қилсак қонуний бўладими?

– Мен санкция бераман. Шу бугуноқ қамокқа олинади. Уни энди очикда қолдириб бўлмайди.

Шу билан зўравон Лукмоновнинг тақдири ҳал бўлган эди.

XIX

Мирвали нотинч эди. Бугун у суянган тоғларнинг бири кулади – Лукмонов хизмат вазифасини суниистеъмол қилгани ҳамда порахўрлиги учун ишдан олинди, шу куниеъ уни қамокқа олиш тўғрисида санкция берилди.

Пора олганлиги исбот қилинган одамнинг аҳволи нима бўлишини Мирвали яхши билади. Лукмонов тилига пишиқ одаммиди? Бошига қилич келганда ҳам сукут сақлай оладими?

Кечагина Мирвали ўзи тўғрисида тушган хужжатларни ундан сотиб олган, кўзи олдида ёндирган эди. Бир бобой ҳукумат тилидан шундай деган эди: «Йикқандан кўркма, егандан кўрк. Йикқанини оламиз, еганини ололмаймиз». Аммо Лукмонов емаган, йикқан эди. Олдириши аниқ.

Одам боласининг иши бир юришмаса, кетма-кет юришмас экан. Мирвали Лукмонов билан сўнгги марта учрашганда у, хотиржам бўлинг, устингиздан мана-ви хатларни ёзганлар бу ёруғ жаҳонда тирик юрмайди, деганди. Лукмонов ваъдасини бажаришга улгурмади. Мирвалининг рақиблари жазосиз қолди. Улар кимлар

эди? Бу бир Лукмоновгагина маълум. Уларнинг яна бош кўтармаслигига энди ким кафил бўлади?

Мирвалининг дарди-дунёси коронғи бўлиб юрган шу кунларда, саратонда чакмоқ чаккандек, яна бир воқеа уни тамоман гангитиб қўйди.

У телевизор орқали бериладиган кўрсатувларни унча хушламас эди. Ҳаммаси ўзим билган гаплар, деб ўйларди. Аммо «Время» информацион программасини, албатта, кўрарди. Мамлакатнинг бир кунлик сиёсий ҳаёти шу кўрсатувда акс этади. Мирвали қаерда бўлса ҳам – тоғу тошларда юрган пайтларида ҳам чўпонлар ўтовига кириб, «Время»ни кўрарди.

Бугун у тоғда хуморбосдига ов қилди. Аксиға олиб на бир қуш, на бир қуён ура олди. Бекорга ўқ сарф қилиб бокқа қайтиб келди-ю, ечинмай каравотга ўзини ташлади. Уйқу келмади. Кўзига Лукмонов кўринаверди. У ёққа ағдарилди, бу ёққа ағдарилди, охири тажанг бўлиб ўрнидан турди.

Ёз кунлари узун, кеч кириши қийин. У соатига қараб, телевизор тугмасини босди. «Время» бошланди. Ана шундан кейин...

Мирвали учун даҳшатли воқеа юз берди. Худди ёнгинасида бомба портлагандек гаранг бўлиб қолди. Диктор қиз пахтачиликни ривожлантиришда энг юқори кўрсаткичларга эришганликлари учун Ўзбекистон ССРдан палончи ва палончиларга иккинчи марта Социалистик Меҳнат қаҳрамони унвони бериш тўғрисида СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини ўқиб эшиттирди. Экранда «олисни кўзлаган» механизатор аёл сурати пайдо бўлди. Мирвали шу дақиқаларда мутлақо нафас ҳам олмагандир.

Мирвалининг рақиби, ҳамма вақт йўлига тўғанок бўладиган раис кўринди. Мирвали учинчи одамнинг номи чиқишини кутарди. Бу одам Мирвалининг ўзи бўлиши керак эди. Унинг номи чиқмади. Сурати ҳам кўринмади. Ҳаммамиз учун ҳурматли отахон, илгарилари Мирвали билан кўришганда, унинг «Олтин Юлдуз» тақилган кўкрагига бармоғини теккизиб туриб: шу битта жой бўш турсин, юлдузни иккита қиламиз, дерди. Мирвали иккинчи «Олтин Юлдуз»га олиб борадиган сўқмоқларнинг анчасидан омон-эсон ўтган эди. Бу сўқмоқларда қанча хавф-хатар, қанча тўқнашувларга дуч келди. Бу сўқмоқларда қанча қурбонлар қолган. Иккинчи «юлдуз» сўқмоқлари борса келмас, қайтиш гумон сўқмоқлар эди.

Шу топда Мирвалининг вужудида ваҳший бир куч галаён қиларди. Кимнидир отиб ташлагиси, кимнидир қўллари оғригунча дўппослагиси, нималаргадир ўт қўйиб юборгиси келарди. Мирвали еру кўкка сиғмасди. Бақиргиси, югургиси, бошини деворларга ургиси келарди. Умр бўйи айтганини қилдирган, бир оғиз сўзига ўнлаб одамлар баб-баравар лаббай деб турган, эрталаб уйғонганда кексадир, ёшдир саломга келадиган, сув деганда дарёни бошлаб келадиганлар олдида бебурд бўлиб қолаверадими? Мирвалининг умрида биринчи марта шундай танг аҳволга тушиши эди. Демак, дунёда ундан ҳам қудратли, зўр одамлар бор экан. Биттаси отахоннинг қил ўтмас дўсти, биттаси «олисни кўзлаган» анаву...

Мирвали богда дам олаётганда тик этган товуш эшитилмасди. Меҳмонхонага биров кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам. Боғдаги дастёрлар оёқ учида юришар, шивирлаб гаплашишарди.

У кечалари ёлғиз ётишдан кўрқарди. Тунлари бирон жойга борадиган бўлса, машинада оёғининг тагига қиркма қўшоғиз милтиқ ташлаб қўярди. Ухлаётганда тез-тез чўчиб уйғониб кетарди-да, шошиб ёстик тагига қўйган пистолетини ушлаб кўрарди. Назарида кимлардир уни таъкиб қилаётганга, дарахтлар панасида кимлардир уни нишонга олиб турганга ўхшайверарди.

Унинг нотинч ухлаши, кечалари довдираб ўрнидан туриб кетиб, қўлида пистолет билан дераза олдида келиб ташқарини кузатиши бежиз эмасди. Область прокурори, милиция органлари неча марталаб уни қамоққа олишга чоғланишди. Ҳар гал ордерга имзо чекиб, энди қўлга оламиз, деб турганларида, албатта, Иттифоқнинг энг мўтабар газеталаридан бирида у тўғрида – «ажойиб ташкилотчи» Мирвали тўғрисида бир саҳифа мақола босиларди. Прокурор ҳам, милиция органлари ҳам доғда қолаверардилар.

Қонун органлари бу ишларни яширин тайёрлашарди. Уни қўлга олиб, жиноятини бўйнига қўйиб, кейин юқорига хабар қилишни мўлжаллашарди.

Область прокурори қамоққа олиш тўғрисида кечаси ордерга имзо чекарди. Терговчилар, машинисткалар, секретарлар, ҳатто кабинетни йиғиштирадиган фаррош ҳам кетиб бўлгандан кейин ордерга имзо чекарди. Оператив группани тўплаб, эрталаб уни қўлга олиш тўғрисида ўта махфий бир шароитда топшириқ берарди.

Бу хабар ўша заҳотиёқ Мирвалининг қулоғига етарди. Тошкент йўлига тўрт енгил машина жўнатиб, пана жойларда пусиб туришни топширарди. Ўзи тонг саҳарлаб совхоз машинасида доvon орқали Самарқанд, Жиззах оралаб йўлга чиқарди. У орқасидан мили-

ция машинаси кузатиб келаётганини биларди. Кескин қайрилишларда тошлар панасида пусиб турган бошқа машинага ўтиб олганини милиция ходимлари билмай қолардилар. Улар аввалги машина орқасидан қувиб кетаверардилар. Етиб олганларида адашганликларини билиб, Мирвали алмаштирган машина изига тушишарди. У эса то Тошкентга етгунча яна учта машина алмаштиришга улгурарди. Катта идора остонасидан ўтиши билан қудасига рўбарў келарди. Қудаси катта аканинг ўнг қўли эди. Ана шундан кейин Мирвалини безовта қилган масала ўз-ўзидан тинчиб кетарди.

Мирвали совхозга қайтиб келиб, область прокурорини телефонда «Салом бердик, ака», деб эрмак қиларди. Лекин Мирвали улар бир кун суиқасд уюштиришлари мумкин, деб кечалари безовта ётарди.

Телефон зарб билан жиринглади. Абдулазиз Мирвалига, нима қилай, нима деб жавоб берай, дегандек қаради.

— Аввал кимлигини бил-чи, кейин шунга қараб муомала қиласан, — деди Мирвали.

Абдулазиз трубкани кўтариб, ким биландир одоб билан гаплашди. Кейин, ҳозир ўзларига трубкани бераман, деди.

— Қуда бува, сизни сўраяптилар.

Ҳали ҳам унча ўзига келмаган, бош оғриғи қилишдан ўзини тийиб ўтирган Мирвали гандираклаб бориб, телефонга жавоб қилди. Унинг салом-алиқдан кейин айтган гапи шу бўлди:

— Энди кечирасиз-да, қуда. Кеча пича беодобчилик бўлди. Ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Итдан баттар хор бўлиб кетдим-ку!

– Менга қаранг, куда. Бировдан гина қилишга асо-сингиз йўқ. Айб ўзингизда, устингиздан тушган хатларни ўқисангиз, тепа сочингиз тик бўлиб кетарди. Айғирлик ҳам эви билан-да, тоғларни, умуман, бирлашмани нас бостириб юборибсиз. Номусидан айрилиб, эрга теголмай юрган қизларнинг оналари йиглаб ёзган хатларни ўқисангиз, хатто ўзингиздан ўзингиз жирканиб кетардингиз. Каттамизни сал-пал юмшатгандек бўлдим. Бугун қўш қаҳрамоннинг уйига табриклагани узоқ-яқиндан келганлар кўп бўлади. Уларга ранжиганингизни сездирманг. Акага гинахонлик қила кўрманг. Устингиздан тушган ўша хатларнинг ҳаммасини ўқиган. Чапақай жаҳли чиқиб турибди. Кўпчилик олдида шармандангизни чиқариши мумкин. Сизга ўргатгулик эмас, буёғини ўзингиз эплаштирасиз.

Мирвали бир оғиз ҳам гапирмади. Ҳамма гапни қуданинг ўзи айтди.

Шу гаплардан кейин Мирвали қўш қаҳрамонни табриклашга бормаса бўлмайди. Ҳамма унга қарайди. «Юлдуз» ололмай қолган зўравоннинг ичида нималар бўлаётган экан, деб уни кузатиб ўтиришади. Мирвали ўзини ҳеч гап бўлмагандек тутиши керак. Албатта, бу қийин иш. Аммо Мирвали бу масалада артист эди. Ўз ролини ўзи аъло даражада ижро эта оларди.

«Луқмоновнинг шундай нозик пайтда қамалиши ишнинг белига тепди», деб ўйларди Мирвали. Бир ҳисобда унинг тахминлари тўғри эди. У ўзига қарашли кишилар тўғрисида ёзилган хатларни пойтахт томонга ўтказмасди. Рақибларини йўлдан олиб ташламоқчи эди. Улгу-ролмади. Энди шикоят хатлари пойтахт томон дарёдек оқиб кетяпти.

Мирвали шу пайтгача ракиб деб тахмин қилиб юрган ҳамқишлоқларининг таъзирини беришни дилига туғиб қўйди.

Қўш қаҳрамонни иккинчи «Юлдуз» билан табриклаш учун бориши керак. Ўзига қолса, асло бормасди. Унинг ризқини юлиб кетган бу айёрни кўрарга кўзи йўқ эди. Энди бормаи иложсиз...

Нима қилсин? Қуруқдан-қуруқ бораверсинми? Ҳар ким ўз обрўсига яраша иш тутиши керак. Гилам обора, чол назарига илмайди. Магнитофон обораи деса, чол одам уни нима қилади. Тилла соатми? У ҳам бўлмайди. Арзимаган нарсa. Шундай нарсa обораинки, раҳбарнинг қулоғига етсин. Яқин одамларимни ҳам қадрлапти, десин. Эгасини сийласанг, итига суяк ташла, деб бекорга айтишмаган.

Иккинчи «Юлдуз»га аввал очган сўқмоқларни ўт босди. Энди янги сўқмоқлар очиш керак. Қўш қаҳрамон – «каттамир»нинг энг яқин кишиси. У нима деса, шуни қилади. Сўқмоқни уни остонасидан бошлаш керак. Шунда йўл уни тўппа-тўғри қўшалоқ «Юлдуз»га оборади.

Мирвали ўйлаб-ўйлаб, анчагина мушкул, аммо эпласа бўладиган бир йўл топди...

Мирвалининг буйруғи деб Эралини оти билан қақариб келишди.

Эрали, қандайдир маросим бўлса керак, Мирвалининг мана шунақа отларимиз, мана шунақа чавандозларимиз бор, деб мактангиси келган бўлса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун кўксига ҳамма орден-медалларини тақиб, бошида янги гилам дўппи, эғнига оҳорли олача тўн кийиб келган эди.

Лекин Қора Бахмал негадир ўйноқламас, бошини хомуш эгганича битта-битта босиб келарди. Чавандозлар, от сезгир жонивор, ўзини нимадир кутаётганини билиб туради, дейишади. От хўрсинса, фалокат юз беради, баҳридан ўтиш керак, дейишарди. Баъзан чавандозлар сўйиб юборишади.

Қора Бахмал хўрсингани йўқ. Фақат у хомуш. Қандайдир кўнгилсиз ҳодисани сезиб турганга ўхшарди. Отининг бу ҳолатидан Эралининг руҳи тушди.

Мирвали машинага суяниб, қўлидаги новдани пичоқ билан кертиб, ўй ўйлаб турарди. Эрали унга яқин келиб, отдан тушди. У билан икки қўллаб кўришмоқчи бўлди. Бу нима қилгани? Чавандозни писанд қилмаганими ё калласи ниҳоятда жиддий бир гап билан бандлигиданми? Эралининг кўнгли ўксиди. Давраларда бировга гап бермай, ўз таъбири билан айтганда, бошидаги дўпписи тушиб кетса, пул бериб бировга олдирадиган яккакифт чавандозга шунақа муомала қиладими? Боласи тенги гўдак шу ишни қиладими?

Эрали ўзига етгулик мағрур эди. Бир кўнгли унинг қўлини силтаб ташлаб, шартта орқасига ўгирилиб, отга қамчи босиб кетворсаммикан, деб ўйлади ҳам. Шайтонга ҳай берди. «Бир сир бордирки, Мирвали бунақа муомала қиляпти, Қани, кўрай-чи, буёғи қанақа кўчаркин», деб ўйлади Эрали.

– Келдингизми? – деди Мирвали унинг феъли айниб турганини сезиб. – Биз билан бирон пиёла чой ичишга ҳазар қилмассиз, чавандоз.

«Бу қандоқ гап бўлди? Ғалати-ку», деб дилидан ўтказди Эрали.

– Гап бундоқ, чавандоз. Сизни ҳурмат қилишимни биласиз. Қаерга борсам сизни пропаганда қиламан. Пенсиянгизни ҳам орага тушиб ҳамманикидан баланд қилиб берганман. Томорқангизни совхоз тракторида ҳайдатиб беряпман. Қандоқки мажлис бўлса фронтовик, деб президиумга чиқазаман. Ёдгорлик очилишида сизни эл танисин, катталар назарига тушсин, деб атайин отлар падини ташкил қилдим. Шуларни биласизми?

– Биладан, биладан, аканг айлансин.

– Мен, билмайсиз, деб юрган эдим. Раҳмат, биларкансиз. Неча ёшга кирдингиз, оқсоқол?

– Бир кам етмишга, – деди Эрали ҳайрон бўлиб.

– Ёшингиз ҳам кетиб қопти. Йигитларга ўхшаб жикллаб юриш энди ярашмайди. Ёшингизга ярашиқли иш килинг. Энди бўлди, отдан тушинг, оқсоқол.

– Ҳали кўпқарига яраймиз, укагинам. Унча-мунча йигитга белимизни бериб қўймаймиз, – деди Эрали ерга қараб. – Агар хўп десанг шу жойда, ҳозирнинг ўзида бир беллашмаймизми?

– Унақа куруқ гапни қўйинг. Бўладиган гапдан гаплашайлик. Бола бўлиб сиздан бирон нарсa сўраганманми?

– Йўқ. Ҳамма нарсаси бут, тўкис, бадастир одамсан. Мендан ниманиям сўрадинг?

– Борди-ю, сўрасам, йўқ демай берасизми?

Эрали ўйланиб қолди.

– Бераман. Жонимни сўрасанг, ол. Уйимни сўрасанг, ол. Фақат белимдаги пичогимни, никоҳимдаги хотинимни, минган отимни сўрама. Қолган нимама бўлса, бари – сеники.

Мирвали унинг сўнгги сўзидан кейин айтар гапини йўқотди. Энди очикчасига гаплашиш пайти келди, деб ўйлади.

– Борди-ю, шу минган отингизни сўрасам-чи?!

Эрали бошини сарак-сарак қилди.

– Одам боласи ўз фарзандини бировга берадими? Тўғри, кўп болалилар баъзан бефарзандларга раҳми келганидан, шу ғарибнинг хонадонига ҳам гўдак овози келсин, деб беради. Жонидан суғуриб беради. Аммо якка фарзандлилар ўлақолса бунга кўнмайди. Қора Бахмал менинг биттайи битта фарзандим. Бунақа гапни бир айтдинг, иккинчи оғзингга олма.

– Борди-ю, мажбур қилсам-чи?

Эрали истехзо билан кулди.

– Гитлер тирилиб келганда ҳам ололмайди.

– Э, Гитлерни кўйинг! У йўқ бўлиб кетган нарса. Мен мажбур қиламан.

– Унда, – деди Эрали ғазаб билан, – ўртага пичоқ тушади.

Кўчанинг нариги бетида уч йигит бўлаётган воқеани кузатиб турарди. Булар Мирвалининг йигитлари эди. Улар директорнинг сўзига кирмаган, ҳар хил «иғво» гап тарқатадиганларни унинг буйруғи билан тоғ ораларига обориб калтаклаб, чала ўлик қилиб ташлаб келишарди. Уларнинг бири Насим полвон, бири Жаъфар, бири Иштон полвон лақабли Ражаб полвон.

Мирвали ўрнидан туриб, бош эгиб ўтирган Эралининг тепасига келди.

– Пичоғингиз ёнингизда тура турсин. Бодринг арчиб ейишга керак бўлади. Сиз ҳали менинг совунимга кир ювмабсиз. Мен битта гапираман. Иккита гапириш-

га мажбур қилманг. Ёруғ дунёни кўзингизга зимистон қилиб қўяман.

Мирвали шундай дея туриб, кўчанинг нариги бетидаги йигитлардан бири – Насим полвонга имо қилиб қўйди. Уч йигит унинг қўлини қайириб Мирвалига қаратди. Эрали инграб юборди. Қариб кучдан қолган бу одам уч давангирга бас келолмасди. Эрали Жаъфарга ғазаб билан қичқирди:

– Номард! Бир гадодек ночор бола эдинг. Отангни ўлиги уйда ётганда қўшнима-қўшни изғиб, қарз сўраб юргандинг. Шунда отангни мен ўзим кўмгандим. Маъракаларида кадбони* бўлиб хизматини қилганман. Бор буд-шудимни сарфлаганман. Ҳой, Насим, сенга нима бўлди? Кимга итялоқлик қияпсан? Даданг онангга уйланганда ҳеч ким ўғрига миёна рав** бўлишга унамаган. Мен ўшанда миёна рав бўлганман. Қўлимни қайирма, номард!

Чинорга боғлаб қўйилган Қора Бахмал безовталашиб, Эралига қараб талпинди. Оёғи билан ер тимдалаб тупрокни орқага ота бошлади.

– Обор! – деди Мирвали амирона. – Йўқот кўзимдан! Уч йигит куч билан Эралини судраб кетди. Мирвали уларга қичқирди:

– У ёққа эмас, манави ёққа!

XX

Мирвалининг «Волга»си Темур дарвозасидан ўтгач, Сангзор сойини ёқалаб борарди. У тезликни пасайтирди.

* Кадбони – кайвони (дастурхончи, меҳмон кутадиган одам).

** Миёна рав – қудалар билан олди-берди қиладиган, икки ўртада иш битирадиган одам.

Унинг орқасидан келаётган юк машинаси бортида бошига дастурхон ёпиб, бўйнидан танғиб қўйилган Қора Бахмални Насим полвон билан Жаъфар қўш жилолда икки томондан тортиб ушлаб келишарди.

Йўлга чикишаётганда кўпни кўрган, кўп тегирмонлардан бутун чиққан Насим, отнинг кўзини боғлаб қўйиш керак, йўлни кўrsa қайтиб келади, деб айтган эди. Шунда Мирвали елкасига қоқиб: «Яшавор, эски ўғрисанда, биласан, — деганди. — Биринг от ўғриси, биринг хўкиз ўғрисиан. Насим, дадангга тенг келадиган ўғри бўлмаган. Азим ўғри деса, Самарқанддан Душанбегача ҳамма танирди. Ҳозирги ўғрилар ҳам ўғрими? Зўр ўғрилар ўтиб кетган».

Мирвалининг бу гапларидан икковлари ҳам ғурурланиб кетдилар.

Макритлик Низом полвон деса ҳамма танирди. У Ургутда бўлган катта бир курашда номардлик қилади-ю, назардан қолади. Макритда бош кўтариб юролмай, Деновга кўчиб кетди. У ерда ҳеч ким уни курашга тортмади, тўрт ой ўтиб яна бош эгиб, Макритга қайтиб келди. Ургутда катта кураш бўлди. Панжакентдан келган бир аёл полвон:

— Ким талабгор бўлса ўртага чиқсин, — деди.

У ниҳоятда келишган, чиройли, ўттиз беш ёшлардаги жувон эди. Шу билан кураш тушай, йиқилсам ҳам армоним йўқ, деганлар кўпайиб қолди. Жувон қандоқки полвон ўртага тушса, икки давра айланганда елкасини ерга босаверди. Жиззахлик, яккабоғлик, чироқчилик полвонлар бирин-кетин йиқилавердилар.

Низом полвон даврага чиқиб, йиқилган полвонларни ҳақорат қилди.

– Аёл кишидан йиқилган номардлар! Кураш тушиш-
ни сенларга кўрсатиб қўяман!

У шундай деб, худди бургут қанот қоқаётгандек,
икки қўлини икки томонга силкитиб давра айланди. Аёл
полвонни ўртага тушишга ундади.

Жувон орқасида тўлғаниб турган икки ўрим сочини
бошига чамбарак қилиб танғиди-да, ўртага чикди.

Олишиш бошланди. Низом полвон унга қўл узатган-
да, у шундай зарб билан қоқиб ташлардики, гўё қўли
тирсагидан узилиб чиқиб кетадигандек бўларди.

Даврани тўрт айланишди ҳамки, жувон ёнбош бер-
мади. Қайтага Низом полвонга чил бериб, ёнбоши-
га отиб юборди. Бориб устидан босмоқчи эди, Низом
полвон чаққонлик билан ўрнидан туриб кетди. Жувон
рақибининг заиф жойини билиб олганди. Низом пол-
вон ёнбошга ярамас экан. Жувон яна бир марта унинг
икки қўлидан силтаб тортди-ю, ўнг оёғи билан унинг
чап оёғини қоқиб юборди. Низом полвон гурсиллаб ерга
йиқилди. Жувон босди. Низом полвоннинг бир елкаси
ерда, аммо чап елкасини ердан бир қарич баланд ушлаб
турарди. Жувон, ё Момо Ҳаво деди-ю, унинг чап елка-
сидан боса бошлади. Шунда Низом полвон жирканч бир
ишга қўл урди.

Тирсаги билан жувоннинг кўкрагини эза бошлади.
Бор кучи билан жон аччиғида эзди. Шунда нимадир
бўлди. Жувоннинг кўкрагидан аллақандай томир узил-
ди. Жувон инграб юборди. Ерда бир елкаси билан ётган
Низом полвоннинг устидан турди. Кўкрагини чангаллаб
даврандан чиқаркан, унга қараб газаб билан деди:

– Ризқи як бачам хўрди-я, номард! (Бир боламнинг
ризқини единг, номард.)

Ана шундан кейин Низом полвоннинг номи Қиз полвон бўлиб кетди. Давраларда ўртага тушса, чик, чик даврадан, аёллар билан курашга ярайсан, Қиз полвон билан курашмаймиз, деб чиқазиб юборадиган бўлишди.

Бу атрофдан Азим ўғрига тенг келадиган ўғри чиқмаган. Яккабоғ билан Қайнар ораси қирқ километрлар бор. Азим ўғри бир кечаси Яккабоғдан ҳўкиз ўғирлаб келади. Унинг кечаси ҳўкиз ҳайдаб келганини ҳеч ким кўрмаган. Лекин ҳамманинг гумони шундан эди.

Азим ўғри кечкурун намозшомни Қайнар масжидида ўқиганини ҳамма кўрган. Эрталаб бомдодни ҳам шу масжидда ўқиганига гувоҳлар бор. Қандоқ қилиб бир кечада қирқ километр у ёққа бориб, қирқ километр бу ёққа ҳўкиз ҳайдаб келиши мумкин?

Аслини олганда, Азим ўғри намозшомни ўқигану, Яккабоққа елдек югуриб кетган. Тонг саҳаргача ҳўкизни ҳайдаб келиб, адир орқасига яшириб, яна бомдод намозига етиб келган.

Одамларнинг айтишларига қараганда, Азим ўғри эллик-олтмиш килоли қўйни елкасига олиб қочганда, чўпонларнинг ити ҳам қувиб етолмас экан.

Азим ўғри ўлганда онаси шундай деб йиғлаган экан:

*Кечаси юриб мол топган
Азимў, боламў.
Кундуз ётиб ел топган
Азимў боламў.*

Мана шу Насим полвон ўша Азим ўғрининг кенжа ўғли эди.

Насим полвон билан Жаъфар Мирвалининг энг ишонган кишилари. Ур деганини уришарди, теп деганини тепишарди.

Кун пешиндан окканда улар шаҳар бўсағасига етиб келишди. Мирвали шофёрга машинани тўхтатишни буюрди. Ўзи «Волга»дан чиқиб, орқадан келаётган юк машинасини кутиб турди. Машина худди унинг ёнгинасига келиб тормоз берди. У кабинага бўй чўзиб:

– Сизлар шаҳарга кирманглар, айланма йўл билан бориб, чорраҳада мени кутиб туринглар. – деб буюрди.

Хурматли китобхон, сизга тушунарли бўлсин деб воқеани сал олдиндан бошламоқчимиз. Насим полвон билан Жаъфар отни машинада олиб келгунча тўрт ой олдин мана бундай воқеа бўлганди...

...Кечадан бери Чор чинор радиоузели панжакентлик Ҳабиба полвон Бободўстова билан Қиз полвон ўртасида ҳал қилувчи «жанг» бўлади, деб қайта-қайта эшиттирарди.

Қиз полвон – Низом полвоннинг лақаби. У билан эркаклар умуман кураш тушмай қўйишган. Ўтган галги курашда Низом ракибасининг кўкрагини тирсаги билан эзиб сут келмайдиган қилиб қўйган. У, Худо хоҳласа, бу кўкрагидан ҳам сут юрмайдиган қилиб қўяман, деб ният қилган.

Ўша жангда Ҳабиба полвон, «Ризки як бачам хўрди номард» деб даврадан чиқиб кетганди.

Бу галги жанг аёвсиз бўладиган кўринади.

Чор чинорнинг «Оламайдони»га одам сиғмай кетди. Кабобпазу, сомсапазу, морожнийчилару, пахта канд сотадиганлардан тортиб, «хоним» пишириб чиққанлар, айрончилар кураш ишқивозларидан кўра кўпга ўхшарди.

Ҳакамлар ўз жойларини эгаллашди. Аввал районлардан келган ёш полвонларга гал беришди.

Кураш ишқивозларининг ичи қизиб кетди.

– Бу Қиз полвон билан панжакентлик полвон опанинг курашини кўргани келганмиз, аввал шуларга навбат берилсин, деган овозлар чиқди. Кўпчилик бу гапни кувватлаб тўполон бошлади. Ҳакамлар бу талабларга кулоқ солмасалар кураш бузиладиганга ўхшаб қолди.

Баковул ўртага чиқиб, эълон қилди:

– Талабларингизни қондирамыз. Ҳозир «Қиз полвон» лақабли Низом полвон Азим ўғли билан панжакентлик полвон опа Ҳабиба Бободўстоваларни даврага чақирамыз, марҳамат...

У икки рақибни бир-бири билан қўл олиштириб, кураш бошланди, деди.

Низом полвон хотиржам эди. Аммо Ҳабибанинг юзида, кўзида, ҳолатида қандайдир ғазаб, ўч олиш ҳисси сезилиб турарди.

Баковул, омин, деб юзига фотиҳа тортди. Олишиш бошланди. Яна икки эски рақиблар бетма-бет келишди.

Ҳабиба полвон Бободўстова Низом полвоннинг кўлидан ушлаб бир силтаган эди, бағрига келиб тушди. Уни азот кўтариб, худди тош ўйнайдиган полвонлардек бошидан икки қарич баланд кўтариб, яғрин томони билан ерга ташлади. Зарб билан тушган Низом инграб юборди. Ҳабиба фурсатни бой бермай, икки елкасини ерга қапиштириб, тиззаси билан унинг «нозик жойини» эза бошлади. Жон-жаҳди билан, кучининг борича эзаверди. Низом полвон жон таслим қилаётгандек овози секин-секин ўча бошлади.

Баковул улар тепасига келди.

– Синглим, бас қил. Инсофинг борми, ўлдириб кўясан-ку.

Ҳабиба унинг гапларига кулок солмади. Охири Низом полвоннинг овози ўчди.

Уни икки йигит замбарда опчиқиб кетаётганда Ҳабиба деди:

– Ту энди мард нести, ту энди ҳезалак (Сен энди эркак эмассан, ҳезалаксан). Сени ҳамма Қиз полвон дедирди. Энди сен ҳез полвон бўлдинг, номард, – деди-ю, даврадан чиқиб кетди.

Мана шу Низом полвон Азим ўғрининг тўнғич ўғли, Насимнинг катта акаси эди.

Насим полвон билан Жаъфар уни чорраҳада кутиб туришарди. У келиши билан машина бортини очиб, тахтадан кўприк қилишди. Қора Бахмални аста етаклаб ерга туширишди. Унинг кўзидан боғичини ечиб олишганда энтиқиб бошини силкитди. Ўзини қўярга жой тополмай, туёқ қоқа бошлади. Мирвали, ҳо жонивор, ҳо жонивор, дея унинг бўйинларини силай бошлади. От сал тинчигандек эди.

– Сизлар энди орқага қайтинглар. Пасткашлик қилиб пассажир олиб ўтирманглар, – деди Мирвали.

Насим полвон сал ранжигандек бўлди.

Юк машинаси орқага қайтди. Мирвали Қора Бахмалга миниб олди. От ўйноқлаб уни устидан иргитиб ташламоқчи бўлар, аммо кўп отларни бўйсундирган, умри от устида ўтган Мирвалининг жилов тутган қўллари темирчининг лаққа чўғ бўлган темирни қисган омбуридек бақувват эди. У от устида туриб шофёрга деди:

— Сен сал туриб, шошилмай колхоз боғига бор. Аммо мендан олдин борма. Хўпми?

Шофёр, тушундим, дея бош қимирлатиб қўйди.

Мирвали отга қамчи босмади. Икки тиззаси билан оҳиста нуқиб қўйди. Қора Бахмал бўйинини гажак қилиб, ёлларини силкитиб, асфальт йўлни тарақлатиб юриб кетди.

Колхоз боғи дарвозаси олдида машиналар қалашиб кетган эди. Республиканинг деярли ҳамма областлари номери қўйилган машиналар бор эди. Улар орасида икки-учта «ТНО», «СНО» сингари белгилари бор «Чайка» машиналари ҳам турарди.

Мирвали отни гижинглатиб, дарвозадан ичкарига кирди. Олди фонтанли ҳовуз ёқасидаги шийпонда одам кўп. Ноз-неъматларга тўлган дастурхон атрофида ўтирганларнинг аксарияти Қаҳрамонлар, депутатлар эди. Қўш қаҳрамоннинг ўғли — тўладан келган, кўринишидан ниҳоятда ўзига бино қўйганлиги билиниб турган йигит зиёфатни бошқарарди. Қайсидир тезкор рассом аллақачон қўш қаҳрамоннинг портретини иккита юлдуз билан ишлаб улгурипти. Бўйи салкам икки метр келадиган портрет шийпонга чиқаверишдаги аркка осиб қўйилган. Қўш қаҳрамоннинг ўғли қўлида қадах билан нималардир деб турган эди, боққа отда кирган одамга зарда билан бир қаради-ю, лекин тезда чимирилган кошлари ёзилиб, жойига келди. Беихтиёр, вой-бў, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Ўтирганларнинг ҳаммаси баб-баравар ўгирилишди.

Мирвали улар томон булутдек от устида силкиниб келарди. Ошхона томондан келаётган қўш қаҳрамон унинг истиқболига чиқди. Мирвали чакқонлик билан

ўзини эгардан олди. У билан ота-болаларча кучоклашиб кўришди. Кейин от жиловини унга тутқазиб, икки кўлини қовуштирганча, от қуллук бўлсин, деди.

Бир пасда отни одамлар ўраб олишди. Бир йигит хокандозда тутуни чиқиб турган исирик кўтариб келарди. У от атрофида айланиб тутатиб, қайтиб кетди. Ота-бола бу ажойиб совғадан ўзларида йўқ шод эдилар. Ахир бу кўп пойгаларда, кўпқариларда соврин олган, юрганда циркнинг отидек бўйнини гажак қилиб, таманно билан қадам ташлайдиган Қора Бахмал эди! Қўш қаҳрамон Мирвалининг қўлларини қисиб раҳмат айтди.

Кайф қилиб қолган раислар, шу отни миниб боғни бир айланган раиснинг олтин юлдузи ҳалол (уларнинг ҳаммаси қаҳрамонлар эди), деб уни минмоқчи бўлишар, Қора Бахмал эса пишқириб, уларни эгарга яқин йўлатмасди.

Раисларнинг бири кўли лат еб, бири оқсоқланиб четга чиқди.

Қўш қаҳрамоннинг буйруғи билан икки азамат йигит Қора Бахмални ошхона орқасидаги толга боғлаб қўйишди.

Ҳамма учун ҳурматли отахон Жиззахга кептилар, ҳозир катта опани кўргани кириб кетганмишлар, деган гап тарқади. Бу гапдан хабар топган раислар бирдан хушёр тортиб қолишди.

Шу пайт ёши етмишларга борган, барваста қоматли, телевизорларда эзмаланадиган, ўз тили билан айтганда, «очерк устаси» Тўхтамиш Масафоев деган ёзувчи мана шу ўтирган раислар мен туфайли «Олтин Юлдуз» эгаси бўлганлар, деб уялмай гапирарди. Уларни мен газеталар-

га ёзиб, телевизорларда кўрсатиб қаҳрамон қилганман, деярди.

Ҳамма учун ҳурматли раҳбар атайин келиб, меҳмонларга салом бермай кетсам яхши бўлмас, деб боққа кирганди. Шу пайт ошхона орқасига боғлаб қўйилган отнинг арқони бўшаб, у семон йўлкага чикди. Ўрганмаган жойда ётсираб, семон йўлкани тарақлатиб у ёқдан бу ёққа безовта югура бошлади.

– Бу от қайдан пайдо бўлиб қолди? – деди раҳбар ажабланиб.

– Мирвали Рихсиев совға қилиб олиб келипти, – деди Қўш қаҳрамон.

– Қариганда от мингингиз келиб қолдими? Ёшингиз бир жойга бориб қолган бўлса... Қўйинг, одамларга гап-сўз бўлманг. Отни қайтариб юборинг. Бу отни биргина Ўзбекистон эмас, бутун Ўрта Осиё билади. Айтинг, Мирвали уни қайтариб олиб кетсин.

Тўхтамиш Масафоев тантиқланиб, ҳамманглар менинг балачаларимсизлар, дегандек эрқаланиб нутқини давом эттираётган эди. У ҳаммамиз учун қадрли раҳбарнинг боққа кириб келганини сезиб, гапининг бу ёғини ялтоқланиб, у кишига ёқадиган қилиб давом эттираётган эди.

Раҳбар шийпон яқинига келиб, унинг нутқига кулоқ сола бошлади. Қошлари чимирилди. Ҳам хижолатли, ҳам зарда билан Масафоевнинг гапини бўлди.

– Оқсоқол, бу гапларни кўп эшитганмиз. Қўш ҳўкиз қўшилган арава, чўтир чашма, белбоққа қистирилган каттиқ нон... Энди бас. Пластинкани алмаштиринг.

У шундай деди-ю, орқасига қайтиб, боғдан чиқиб кетди.

Ўртага жуда ноқулай жимлик чўкди. Раислар Масафоевни «чўқий» бошладилар.

– Инсоф ҳам керак-да, домла. Қаерда йигин бўлса, албатта айтадиган гапингиз битта. Қўш ҳўкиз қўшилган арава, чўтир чашма. Қотган нон, кир қалпоқ... Бугунги хурсандчиликда бир яйраб ўтирай деб келган эдилар. Шуни ҳам татитмадингиз. Омин, Оллоху акбар. Тўй та-мом, кетдик.

Раислар шийпондан тушиб ташқари томон юра бош-ладилар. Масафоев аввал қайсидир маросимда елкасига ташланган тўн билан ҳайрон туриб қолди.

– Интирисное! Мен хато гап айтмадим-ку. Нима де-ган бўлсам ҳаммаси рост.

Ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмади. Қўш қаҳрамон меҳмон кутиб чарчаган, раисларни яна пича ўтиринглар, деб кистамади.

Мирвали боғ дарвозаси олдига келди.

– Хўп, хайр, оқсоқол, – деди у Қўш қаҳрамонга.

– Отни олиб кетинг. Ҳозироқ олиб кетинг.

Совғани қайтариб олиб кетиш Мирвали учун ўлим билан тенг эди.

У катта бир гуноҳ қилиб қўйган одамдек, Қўш қаҳрамонга ботинмайроқ қаради.

– Менга жавоб берсангиз, кетай.

– Бемаҳал бўлиб қолди-ку. Ётиб колинг, эрталаб ке-тарсиз.

– Эрталабга мажлис чақириб қўйганман, – деб ёлғонлади Мирвали. – Бормасам бўлмайди.

Унинг ёлғон гапираётганини Қўш қаҳрамон ҳам би-либ турарди.

– Майли, ундоқ бўлса, отни нима қиламиз?

– Сизга атаб олиб келгандим. Қолсин.

Кўш қаҳрамон, афсуслангандек, деди:

– Иложи йўқ. Мен от минадиган ёшдан ўтганман.

Олиб кетинг.

Мирвалининг тишлари ғичирлаб кетди.

– Оладиган биронта ишқибоз одам бўлса, текинга бериб кетардим.

Кўш қаҳрамон чарчаган, шу топда Мирвали билан гаплашиб туриш ҳам малол келаётган эди.

– Бу отни кимга берсангиз ҳам бизнинг юртимиздан ташқаридаги одамга беринг.

Унинг бу гапи қамчи ургандан баттар бўлди.

– Бўпти, – деди Мирвали ғижиниб.

– Кечаси оборасиз. Ҳеч ким кўрмайди. Ҳозир юк машинасини чақираман. Обориб ташлайди.

Мирвали ёлғонлади:

– Юк машинаси бор. Аккумулятор заводига совхоздан юк машинаси келган. Бизни кутиб туришипти. Ўшанда олиб кетамиз.

Мезбон рози бўлди. Мирвали бениҳоя мулзамлик билан отга минди. Жилов силтаб дарвоза томонга йўрттирди.

Кўчада ўзининг «Волга»си кутиб турарди. Эгардан тушмай, шофёрига буюрди:

– Бетонкага чикиб, мени кутиб тур!

У шундай деди-ю, отга икки марта аччиқ-аччиқ қамчи босди. Эркалатишларга, силаб-сийпаишларга ўрганган Қора Бахмал кутилмаган бу бедодликдан сапчиди. Устидаги чавандозни силкитиб туширмоқчи бўлиб, орқа оёқларини баробар силкитиб, гох ўнг ёнбошига,

гоҳ чап ёнбошига отмоқчи бўлиб ирғишлади. Аммо Мирвали эгар кўрган чавандозлардан эди. Унинг чўяндек каттиқ қўллари жиловни шундай куч билан тортардики, от бўйни тортилган камондек орқага эгилай-эгилай дерди.

Қора Бахмал итоат қилишга мажбур эди. Эгардаги суворий жиловни каёкка тортса, ўша томонга йўл соларди.

Шаҳар кўчалари жимжит. Эл бир уйкуни уриб бўлган. Яқин орадаги парранда фермасидан раста бўлган инкубатор хўрозларининг манка кичкиришлари эшитиларди.

Мирвали чайкала-чайкала от йўрттириб, бетон йўлга чикди. Шофёр «Волга»нинг чироғини ўчирмай, уни кутиб турарди. У машина ёнига келгандан кейин эгардан тушиб, ичадиган ниманг бор, деб сўради. Шофёр багажникдан бир шиша «Белый аист» деган коньяк билан бир бош узум олиб, капотга қўйди.

— Оч. Тиқинини чиқазиб бер деяпман!

Шофёр шиша оғзидаги қизил кўрғошин калпоқчасини тиши билан олиб ташлади. Мирвали шишанинг ўзидан карнай қилиб қулқуллашиб ича бошлади. Афти буришмасдан, энтикмасдан, бир ичишда шишани яримлатди. Ҳозиргина артилиб, ялтиратиб қўйилган капотда турган бир бош хусайни узумни гижимлаб оғзига тикди. Бармоқлари орасидан оккан узум сувлари қўйлак ёқаларига томди. Бирпас нафасини ростлагандан кейин худди боягидек қилиб қолганини ичди. Бу гал газак қилмади. Кухлаб, ичидан оловдек қайноқ нафасини чиқазиб, ўша заҳоти тунги муздек чўл ҳавосини ютди. Кейин қўлидаги шишани улоқтирди. Бетон йўлга бориб тушган шиша чил-чил бўлиб кетди. От чўчиб орқага че-

кинди. Унинг жиловы Мирвалининг чап қўлида эди. У ҳам силтаниб, олдинга мункиб кетди. Тун қора, от қора. Кўройдинда фақат отнинг пешонасидаги ўсма баргидек иигичка, узунчок оппок кашқаси кўриниб турарди.

Мирвали от ёлларини силади. Қуймучига шапиллатиб уриб қўйди. Юзини юзига қўйиб эркалатмоқчи бўлди. Коньяк ҳидидан беҳузур бўлган от бошини силкитди. Сал нари сурилиб, ёнбоши билан Мирвалини беҳос туртиб юборди.

Мирвали ғазабга келди. Шу аблаҳ от бўлмаганда бугун бунчалик изза бўлмасдим. Бугун йиғилган пашмалақ раислар мени кўролмайди, кўришга кўзи йўқ уларнинг, шулар олдида шарманда бўлдим-а, деб фарёд уриб юборгиси келарди. Ҳаммасига шу ярамас от айбдор.

Мирвали жилов учини кафтига икки ўраб олиб, алам билан отнинг бошига, юз-кўзи аралаш икки-уч марта аччиқ қамчи босди. Бу ногаҳоний зарбадан эсанкираган от сапчиб кетди. Аммо Мирвалининг метин қўллари жиловни қўйиб юбормади. Алам устида отни савалайверди, савалайверди. Охири от зарб билан орқага чекина бошлади. Қалкиб кетган Мирвали оёқда туrolмай, юзтубан йиқилди. Шунда ҳам жиловни қўйвормади. Уни от бетон йўл устида судраб кетди. У қорни билан судралиб бораркан, тинмай сўкинади. Охири жилов қўлидан чиқди. Шошиб ўрнидан турди-ю, йўл ёқасидан катта бир тошни олиб, Қора Бахмалга қараб отди. Тош унга тегдими, тегмадими – билолмади. Чунки қора от қоронғуликда кўринмай қолган эди. Фақат аста узоклашаётган туёк товуши эшитилиб турарди.

Шофёр ғазабдан титраб турган Мирвалининг олдига келди.

– Отни тутиб келайми?

– Йўк! – деди у каъгий. – Кетсин, сволоч! Бўриларга ем бўлсин! Суякларини шоқоллар ғажисин!

У гандираклаб-гандираклаб келиб, машина эшигини очди. Орқасига оғиб кетди. Агар шофёр ушлаб қолмаганда чалқанчасига йиқилиши, бирон қор-қол бўлиши аниқ эди.

Мирвали нима қилаётганини, нима деяётганини билмасди. Шофёр уни суяб, орқа ўриндикка чиқазиб қўйди. Эшик ташқариседа қолган икки оёғини тиззасидан бункиб, ичкарига итариб киргизди. Бу пайт Мирвали жуда хунук хуррак бошлаганди.

У шу ухлаганича сахар пайти, ҳали тонг ёришмай уйғонди. Боши зиркираб оғрир, томоғи какраб кетганидан ютинолмасди. У ҳали ҳам машинада ётибман, деб ўйлаган эди. Қараса, боғдаги меҳмонхонада оппок чойшаб устида тупроққа қоришган кийимлари, этиги билан ётибди. Мункиб-мункиб ўрнидан турди.

Боғ чироғи ўчмаган, ҳаммаёқ кундуздек ёп-ёруғ эди. У чайқалиб-чайқалиб, дераза олдида келди, ташқарига бош чиқазиб, Аблаз, деб чақирди.

Ҳовуз бўйида чопонини бошига ёстик қилиб ётган ошпаз Абдулазиз бошини кўтарди.

– Чой опкел!

– Чой усталда, сочикқа ўраб қўйганман.

– Бошқатдан дамла! – деди Мирвали афтини буриштириб.

– Яқинда дамлаб, ўраб қўйгандим.

Мирвали орқасига қайтиб, сочикқа ўралган чойнакни очди. Ҳали қайноқ, қўл куйдиради. Пиёлага қуйиб

хўпламокчи бўлди. Эпложмади. Оғзига кайноқ нарса олиб бўлмасди.

– Аблаз! – деди яна.

Абдулазиз югуриб келди.

– Этикни торт!

Абдулазиз ерга ўтириб олиб, этикларни тортиб чиқазди.

– Ваинани ёк!

– Ёкиб қўйганман.

– Мастава қил!

– Мастава тайёр. Гуручини солсам бўлди.

– Чўмиламан. Кийим-бошларимни тайёрлаб бер.

– Майка, труси, янги пайпок, сочиқ опкириб қўйганман, – деди Абдулазиз.

Мирвали уни калтаклашга бирор асос тополмай, ноилож ваннахонага кириб кетди.

Абдулазиз тупроққа қоришган этикни, ариқ бўйига ўтириб олиб, обдан хўл латта билан ишқалади. Кейин уларни зина олдига қўйиб, маставага гуруч солгани ошхонага кирди.

Мирвали ваннахонада узоқ қолиб кетди. Охири кипқизил бўлиб, каттакон сочикни паранжига ўхшатиб бошига ёпиб чикди. Бу пайт Абдулазиз мастава кўтариб кираётган эди.

Мирвали сочикқа ўралиб ўтириб, бир-икки қошиқ мастава ичган бўлди. Оғзига олганини ютолмади. Томоғини оловдек куйдирди.

Мирвали юрт устида депсиниб юрган, айтган жойидан кесадиган, кўзлаган мақсадига ўша заҳоти етмаса, ўз алангасида ўзи ёнадиган бесабр одам эди.

У иккинчи «Олтин Юлдуз» тўғрисидаги нияти чиппакка чиққанидан жазавага тушди.

Ялтироқ зиналарнинг икки поясини бир қилиб, пас-
тга тушди.

Ариқ бўйида балиқ тозалаб ўтирган Абдулазиз унинг
важохатини кўриб, эсанкираб қолди. Мирвали унга, оп-
кел, деб бақирди. Абдулазиз нима опкелиши кераклиги-
ни биларди. Югуриб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай
бакалоқ шиша кўтариб чиқди. Бу «Камус» деб аталган
француз коньяги эди. Бир ликопчада қаҳрабодек сап-
сарик, бармоққа ўхшаш узун-узун ҳусайни узумни стол-
га қўйди. Мирвали коньяк пўкагини очолмай, Абдула-
зизга бақирди.

– Даюс, очиб чиқсанг ўласанми?

Абдулазиз пўкакни пичоқ билан чиқазиб унга узат-
ди. Мирвали икки марта пиёлани тўлдириб ичди.

– Менга қара, Аблаз, биров телефон қилса, мени
йўқ, деб айт. Қаёқда, деб сўраса, ўлган, ҳозир жанозаси-
ни ўқишяпти де.

– Қўйинг, хўжайин, нафасингизни иссиқ қилинг,
яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар омин, дей-
ди-я.

Мирвали кўп кутди. Аммо ҳеч ким телефон қилмади.
Кута-кута тоқати тоқ бўлган Мирвали Тошкентга,
қудасининг уйига телефон қилди. Уйида йўқ. Мирвали-
нинг қизи трубкани олди. Салом-алик ҳам қилмай, да-
данг қани, деб сўради. Қизи, идорадалар, ҳали келганла-
ри йўқ, деб жавоб қилди.

Мирвали марказқўмга, қудасининг кабинетига теле-
фон қилди. Трубкани қуданинг ўзи олди.

– Ўзи нима гап, қуда, жуда оёқости бўлиб кетдим-
ку. Бир одамга шунчалнк ҳам жабр қиласизларми?

Қуда босиклик қилди.

– Унақа енгил бўлманг, кайфингиз борга ўхшайди. Эртага гаплашайлик. Йўқ, ҳозир сиз билан гаплашмайдилар. Ўнг кулоғингиз билан ҳам, чап кулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйинг. Бу даргоҳга иккинчи марта кайфингиз борида телефон қилманг. Гапингиз бўлса, соғ пайтингизда гаплашасиз.

Куда хайр ҳам демади, бола-чақасининг соғлиғини ҳам сўрамади. Трубкани зарда билан шақиллатиб ташлади.

Мирвали устма-уст ичаверди. Йиқилиб қолгунча ичди. Абдулазиз уни, ўликни судрагандек қилиб, аранг ётоққа олиб кириб, кийим-боши билан каравотга ётқизди.

Офтоб чиққанда уйғонган Мирвали зинапояда бошини чангаллаб ўтирарди.

– Аблаз, бўлмаяпти-ку! – деди у зорланиб.

– Бир пиёла арақми, коньякми, кўзингизни чирт юмиб ичиб юборсангиз, тинчийсиз. Давоси шу.

– Шунақами, – деди у афтини буриштириб. – Ундай бўлса, опкел!

Абдулазиз сервантни очиб, ундан бир шиша коньяк билан пиёла олиб қўйди. Мирвали қўли қалтираб, шишани очди. Қуяётганда димоғига қўланса коньяк ҳиди урилиб, башараси бужмайиб кетди. Пиёлани оғзига олиб бориб, нафас олмай шимирди. Ичи ёниб кетгандек бўлди. Сочик билан оғзини елпиди. Оҳ уриб юборди.

– Менга қара, Аблаз. Бокқа ҳеч ким кирмасин. Иштон полвон келса, уйғонгунимча жилмай, кутиб ўтирсин.

– Ражаб ака шу ерда. Қайрағоч тагида «Муштум» варақлаб ўтирибди.

– Чақир!

Абдулазиз уни чақирди. Мирвали унга афтини буриштириб қаради.

– Ўйлаб қарасам, сен ҳам керакли одам экансан. Сенга муҳим топшириқ бор. Бу ерда ўралашиб юрма. Токқа бор. Азизбек деган болани биласан-а?

– Равшаннинг ўғлини айтяпсизми? Биладан.

– Шу боланинг орқасидан соядек эргашиб юрасан. Холироқ жойда рўбарў келиб қолса, отиб ташлайвер, савобга қоласан.

– Ҳозир тоғда ўқ овози чиқиши билан формали, формасиз мелисалар кўз очиб юмгунча етиб келадилар.

– Ундай бўлса, бўғизлаб, хандакка ташлаб юбор.

Бу гапни эшитиб турган Абдулазиз сесканиб кетди. Мирвали Ражаб полвонни мақтаб қўйди.

– Зўр боласан-да, Иштон. Ўзимнинг иштонимсан, аблах.

У шундай деб гандираклаганича ётоғига чиқиб кетди.

Ражаб полвон оғизга тушиб қолган полвонлардан эди, жуссаси кичкина бўлишига қарамай, ўзидан катта полвонларни ҳам енгиб юарди. Унинг рақиблари қандок қилиб тагига тушиб қолганларини билмай қолардилар. У худди мультфильм қаҳрамонларига ўхшайди. Лип этиб у томонида, лип этиб бу томонида пайдо бўлиб қолар, томоша қилиб ўтирган ишқибозларининг ҳам бошлари айланиб, нима бўлаётганини билмай қолардилар.

Бир катта сайлда бўлган курашда баковул Ражаб полвонни қўлидан ушлаб давра айлантирди.

– Ражаб полвонга борми талабгор. Мультфильм полвонга талабгорлар бўлса, даврага чиқсин!

Бухоролик Истам полвон ўртага чиқди. У гавда-

ли, мускуллари терисини туртиб чиққан баланд бўйли полвон эди. Бу полвонда куч кўпу, ҳунар йўқроқ эди. У даврада кўпам ҳадис олиб юрмасди. Шартта кўтариб урар, ё устидан чиқар, ё тагига тушганини билмай қоларди.

Баковул уларнинг белбоғларини текшириб кўриб, олишувга рухсат берди.

Истам полвоннинг тоши оғир эди. Уни кўтариб ерга уриш учун аввал оёғини ердан узиш керак. Ражаб полвон рақибининг оёғини ердан уздими, тамом, уни ерга уриши, устидан босиб тушиши аник.

Иккала полвон ҳадис олиб, бир-бирини синаб, даврани бир айланишди. Ражаб полвон рақибини ғафлатга солиб, бир кўтаришда ерга урмоқчи бўлди. Ё пирим, деб кўтаришга чоғланди. Истам полвон, ерга михлаб қўйилгандек, қотиб тураверди. Ана шундан кейин Ражаб полвон бор кучини йиғиб, бир ҳамлада ердан узмоқчи бўлди.

– Ё, пирим!

Шунда кутилмаган воқеа юз берди. Яъни, Ражаб полвоннинг иштонбоғи чирт этиб узилди-кетди. Буни Истам полвон сизди. Уни шартта кўтариб чирпирак қилиб айлантира бошлади. Ражаб полвоннинг иштони тиззасигача тушди. Яна шитоб билан айлантира бошлади. Иштон энди тўпикқача тушган эди. Истам полвон янада тез айлантира бошлади. Иштон тўпикдан учиб чиқиб, ҳакамлар ёнига бориб тушди. Истам полвон иштонсиз рақибини ҳамон айлантирарди.

Баковул зўр билан уларни тўхтатди. Икковининг ҳам боши айланиб, ўртада мастга ўхшаб чайқалиб-чайқалиб

аранг туришарди. Ражаб полвон кўл силтаб, даврадан чикиб кетди.

Ана шу воқеадан кейин унинг Ражаб полвон оти Иштон полвон бўлиб кетган эди.

XXI

Жайрона Лукмоновнинг Мирвали билан яқинлигини биларди. Билиб туриб, тоғдаги ишратхона тўғрисидаги хужжатларни унинг кўлига берганди. Хужжатлар Мирвалининг кимлигини очиқ-ошкор кўрсатиб турибди. Хужжатларнинг тақдири эса энди Лукмоновнинг кимлигини айтиб беради.

Азиз китобхон! Лукмоновнинг шофёри лейтенант Мардон Рўзиевнинг Мирвали билан Лукмонов ўртасида бўлиб ўтган «савдо-сотик» тўғрисида маҳорат билан айтиб берган ҳикояси ёдингизда бўлса керак. Ана шу хужжатни Мирвалига жуда катта пулга сотгани тўғрисида рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтирган эди.

Жайрона Лукмоновга топширган хужжатларнинг тақдирини биладн. Аммо шу хужжатлар министрликда рўйхатга олинганмиди, бирон жойда қайд қилинганмиди, шуни билмоқчи. Умуман олганда, бу хужжат ўша куниёқ ўз вазифасини ўтаб бўлганди.

Жайрона янги министрни жуда яхши танирди. Кремлда Давлат хавфсизлиги ҳамда ички ишлар ходимларига орден, медаллар топширилаётганда иккови ёнма-ён ўтиришган. Ўшанда капитан Жайрона Ҳакимова «Ленин» ордени, полковник Акбар Раззоқов «Қизил байроқ» ордени олган эди.

Жайрона уни областлардан бирида Ички ишлар бўлими бошлиғи бўлиб ишлаб юрган пайтларидан биларди. Акбар Раззоқов яхшигина шоир ҳам эди. У шеърлари охирига «Акбарингман», деб ўз исмини ҳам қўшиб қўярди. Атоқли ҳофизлар унинг қўшиқларини радиода, телевидениеда тез-тез ижро этиб туришарди. Акбарий «Жасур киз» деган шеърини Жайронага бағишлаган эди.

Министр қабулга ёзилганлар рўйхатига кўз ташлаб, унинг фамилияси ёнига «1» рақамини ёзиб қўйди. Жайрона кирганда уни ўрнидан туриб кутиб олди.

– Сизни безовта қиладиган хизматим йўқ. Факат янги лавозим билан табриклагани келдим, – деди Жайрона.

Қабулхонада навбат кутаётганлар қўплигидан Жайрона узоқ ўтирмади. Министр ўша ҳужжатлар бирон рўйхатда қайд қилинганмиди, деб бўлимдагилардан суриштириб кўрганди, бунақа ҳужжатлар йўқлигини айтишди. Министр бу ишдан пича мулзам бўлди.

Ҳужжатларнинг рўйхатда бор-йўқлиги энди аҳамиятсиз. Улар ўз вазифасини бажариб бўлган. Лекин кейинчалик Луқмоновнинг шахсини ҳар тарафлама билиш учунгина керак бўлишини билиб, яна бир нусхасини олиб келганди.

– Манави ҳужжатни эҳтиётлаб сақлаш керак, – Жайрона сумкасидан кассета олиб, ҳужжатлар устига қўйди. – Бу Луқмоновнинг шофёри лейтенант Мардон Рўзиевнинг обком секретари Маҳкамовнинг ҳуқуқ-тартибот органлари вакиллари иштирокида ўтказган йиғинда ниҳоятда маҳорат билан айтиб берган ҳикояси. Бошқа нусха йўқ. Кўчириб олганингиздан кейин қайтиб бе-

расиз. Албатта, магнитофонга кўйиб эшитинг. Кино кўргандек бўласиз.

– Лукмонов энди йўқ. Эрталаб...

– Эшитдим, – деди Жайрона. – Шунинг учун ҳам унинг шахсини тўла аниклаш учун бу хужжатлар керак бўлади, деб олиб келганман.

Бугун тонготар маҳали Лукмонов ўзини отди. Қўл остида ишлаган терговчиларга, қамоқхона соқчиларига бўйсунитишни истамади. Қамоқхонанинг қанақа бўлишини, у ерда қанақа муомала қилишларини бошқалар билмасам ҳам, Лукмонов жуда яхши биларди. Бир вақтлар унга раҳбарлик қилган, иш ўргатган устозлари тақдир тақозоси билан қамалганда, терговни Лукмоновнинг ўзи олиб борганди. Уларга қилган бекиёс шафқатсизликлари эсидан чиқмаган. Энди ўша бегуноҳ инсонларга қилган жабр-зулмлари «ал қасоси минал ҳақ» бўлиб ўзига қайтмасмикин? Ҳақданми, ноҳақданми қамалган одамни фақат душман, деб биладиган шогирдлари энди унинг ўзига қандоқ муомала қилишларини билади.

Лукмонов қамоққа олиш тўғрисидаги ордерни кўрди-ю, кийиниб олиш учун ичкари уйга кирди, чеккасига пистолет тираб, кўзини чирт юмганча тепкини босди.

Министрнинг ёрдамчиси хужжатларни рўйхатдан ўтказиб, қачон, қандай рақам билан расмийлаштирилганини кўрсатувчи далолатномани опчиқиб, Жайронанинг қўлига берди.

– Кассетага хужжат бермайсизми? – деди Жайрона.

– Эртага нусха кўчириб олиб, аслини ўзингизга қайтариб берамиз-ку!

– Сут ичиб, оғзи куйган одам катикни ҳам пуфлаб ичади, дейишади. Илтимос, унга ҳам далолатнома ёзиб берсангиз.

Министр ёрдамчиси рақамланган далолатнома ёзиб чиқди.

Жайрона министр билан хайрлашар экан:

– Илтимос, менга бағишлаган «Жасур киз» шеърингизнинг сарлавҳаси тагига ёзилган «Машхур разведкачи капитан Жайрона Ҳакимовага бағишлайман» деган жойини ўчириб ташласангиз. Ўзингиз биласиз-ку, бу гапни ошкор айтиб бўлмайди.

Раззоқов маъноли кулиб:

– Хотиржам бўлинг, ўзим ҳам тушуниб қолиб, ўчириб қўйганман, – деди.

– Яна бир жойи бор, уни ҳам ўзгартирсангиз, «Отинг Жайрон, ўзинг жайрон, қайси жайрон наслидансан» деган мисрани ҳам ўзгартирсангиз...

– Шеърни яхши тушунаркансиз. Аслича қолаверса ҳам бўларди-ку, майли, ўзгартириб қўяман, – деб ваъда берди шоир Акбарий.

Министр уни то биринчи қаватгача кузатиб тушди. Хайрлашиш олдидан у бир гап айтди:

– Бир хушxabар бор. Сизга «Давлат хавфсизлиги майори» деган унвон беришибди. Уни ўзлари расмий вазиятда эълон қилишмоқчи.

– Биламан, – деди Жайрона. – Кечаси комитетдаги қизлар телефонда айтишган эди.

Жайрона «Жигули»га ўтирар экан, табиати жуда равшан эди. Бирдан Толибжонни кўргиси келди. Унинг бирдан-бир дилтортар одами – шу Толибжон. Оғир, босиқ, ҳар бир гапни ўлчаб айтадиган бу одам кўпдан унга ёқарди. Кўнглининг аллақаерида меҳрми, ҳурматми, ё муҳаббатми – билиб бўлмайдиган бир ҳис яшарди. Бу бахтсиз, омадсиз йигитга нисбатан пай-

до бўлган ачиниш, раҳм-шафкат ўрнини муҳаббат деб аталмиш бир туйғу эгаллай бошлаганини анча пайтгача сезмай юрди. Мана, бугун беш кундирки, у Толибжонни севиб қолганига иккун бўлди. Кечалари кулоқларига овози эшитилиб турадиган, тўғрисига ўтириб олиб кўзига ғамза билан мастона боқадиган бўлиб қолганди.

Бироқ Толибжондан садо чиқмасди.

Жайрона машинани йўл четида тўхтатиб, телефон будкасига кирди. Меҳмонхонага телефон қилди. Трубкани ҳеч ким олмади. Кейин у қайтиб хиёбонни яримдоира айланиб, «Ўзбекистон» меҳмонхонаси олдида тўхтади. Толибжон мажнунтол тагидаги скамейкада газета ўқиб ўтирарди.

– Сизникига кирамизми ё бизникига борамизми? Бизникига бора қолайлик. Иккаламиз бирон овқат қиламиз. Гаплашадиган гап кўпайиб қолди. Илтимос, бизникига борайлик.

Жайрона ундан шунақаям бир чиройли илтимос қилардики, эркаланиб, тантиқланиб, кўзларини сузиб сўрарди. Атайин шунақа қилаётгани йўқ эди. Табиий, ўз-ўзидан шунақа бўлаётганини билмасди.

Толибжон йўқ деёлмади. Тунов куни унинг уйига борганда жуда ҳаваси келганди. Ҳаво ранг халат ичида тўлғанаётган танасига, елкаларида силкиниб ўйнаётган ёзиқ сочларига, шиппакни оёқ учига илиб, хонадан хонага чопиб ўтишларига маҳлиё бўлиб қолганди. Беихтиёр очилиб қолган ёқаларини йиғиштириб тузатаётган пайтда беҳаёларча қарашдан ўзини тийган дамлари тез-тез эсига келиб турарди. Толибжон бу кизнинг бутун хатти-ҳаракатлари билан, қилаётган ишлари билан, ҳар бир айтган гаплари билан унинг мунгли ҳаётига жин-

дек бўлса ҳам қувонч бағишлашга уринаётганини сезиб турарди. Бу қиз унга ўзини фидо қилаётган эди. Бунини Толибжон чет элларда учрашган пайтларидан билади. Унда хотини, боласи бор эди. Жайрона унга қанчалик меҳр билан қарамасин, у оилалик киши бўлгани учун кўнгил мувозанатини бузишни истамасди. Энди-чи? Қайси бир ёзувчи, парранданинг ҳам эркаги сайрайди, деганди. Толибжон Жайронанинг аёл боши билан севги изҳор қилишини кутяптими? Толибжон машинада, унинг ёнида кетар экан, шу бугун тилимнинг учига гапларни айтаман, деб аҳд қилди.

Уйга келишди. Иккови худди эр-хотинлардек бири пиёз, бири гўшт тўғраб, овқатга уннашди. Қозон бошида ҳам гаплари тугамасди. Бири олиб, бири қўйиб гапиришарди. Шунда бирдан Толибжон ўзини тутолмади. Қўли беихтиёр Жайронанинг сочларини чангаллади. Силади. Жайрона унга монелик қилмади. Энгашганча тураверди. Шунда дастурхон устига Жайронанинг икки-уч томчи кўз ёши тушди.

– Толибжон ака, – деди у ёшли кўзларини яшириб, – шу дамларни қачондан бери кутардим. Биласизми, икки ойдирки, ётсам ҳам, турсам ҳам кўз олдимдасиз. Мен тенги қизларнинг олди тўрт болали бўлди. Мен умр бўйи кимнидир қидирдим. Энди билсам, сизни қидирган эканман.

Толибжон ички бир тўлқин юрагидан суриб чиққан сўзни айтди:

– Сизни бахтли қилолармикинман?

Жайрона бош ирғади. Тўзиқ сочлари елкаларида елпиғичдек селпиниб, бир бўлаги кўкраги устига тушди. Чиройли елкалари очилиб, ёмғир ёғиб ўтган чоғдаги

беҳизорнинг ҳидидек ёқимли ифор, ғалати, одамзодни маст қиладиган, ҳушини ўғирлайдиган, қонун тақиқлаб қўйган тақдирда ҳам бир ҳидламаса бўлмайдиган жаннат бўйи анқиб кетди. Толибжон ўзини тутолмади. Жайронанинг белига қўл юбориб ўзига тортди. Очилиб турган елкаларидан, бўйнидан ўпа бошлади...

Толибжон эрталаб уйғонганда ёнида Жайрона йўқ эди. Ёнидаги ёстикдан ҳамон ўша беҳи ҳидига ўхшаш «жаннат» бўйи келиб турарди. Толибжон ҳузур қилиб кўзини юмди. Жайрона нариги хонада уни уйғотиб юбормаслик учун шиппакни оёқ учига илиб юрар, нонушта тайёрларди. Толибжон кўпдан бундай ҳузур, бундай ҳаловатни кечирмаганди. У шу топда худди туш кўраётганга ўхшарди. Охири ўрнидан турди. Ювингани чиқиб кетаётганида, Жайрона елкасига оҳорли сочиқ ташлади. Унинг бу иши ҳам Толибжоннинг юрагини тўлқинлантириб қўйди.

Жайрона нонуштага қуймоқ қилган экан. Толибжон мактаб-мактаб ея бошлади.

– Ҳали шошманг, – деди Жайрона. – Қуймоқ ҳам кўнглингизга тегар. Ахир, мен қуймоқдан бошқа овқатни билмайман. Полуфабрикат магазинидан музлатилган чучвара, гувалача қилиб тайёрланган котлет, ёғли хамир, чўзиб қўйилган лағмонларни опкелиб пишириб юрган одамман. Ош дамлашни-ку, мутлақо билмайман. Палов эркаклар иши, дейишади, тўғрими?

Толибжон оғзида қуймоқ бўлганидан гапиролмай, бош қимирлатиб тасдиқлаб қўйди.

– Ундан кейин-чи, Толибжон ака, пирог, торт тайёрлашни биламан. Ичингизда ўйлаётгандирсиз, ҳеч балони билмас экан, деб. Мен бечора бунақа нарсаларни қайдан

билай. Детдомда ўсдим. Институт ётоғида умрим ўтди. Қолгани юртма-юрт кезиш...

Толибжон унга аллақандай меҳр билан қаради. Жайрона буни сезди.

— Демак, таъна қилмайсиз. Агар сиз хоҳдасангиз, кулинария курсига кириб ўқийман. Азбаройи сизга ёқадиган овқатларни ўрганиш учун.

Толибжон меҳр-муҳаббат акс этиб турган кўзларига бокиб, гоҳ қошларини кериб, гоҳ чимириб, гоҳ лабларини гўдакларча чўччайтириб, энтикиб-энтикиб гапираётган келинчакнинг офтобли кунлари кўп бўлиши учун жону жаҳонини сарф қилишга ҳам тайёр эди.

Шу тариқа уларнинг тақдири боғланди...

Бахтли дамлар кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Толибжон билан Жайрона бир-бирларини ялаб-юлқаб, асал ойининг бир ҳафтасини ўтказиб юборганларини билмай қолишди.

Энди у ёқ-бу ёқдан, дунёнинг ишларидан ҳам гаплашиб ўтирадиган вақт келди. Кечкурун телевизор кўриб ўтиришганда, Жайрона ярим ҳазил, ярим чин қилиб, сиз курашга ярамас экансиз, битта зарбадаёқ гангиб қолар экансиз, деди.

Толибжон ҳайрон бўлди.

Ундан бунақа таънани кутмаганди. Қачондир, кимдир айтиши керак бўлган бу гапни Жайрона айтди-қўйди.

— Мени кечиринг, Толибжон ака. Сиз билан тақдирим боғланди. Энди ҳаётиңгизга бефарқ қаролмайман. Эртами-индин Москвага кетаман. Толибжон ака, бунақа бўшашманг. Бўлган гапларни қоғозга туширинг. Москвага олиб кетаман.

– У гаплар эскириб кетди, – деди Толибжон.

– Йўқ, йўқ, унақа деманг. Толибжон ака, сиз яна оркага чекиняпсиз. Сиз то ўз мавқеингизни тикламас экансиз, бу иш эскирмайди. Сиз бўшашманг. Пахта заводларида муттаҳамлик билан йиғиб қўйилган пахталарни колхозларга сотишлари, музлаган кўсакларни чангаллаб терган колхозчиларнинг ҳакига хиёнат қилаётганлари тўғрисида, қўшиб ёзиб план тўлдираётганлар ҳақидаги хужжатлар билан танишиб чикдингиз. Ана шуларни била туриб индамаслик жиноят эмасми?! Толибжон ака, шуларни Москвага хабар қилайлик.

Толибжон босиқлик билан деди:

– Ҳозир бу гапларни Москвага хабар қилиб бўлмайди.

Жайрона сапчиб ўрнидан туриб кетди.

– Яна ланжлик қияпсиз, Толибжон ака. Нима учун курашдан ўзингизни олиб қочасиз?

Толибжон Жайронанинг кўлидан ушлаб ўтқазмоқчи бўлди, Жайрона силтаниб нари кетди.

– Сиз ҳозир бу бўшашган одамга кўнгил қўйиб чакки қилган эканман, деб ўйлаётган бўлсангиз керак. Агар сиз айтгандек қилиб ёзиб юборсак, халқимизга жабр қилган бўламиз...

Жайронанинг қошлари керилди. Жаҳл билан, «Бу нима деганингиз», дея ачитиб гапирди.

– Ўзингиз билиб турибсиз, Гдлян билан Иванов бошлиқ шафқатсиз терговчилар юзлаб одамни қамаб бойлик талаб қияптилар. Биз юбормоқчи бўлган хужжат яна қанчалаб одамларнинг қамалишига сабабчи бўлиши мумкин. Шунинг учун бу масалада эҳтиёт бўлишимиз керак.

Жайрона бўшашди. Толибжоннинг оппок сочлари-га тикилиб қолди. Аста қўл чўзиб, унинг ташвишларда, айрилиқларда, азобларда оқарган сочларини силай бошлади.

– Мен масаланинг бу томонини ўйламаган эканман.

– Ҳали ёшсиз-да, – деди кулиб Толибжон.

– Сиз ёш, деб айтаётган хотинингизнинг дунёга келганига эртага қирқ йил тўлади. Биласизми, Толибжон ака, ёш хотинлар эрига ҳокимлик қилишни яхши кўрадилар. Чидайсиз-да. Лейтенант Рўзиев маҳорат билан айтиб берган ҳикоясининг қоғозга тушган нусхасини русчага таржима қилиб берасиз. Ўзим машинкадан чиқазиб, Москвага олиб кетаман. Лукмонов ўликхонада ётибди. Унинг масаласи ҳал бўлган. Аммо Мирвалини охиригача фош қилишим керак.

– Ҳозироқ таржимага ўтираман, бир-икки соатда айтганингиздек қилиб бераман, – деди Толибжон Жайронанинг қатъийлигидан мамнун бўлиб.

– Эрталаб таржима қиласиз. Ҳозир машаққат билан етишган шу бахтли дамларимизнинг гаштини сурайлик. Сиз боя таърифлаганингиз қабн ўн саккиз ёшга кирганимда, гўё бундан буён ҳам шу ўн саккиз ёшингда қимирламай ўтираверасан, йиллар ўтади, умр кетади, сен ўн саккизда тураверасан, деб буюрилгандек. Табиатнинг мутлақо ўзгартириб бўлмас қонунлари бор-ку, ахир. Унга ўчакишиб бўлмайди. Агар мен шу алпозда кетаверсам, эркаклаб кетаман. Аёллик латофати ҳам, аёллик назокати ҳам ўлади. Агар яна бирон йил кечиксам, дунёдаги энг бахтсиз аёлларнинг бири бўлиб қоламан. Яъни, бола кўриш бахтидан маҳрум бўламан. Мен сизга ўтда қуйган ўғлингиз ўрнига ўғил туғиб беришим ке-

рак. Шуни яхши билингки, кеч эрга теккан қизлар битта туккандаёқ шалвираб, бирдан қариб қолади, юзларига доғлар тушади, ўргимчак тўридек ажинлар тушади. Сочлари оппоқ пахтадек бўлиб қолади. Сиз шундай хотин билан яшай оласизми? Кўнглингиз совиб қолмайдими?

Толибжон унинг нима деяётганини тушунди. Уни бағрига босиб, сочларини силади.

– Яхшилаб қаранг, сочларимга оқ оралаб қопти. Бу умр кирови. Худо ҳаракатингни қилиб қол, деб огоҳлантиряпти... Худо ўн саккиз ёшда тўхтатиб қўйган тўсиқни олиб ташлади, шекилли. Гўё тўхтаб қолган соат бирдан чиқиллаб юриб кетди. Энди уни тўхтатиб бўлмайди. Бу нима? Бахтми, бахтсизликми? Бахт томонга очилган охириги йўл. Шу йўлни икковимиз бирга, инोक, тотув босиб ўтишимиз керак...

Иккови алла-паллагача бир-бирини ялаб, юлкаб ўтиришди. Гаплашмаган гаплари қолмади. Жайрона болалик йилларини эслади. Ота-онасининг юзи, кўзи қанақа эканлигини эслаёлмаганидан кўз ёш ҳам қилиб олди. Уларнинг сувратлари ҳам қолмаган. Унинг на акаси, на опаси, на укаси, на синглиси бор. Жуда кичкина қизалоқ пайтидан болалар уйида тарбияланади. Болаларнинг узок-яқин қариндошлари йўқлаб келганда у бир чеккада мунғайиб, ўксиб ўтирарди.

Жайрона эрининг иссиқ бағрида ҳаловат топгандек, ухлаб қолди.

У кўзини очганда, Толибжон ёнида йўқ эди. Соати-га қаради. Бешдан ошибди. Халатини елкасига ташлаб, зал уйга чиқаётганда Толибжон билан тўқнашиб кетди. Толибжоннинг қўлидаги чойнақдан сапчиган чой унинг кўксига тўкилишига оз қолди.

– Бирон жойингиз куймадими?

– Ҳечкиси йўк. Биров нима бўлди, деб сўраса, эрдан куйган хотинман, деб қўя қоламан.

Толибжон унинг ҳазилига тушунди.

– Топшириғингизни бажариб қўйдим. Билмадим, сизга ёқадими, йўкми. Ҳар қалай ўрисчага сизчалик уста эмасман, – деди Толибжон мамнун оҳангда.

– Энди сиз ҳам озроқ мизғиб олинг. Тургуниигизча манавини машинкада кўчириб қўяман. Йўк, деманг, хотиннинг гапига эр дарров хўп дейиши керак.

Толибжон, хўп, хўп дедим-ку, деб ётокка кириб кетди.

Жайрона лейтенант Мардон Рўзиевнинг хикоясини машинкада босиб бўлгунча тонг отиб, юқори қаватдаги уйларнинг деразасига офтоб тушган, ўқишга борадиган болаларнинг овозлари, боғчага бориши керак бўлган болачаларнинг инжиқликлари, оналарининг уларга ялинишлари эшитила бошлади...

Эшик қўнғироғи жиринглади. Жайрона ким бўлдийкин эрталабдан келган, деб эшикни очди. Ён қўшниси – олтмишларга кирган хотин қўлида бир даста гул, картон қутида торт ва елим халтада нималарнидир кўтариб турарди.

– Кеча кечқурун бир одам бериб кетди. Ичкарига киринг, десам, кўнмади. Эҳтиёт бўлинг, халатингиз хўл бўлмасин. Гулдастани сувли пақирга солиб қўйгандим.

Жайрона унга миннатдорчилик билдириб, совғаларни олди.

Қўшни хотин кетиши билан елим халтани титкилай бошлади. Ундан жуда ҳам чиройли гулдор конвертни олди. Шошиб ўқий бошлади.

«Қизим, қирқ ёшинг муборак бўлсин...». Бу Оқсоқол отанинг табрик хати эди.

Шу одам унинг бирдан бир меҳрибони. Ҳам отаси, ҳам устози. Ўн тўрт ёшидан унинг тарбиясида бўлди. Ота-онаси йўқ, энди ўн тўрт ёшга кирган бу етимчани у ўз тарбиясига олди. Ҳатто чет элларда ҳам уни ўзи билан олиб юрди.

Жайронанинг кўзларидан ёш қуйилиб келарди... У қирқ ёшга кирганимда табриклайдиган ёр-жўраларим, дугоналарим йўқ, деб ўксиган эди.

Тонгга яқин телефон зарб билан жаранглаб уйғотиб юборди. Жайрона халатини ҳам киймай, шошиб нариги хонага чиқиб кетди. Қандайдир жиддий бир воқеа юз берганга ўхшайди. Давлат хавфсизлиги қўмитасининг телефони шунақа «тревога» сигналига ўхшаш овоз чиқарарди. Тинчликмикин, ишқилиб.

Жайрона ким биландир гаплашарди. Худди биров эшитиб қолишидан ҳадиксираётгандек, паст овозда, қисқа-қисқа, узук-юлук, эшитган одам асло тушунолмайдиган қилиб гаплашарди.

Жайрона трубкани жойига қўйиб, ётоққа кирди, каравот четига ўтириб, хурпайиб олди. Ҳали тонг отмаган, дераза орқаси қоронғи эди.

– Ким экан, бемаҳалда телефон қилган? – деди Толибжон.

– Қўмитадаги навбатчи дугонам, – деди Жайрона.

– Тинчликми?

– Янги министримииз Акбар Раззоқовни гдлянчилар қўлига кишан солиб олиб кетишибди. Оқсоқол отам зудлик билан орқама-орқа Москвага учиб кетибдилар.

Уч кундан кейин Толибжон Жайронани Тошкент аэропортида Москвага кузатиб қўйди. Шу билан келин-куёвнинг асал оyi поёнига етди.

Толибжоннинг танидаги бир неча йиллардан бери ҳукм суриб келаётган мудроқлик тарқай бошлади. Унинг яшагиси, шу пайтгача йўқолган йилларини қайта тиклагиси келарди. У ҳали тонг ёришмай туриб, ғира-шира қоронғида трусичан бўлиб баланд қават уйлар атрофида югуради.

Шундай тонгги югуришларда у ҳовлидаги скамейкада мудраб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Жуда таниш туюлди. Қаерда кўрган эканман, дея ўйлаб лифтида олтинчи қаватга кўтарилди. Энди уйга кириши билан эслади.

Бу кўзига таниш кўринган одам Мирвалининг махсус соқчиси Насим.

Эртасига яна югуриб қайтаётганда худди ўша скамейкада қотмагина бир йигитни кўрди. У олтинчи қават деразасидан кўз узмасди. Толибжон уни ҳам таниди. У Жаъфар эди. Мирвали рақибларини мана шуларнинг қўли билан йўқ қилади. Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир гап келди: улар Жайронанинг жонига қасд қилиб келганлар!

Толибжонни ваҳм босди. Жайронани қандай қилиб огоҳлантириш мумкин? Зора ўзи Москвадан телефон қилиб қолса.

Толибжон деразадан қаради. Скамейкада Насим полвон билан Жаъфар гаплашиб ўтиришарди. Улар Жайронанинг Москвага кетганидан беҳабар бўлсалар керак. Уйдан чиқишини кутишяпти. Кеча ва бугун Толибжон улар олдидан ўтганда унга эътибор беришмади. Эъти-

бор берганлари тақдирда ҳам танишолмасди. Одам кийим билан одам. Ярим яланғоч одамни таниб олиш осон эмас, албатта.

Толибжон чироқ ёқмай, болохонадан пастга қаради. Скамейкада сигарет чўғи йилтирарди. Демак, улар кетишмаган. Кутишяпти. Улар то Жайронани бирёқлик қилмагунча Мирвалининг кўзига кўриниша олмайди.

Мирвали битта гапиради. Бир гапни икки марта қайтармасди. Айтганини қилмаганларнинг ҳолига вой эди. Ана шунинг учун ҳам келган йигитларнинг бири ухлаганда, иккинчиси уйғоқ, йўл пойлаб ўтирарди.

Толибжоннинг кўзи илинган экан, телефон жиринглашидан уйғониб кетди. Тумбочкадаги соат уч яримни кўрсатиб турарди. Толибжон трубкани олди. Бу Жайрона эди. Москвага яхши етиб борганини, Раис билан учрашганини айтди. Бўлган гапларни телефонда айтиш мумкин эмаслигини Толибжон тушунарди. Шунинг учун ҳам нима дейишди, деб сўрамади. Фақат қачон қайтишини сўради. Жайрона эртага иккинчи рейс билан учиб келишини айтиб, малол келмаса, кутиб олсангиз яхши бўларди, юқларим кўп, ётоқдаги тошойна тортмасида «Жигули»нинг калити бор, аэропортга миниб чиқинг, деб илтимос қилди. Унинг бу гапи Толибжон учун айтиш муддао эди. Толибжон бу ерда унга суиқасд тайёрланаётганини айтмади. Жайрона овқатдан қийналаётганингиз йўқми, деб сўради. Кейин, сизга ажойиб плашч олдим, Финляндияники, деди.

Толибжонга умрида биров бирон нима олиб бермаган эди. Эсини танибдики, ишлаб кам-кўстини ўзи қилади. Студентлик йилларида дам олиш кунлари мардикор бозорига чиқарди. Кечқурунлари мактабда қоровуллик

қиларди. Унча-мунча рассомликка қўли келишганидан, яқин колхозларга чиқиб, клубларни безар, шиорлар ёзиб чойчақа ишларди.

У умрида биринчи марта, сенга палон нарса олдим, деган гапни эшитиши эди. Ўпкаси тўлиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Жайрона кейин нима деди, эслолмади. Толибжон ҳиқиллаб трубкани жойига қўйди.

Пастда, қоронғида ҳамон сигарета чўғи йилтирарди.

XXII

Мирвали чарчаган эди. У машинадан тушиб дам олиш учун кетаётганда Абдулазиз уни тўхтатди.

– Хўжайин, эшитдингизми, Толибжон тоға оламдан ўтибдилар.

– Шунақами, – деди Мирвали орқасига ўгирилиб.

– Қачон?

Мирвалининг бу гапдан хабари бор эди. Лекин гўё энди эшитаётгандек тутди ўзини. Аслини олганда, бу “операция”га унинг ўзи четдан туриб раҳбарлик қилганди. Бефаҳм югурдаклари Жайронанинг ўрнига Толибжонни отиб қўйишган эди.

Абдулазиз Мирвалининг кўзига тик қараёлмай, нимадандир ташвишланиб турарди. Мирвали буни дарров сезди.

– Нима бўлди? Нега кўзингни олиб қочасан, ўғирлик қилиб қўлга тушган одамга ўхшаб.

Абдулазиз айтмоқчи бўлган гапини тилига чиқазолмай чайналди.

– Гапирсанг-чи! Тил-забонинг борми, нима бўлди?

– Насим полвонингиз яна қовун туширди. Аввалги куни Эралини қамаб қўй, деб буюргандингиз. Бу аҳмоқ камашга қамаб, калитни ёнига солганча ошналари билан Самарқандга кетворипти. Эралини қамаб қўйгани бугун эсига тушиб, ҳаллослаб қайтиб келди. Очиб караса, икки кун овқатиз, тушаксиз, сувсиз ётган Эрали жинни бўлиб қопти. Одам танимайди. Бу ҳам етмагандек, сиз аввалги куни олиб кетган Қора Бахмал қочиб кепти. Эралини шунақаям ялаяптики, асти қўяверасиз. Эрали уни ҳам танимаяпти. Якинига келса, уриб ҳайдаяпти.

Мирвалининг зардаси қайнаб кетди.

– Ҳаммангни замбаракнинг оғзига солиб отиш керак, сволочлар! Полвоннинг ўзи қани?

– Эралини кўриклаб юрипти. Мен боя жиннихонага телефон қилгандим. Ҳозиргина, сиз келишингиздан беш минутча олдин “Тез ёрдам” кишлокка ўтиб кетди.

Шу пайт “Тез ёрдам” автобусчаси кетма-кет сирена чалиб ўтди. Унинг орқасидан Қора Бахмал югуриб борарди. Мирвали хушини йўқотганча қараб қолди.

Қаранг-а, Қора Бахмал йўлни топиб кепти-я! Ахир, унинг кўзларини бойлаб олиб боришган эди-ку. Ажаб!

Мирвали Қора Бахмалнинг бобоси Қора Лочинни эслади. У ҳам неча минглаб километр йўл босиб, фронтдан қайтиб келган эди. Одам боласи вафодорликни отдан ўрганиши керак экан, деб ўйлади.

Абдулазиз ерга қараганча секин: “Агар жанозага борсангиз мени ҳам олиб кетасизми... Толиб тоға кўп яхши одам эдилар, – деди.

Мирвалининг жанозадан ҳам “зарур ишлари” кўп эди. У қайтиб машина ёнига келди. Илтижо билан қараб турган Абдулазизга:

– Сен шу ерда қол. Толиб ўлиб кетди. Жанозага келган-келмаганингни бари бир билмайди.

Зина четида ўзини офтобга солиб, хурпайган барок мушукка ёмон қараш қилди. Кўнглида, шу мушук ҳам пайти келиб Асқаралининг кунини бошимга солади, суякларимни ғажийди, деб ўйлади. Уни кучининг бори ча тепди. Мушук ҳовлининг ўртасига бориб тушди. Мирвали кетди. Абдулазиз орқасидан ўксиб қараб қолди.

* * *

Мирвали келганда жанозага одам тўпланиб бўлган эди. У машинадан тушиши билан тумонат иккига айрилиб, унга йўл очди. Ёшлар четга чиқишди. Кексалар қўл ковуштириб, салом беришди.

Ҳамма жим. Мирвали эшик олдида турган Насим полвон билан Жаъфарга хунук бир қараш қилди. Иккови ҳам кўзини яширолмай қолишди.

Ичкаридан Зайнабнинг фарёд уриб йиглаши эшитиларди.

– Рўшнолик кўрмаган акагинам! Ёруғ жаҳондан ном-нишонсиз кетган акагинам!

Мирвали ҳовлига юраги бетламайроқ кирди.

Онаси айвонда тебраниб-тебраниб ўтирибди. Супа лабида Жайрона бошини икки кафти орасига олганча кимирламайди. Елкаси муттасил силкинади. Унинг ўнг қўли тирсагигача дока билан танғилган. Зайнабнинг сочлари тўзғиб кетган. Икки тиззасига телбаларча шاپиллатиб уриб, ҳовлининг у бошидан бу бошига додлаб бориб келади.

Эшикдан кириб серрайиб турган Мирвалини кўрдию Зайнаб унга ўзини отди.

– Вой, Мирвалижон ака, жигаримдан жудо бўлдик! Ёнгинангизда савлат тўкиб юрса бўлмасмиди! Энди нима қиласиз, биттагина суянчиғингиз ҳам ташлаб кетди! Бу дунёдан рўшнолик кўрмай кетди...

Мирвали нима дейишини билмасди. Унинг дийдаси қаттиқ, унча-мунчага кўзига ёш келмасди.

– Бўлди, бўлди, синглим. Ўзингни тут. Бир ўлим ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор.

Мирвалининг овозини эшитиб, Жайрона бошини кўтарди. Унга шундай қарадики, Мирвали бир қадам орқага чекинганини ўзи сезмай қолди. Жайронанинг икки кўзидан ўк отилиб, унинг кўксига қадалгандек эди. Мирвали унинг бу қарашига тоб беролмади. Кўзини олиб қочди.

Мирвали бурилиб, кўча тарафга қараб юраркан, тўхтади.

– Зайнаб, кам-кўстинг бўлса, тортинмай айт. Ниманг кам, нима керак?

Зайнаб унинг гапига қулоқ солмай, яна дод солганича у ёқдан бу ёққа асабий бориб кела бошлади.

Мирвали ташқарига чикди. Ўтирган чоллар яна ўрчиларидан туришди. У қўл силтаб, ўтираверинглар, деган ишора қилса ҳам чоллар ҳассага кўкрак қадаб тураверишди.

Мирвали улар қаторига бориб ўтирмай, машинаси томон кетди. Насим билан Жаъфар унга эргашди. У машина эшигини очиб, рация трубкасини кўтариб, яна жойига ташлади. Гуноҳкорона қўл қовуштириб турган Жаъфар билан Насим полвонга еворгудек ўқрайиб қаради.

– Сен аблахларни киндигингдан отиш керак. Икковингни ҳам паймонанг тўлганга ўхшайди. Менга панд беришдан бошқага ярамай қолдиларинг.

Жаъфар бети қаттиқ, андишани билмайдиганлардан эди. Мирвалининг ишончига кирдим, нимани хоҳласам қилавераман, деб ўзини қўйиб юборган эди.

– Энди, бизда нима айб, хўжайин? Кечаси, ҳаммаёқ қоронғи бўлса. Юриб турган машинадаги одамни мўлжалга олиш осон бўлтимиз?

Насим полвон гапга аралашди:

– Машина уч марта тўнтарилди. Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлаган эдик. Анави хотиннинг жони қаттиқ экан, ҳеч бало бўлмапти.

Унинг гапини Жаъфар илиб кетди:

– Уларнинг «Жигули»сини аэропортдан кузатиб келдик. Икки машина билан ўртага олиб сиқиб келавердик. Бир томондан Насим ака, бир томондан мен машинани ёндоштирдик. Икки марта тепки босдим. Рулда хотини эди. Эркаги елкаси билан тўсиб қолди. Ўқнинг иккови ҳам ўшанга тегипти. Машина трамвай йўлига чиқиб кетди, столбага қарсиллаб урилганини биламан, бир маҳал қарасам, думалаб катта йўл ўртасига ёнбоши билан тушди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Соат тўртлардан ошган. Биз Текстиль комбинати олдидан ўтаётганимизда ГАИнинг патруль машинаси ўша томонга кетаётган эди. Насим ака билан биз бетон йўлга чиққандан кейин учрашдик.

– Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлагандик, – деди яна Насим полвон.

– Аблахлар! Ўлиши керак бўлган хотин шу ерда, ичкарида ўтирибди. Агар сенларни таниб қолса, тамом.

Икковингния умринг турмаларда ўтади. Ким биледи, балки пешоналарингдан отар.

Насим полвон сергакланди.

– Бизни танимайди. Кечаси қоронғи эди. Биз томонга қарамаган. Ўлай агар, танимайди.

– Шу ерда бўлса тинчителиб қўя қолайлик, – деди Жаъфар дадилланиб.

– Йўқ, – деди Мирвали. – Энди унга тегиб бўлмайди. Кўзимдан йўқолларинг. Агар шу хотинга бир бало бўлса, икковингни ҳам йўқ қилиб юбораман.

Обком котиби Маҳкамов жанозага йигилганларга Тошкентдан Толибжоннинг бир гуруҳ дўстлари, Асвон тўғонида, Ливанда, Мозамбикда унга ҳамроҳ бўлган – Танзания ва Танганьика президенти Жулиус Терере номидаги орденга мушарраф бўлган пахта устаси Шонемат Аббосов, Ташки ишлар вазирлиги ҳамда Жайрона мансуб бўлган кўмита ходимлари Толибжон билан видолашишга келишаётганларини айтди. Улар уч ярим соатда етиб келишларини, шу сабабдан жаноза пешин намозида эмас, намози асрда ўқилишини билдирди.

Мирвали кўзида ёш билан соатига қаради. Жанозага ҳали тўрт соатдан ортиқ вақт борлиги сабабли бошқа «зарур» ишларини битказиш учун бирлашма томон кетди. У машинага ўтириши билан ўзи истаган вақтида миждаларида пайдо бўладиган кўз ёшини артиб ташлади.

Тошкентдан йўлга чиққанлар ҳали офтоб ўчмай, Етимқишлоққа кириб келишди. Қабристонда электр бўлмаганидан қоронғига қолиб кетмаслик учун вакиллар номидан бир кишига сўз берадиган бўлишди.

Зайнаблар ҳовлиси одамга тўлиб кетди. Кампир энани кўтариб сўрига олиб чиқишди. Мотам митинги-

ни шу бугун Москвадан етиб келган Оқсоқол ота очиб, Толибжоннинг ибратли ва лекин фожиаларга тўла умр йўлини гапириб, Толибжонга узоқ йиллар чет элларда ҳамроҳ бўлган, унинг ҳаётда кечирган ҳамма яхши-ёмон кунларига шохид бўлган пахтакор Шонемат Аббосовга сўз берди.

Оқсоқол ота Жайрона олдига келиб, унга секингина Раззоқов номидан таъзия изҳор қилди. «Ишлари яхши. Ҳозир даволаняпти. Икки кундан кейин ишга чиқади», деди.

– Толибжон она юртини жонидан севарди, – деди марҳумнинг қадрдони, пахта устаси Шонемат Аббосов. – Йигирма йил ватанидан олисда яшади. Йигирма йил ватанга талпиниб яшади. У ўзбек халкининг барча хусусиятларини онгига, жонига, бутун вужудига сингдирган, ўзгалар ҳавас қилса арзигулик бир миллат ўғлони эканини намоиш қилганди.

Аббосов гап орасида кўшни томорқасида бўй чўзган қора терак учига тез-тез қараб кўярди. Терак учи ботаётган куёшнинг сўнгги нурида шамдек ёниб турибди.

Мирвали кирди. Кирганини ҳамма кўрди. Унинг икки кўзи жиққа ёш эди. Аббосов сўзини давом эттирди.

– Толибжон Усмонов иродаси кучли, имони бутун, сабрли, бардошли, соғлом, бақувват, дўстга дўст, ёвга ёв, жасур йигит эди. Мозамбикда вабо хуруж қилганда у билан бирга эдим. Йигирма йил мусофирчилик дард-аламларини бирга тортган жуфти ҳалоли оловда ёнаётган фожеий дақиқаларда Толибжоннинг ёнгинасида эдим. Вабодан ўлганлар мурдасига бензин сепиб ёндиришганларини ўз кўзимиз билан кўриб тургандик... Бу

чинакам даҳшат эди. Инсон боласи кўриб, чидаб туролмайдиган фожиа намойиши эди.

Бу гапларни хаяжон билан эшитиб ўтирган кампир эна фарёд уриб юборди:

– Боламга ўқ отган қўлларинг акашак бўлсин, ило-йим. Уйларига ўт кетиб хонавайрон бўлсин. Қўйдек ювош болам кимга ёмонлик қилган экан? Илоё икки кўзи оқиб тушсин ўша дажжолнинг. Омин!

Ҳамма баробар «Омин» деди. Аббосов сўзини якунлади.

– Дўстим, кадрдоним, қабрингда тинч ёт. Сенинг нурли хотиранг ҳеч қачон унутилмайди. Алвидо! Алви-до, жигарим.

Толибжоннинг тобутини елкага олишганда, Эрали одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай, мозор бошига Қора Бахмални етаклаб кетди.

Эралининг соппа-соғ пайтлари эди. У Толибжонга бошидан ўтган савдоларни, фронтда яраланиб госпиталга вагонда олиб кетаётганларида оти орқасидан эргашиб, тезлаб кетган поезддан қолиб кетганини, неча ойлаб денгизларни ёкалаб, дарёларни кечиб, чўлу биёбонларда сарсон бўлиб уйни топиб келганини, шу от йўл четларига Мирвали алдирин деган заҳарли дори септирган ўтни еб қийналиб, азобларда тўлғониб ўлганини, бир отини ўғрилар олиб қочганини гапириб берганида унинг отига ҳам, ўзига ҳам Толибжоннинг меҳри тушганди...

Файзсиз куз кунларининг бири эди. Оёқ остида хазонлар шитирлайди. Дарахтларнинг яланғоч новдалари ботаётган қуёш алангасида чўғдай қиздирилган сонсиз симларга ўхшаб кетади. Сўқмоқлар ҳувуллаб қолган. Чўқкиларда ҳайкалдек қотган бургутлар худди совукдан

қунишиб қолганга ўхшайди. Этни жунжиктирадиган аччиқ куз шамоли ўнгирдан чиқиб кетолмай, хазонларни чирпирак қилиб айлантиради...

Етимкишлоқ жуда баландликда. Бу жойларга куз ҳам, қиш ҳам эрта келади. Пастликда боғлар ҳали кўм-кўк. Бу жойда шамол хазон супуради.

Файзсиз куз кечида Толибжонни сўнгги «макони»га олиб кетишди. Зайнабнинг болалари унга фарзанд бўлиб, бел боғлаб, тобути олдида боришарди.

Аёллар тобут кетидан бормасдилар. Жайрона қанча тавалло қилмасин, унинг мозор бошига боришига кўнмадилар. Остонада қон қақшаб қолди.

Кампир ҳамон айвонда пичирлаб тебраниб ўтирар, ҳар замон-ҳар замон овоз чиқазиб, гапириб қўярди:

— Мен кетсам бўлмасмиди? Ахир, бу дунёда менинг ишим битган-ку! Мен ярамас, кимларнинг умрини яшайпман? Э Худо, ёшларга тегма. Мана, мени жонимни ол! Шу Толибгинанинг бошини икки қилсам, боласини кўтарсам, деб юргандим. Тўйлар кўрмай, келин кўрмай, куёв кўрмай кетган болам-а! Во дариғ, мунча қаҳринг каттик, Худо!

Мирвали карахт эди. У тобут кетидан ҳеч кимга қарамай борарди. У Толибжоннинг қанчалаб таъналарини тишини тишига қўйиб эшитганди. Шунда ҳам ғиринг деб оғиз очмаганди. Бирдан-бир рост гапни айтишга, таъна қилишга, жеркиб беришга Толибжоннинггина ҳаққи бор эди. Мирвали, Толибжонда менинг ёшлигим яшайди, умримнинг энг яхши бўлаги шу йигитнинг кўксида қолган, дерди. Баъзан Толибжон унга, у ишинг ундок, бу ишинг бундок, деганда ҳам яна гапир, айтавер, сендан бошқа ҳеч ким менга ҳақ гапни айтмайди, дерди.

Мирвали у билан охирги марта учрашганда айтган гаплари шундоккина кулоқларида жаранглаб турибди.

«...Йўлнинг охирига бориб қопсан, ундан уёғи тубсиз жарлик, ҳеч бўлмаганда ўн йил олдин учрашганимда ҳам сени бу йўлдан қайтарардим. Энди кечикдим. Сен кидириб борганингда мени тополмайсан, мен кидириб келганимда сени тополмайман...»

Ҳозир остонада йиғлаб қолган Жайрона унинг энг даҳшатли кушандаси. Афсуски, уни ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Айниқса, азим тоғларни бир мушт билан толқон қиламан, деган Мирвали шу биргина ожиза, аёл киши олдида қўли қисқа, ночор одамга айланиб ўтирипти. Энди Мирвалининг бундан кейинги ҳаёти шу аёлнинг қўлида. Уни на пулга сотиб олиб бўлади, на дўкпўписа билан тилини тийиб бўлади. На уни йўқ қилиб бўлади.

Мирвали ўз ўйлари билан бўлиб қабристонга етганларини билмай қолди.

Ҳеч ким унинг юзига қарашга ботинолмасди.

Қодиров мотам митингида кўринмаган эди. У монтер бошлаб келиб қабристонга сим торттириб, уч жойга лампочка қўйдирипти. Ўпирилган бир гўр устида Мирвалининг сурати. Уни ўзи ҳам кўрди. Мирвалининг кўнглидан одамлар мени ўлдига чиқариб қўйишиптику, деган аламли бир ўй ўтди. Куч билан ўзини тутди. Кимдир суратни олиб иргитиб юборди. Сурат бошқа гўр устига тушди.

Толибжонни тупрокқа қўйдилар. Тошкентдан ёздириб келинган мармар тошни қабр устига омонатгина ўрнатишди. Ташкилотлардан келган қора лента ўралган гулчамбарларни гўр тепасига қўйишди. «Қайнар»

масжидининг имоми тиловат бошлади. Ундан кейин «Якка чинор» масжидининг мутаваллиси давом эттирди. Одамлар тизза букканча бош эгиб ўтирардилар.

Куёш ботиб бўлган, фақат чўккилар учигина лаҳча чўғдек қизариб, қабристонга алвон туман пуркаган шомии ғарибонда Толибжонни тупроққа қўйдилар.

Бу жойларга жимжитлик қидириб келган Толибжон дунё ташвишларидан, ёвузлар таъқибидан, омадсиз ўтган умридан қутулиб, сўнгсиз жимжитлик бағрига сингиб кетди.

Мирвали қабристондан қайтишда кампирнинг олди-га кирмади. Жайрона билан юзма-юз келишга юраги дов бермади. Умрида биринчи марта аёл кишининг кўзига қарашдан кўрқди.

Машина олдида кутиб турган Жаъфарга, Насим полвонга ғазаб билан қаради. Икковининг юзига алам билан тупурди-ю, машинани юргизиб кетди.

У одамлардан, ҳозиргина кўҳна гўр тепасида қолган суратидан, Жайронадан, кампир энаси-дан, Зайнабдан, шўхликлари, шумликлари ўтган қадрдон ҳовлидан қочаётган эди.

Зайнаб ҳамон фарёд уриб, ҳовлининг у бошидан бу бошига бориб келарди. Кампир тебраниб-тебраниб, нималардир деб пичирлайди. Жайрона қирқ йил деганда топган бахтидан жудалик изтиробида қовуриларди. Кампир бошини кўтариб Зайнабга қарайди.

— Бас қил, ҳозир акагинангни тупроққа топширишяпти. Юрагимни эзиб айтиб йиғлайверма. Кимга айтяпман? Жайрона келинни чақир.

Унинг гапини эшитган Жайронанинг ўзи қайнонасининг олдига келди. Унинг келиб ўтирганини сўри қимирлаганидан сезган кампир уни бағрига тортди.

– Чида, чида, болам. Бу дунё ўзи шунака.

Жайрона она бағрида эркаланмаган, она меҳрини кўрмаган эди. Ҳикиллаб йиғлаб юборди.

Кампир уни эти қочиб, фақат терию устухондан иборат кўксига босиб, елкаларини, бошларини силади. Жайронанинг кайноқ танаси онанинг кўксини илитган-дек бўлди. Иссик нафаси димоғига урилди.

– Вой, болам, – деди у сергакланиб. – Юкли бўп-сан-ку! Қаҳрингдан ҳам, меҳрингдан ҳам ўргилай, Худо. Бу ёруғ дунёдан туёк қолдирмай кетган боламдан марҳаматингни аямабсан...

Ҳеч кимнинг гапини олмай фарёд ураётган Зайнаб бирдан жимиб қолди. Кампирнинг кўзидан ёш дув оқиб кетди. У ўтиб кетган қариндош-уруғларини, ўзига яқин билган қадрдонларини кўп эсларди. Аммо бирон марта Зайнаб унинг кўзида ёш кўрмаганди. Нима бўлди? Астойдил йиғласа сўқир кўздан ёш келур дейишарди. Жайронани ҳовучида капалак ушлаб тургандек эҳтиётлаб бағридан бўшатди.

– Нордон нарса егинг келмаяптими?

Жайрона жавоб бермади. Ютинди.

Бошқоронғиларнинг давоси Ғупромиддиннинг боғида.

Кечасими, кундузими ёш келинчаклар унинг боғига «ўғрилиқ»ка тушишарди. Ғупром савоб учун боғига фақат нордон меваларни экканди. Олу-болу, кўксултон, тоғ ҳавосида ҳеч қачон пишмайдиган, ҳамиша кўм-кўк бўлиб турадиган, еганнинг тишини қамаштирадиган аччиқ олма, наъматак... Анорнинг ўзидан тўрт хили бор. Ғупромиддин «ўғрилиқ»ка келган келинчакларга ёлғондакамига «Ушла ўғрини» деб кўярди.

Зайнабнинг эри қўйлар қўзилай бошлаганда, айниқса, кечалари совлиқлар туққан боласини босиб шикастлаб қўймасин, деб қўлида батареяли чирок билан отар оралаб юарди. Зайнаб ҳозир шу чирок билан Ғупромиддиннинг боғига чикиб кетди.

Кампир эртага болаларни равоч олиб келишга тоққа юборишни кўнглидан ўтказиб қўйди. Лаблари пичирларди:

– Э, қодир эгам, мен ёшини яшаган, ошини ошаган бир бенаво сўқир бандангман. Сендан ҳеч қачон ўзимга умр сўрамаганман. Энди сўрайман. Яна бир йилгина умр бер. Шугинанинг боласини тиззамга қўйиб ўтирай. Овозгинасини эшитай...

Жайрона дунёда шундай, бутун вужуди яхшиликка йўғрилган хотинлар борлигидан ўпкаси тўлиб энтикиб, энтикиб йиғларди.

XXIII

Кейинги пайтларда Ҳожимурод ўзини қўйиб юборди, раҳбарликнинг ҳавосини олиб, катта-кичикни писанд қилмай қўйди. Майда хўжаликларни аста-секин эмишга тушган. Аммо Мирвалига тиши ўтмай, нима қилсам тилини қисиб оламан, деб пайт пойларди.

Шошмай тур, сени бир маймун қилиб ўйнатай, дедию, Мирвали телефон трубкасини кўтарди.

– Оксоқол, бормисиз? – деди у. – Жуда соғинтириб қўйдингиз-ку. Битта гап бор. Телефонда айтиб бўлмаса ҳам айтавераман.

Ҳожимурод, қани, қани айтинг, деб гапнинг давоми-ни кутарди.

– Нурмат тоға масаласи.

Ҳожимурод Нурмат тоғанинг отини эшитиши билан, қани, қани, демай қўйди.

– ...Тошкентга бораман, машина беринг, деб олдим-га кепти. Тошкентда нима қиласиз, отахон, десам, катта раҳбаримизга учрайман. Ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтаман, дейди. Ҳой, бу шахдингиздан қайтинг, десам, агар ўттиз минг сўми шу бугун... – Мирвали девор соатига қаради. – Шу бугун соат бирда олиб келиб бермаса, Тошкентга кетавераман, дейди.

Ҳожимурод жимиб кетди. Шиша идишнинг жиринглагани, сувнинг шилдирагани эшитилгандек бўлди. Дори ичяпти-ёв, деб ўйлади Мирвали. Эринмай кутиб тураверди. Охири Ҳожимуроднинг овози келди:

– Бирон ой сабр қилсин, шунча пулим йўқ.

– Менам шундай десам, кўнмаяпти.

– Бўлмасам, бундоқ қилайлик, – деди Ҳожимурод хаста товушда. – Сиз қарзга бериб туринг. Кейин суришиб кетамиз.

– Биринчидан, – деди Мирвали, – умримда, бола бўлиб шунча пул ушламаганман. Ойликка қараб қолган одамман. Иккинчидан, шунча пул бўлгани билан сизга бериб бўлмайди. Олиб, курортга қочиб кетасиз. Нима қилсин, Ҳожи ака? Нурмат тоға Тошкентга кетаверсинми? Хулласи, соат биргача уни ушлаб тураман. У ёғига кучим етмайди.

Мирвали шундай деб, трубкани жойига қўйди. У қилган ишидан ниҳоятда хурсанд эди. Ҳожимурод ўлса ҳам соат биргача шунча пулни тополмайди. Бу томонларда биров унга пул бермайди.

Шу пайт совхоз идорасига олиб келадиган йўл бошида микроавтобус кўринди. Бу кинохроника машинаси эди.

Автобус Тошкентдан қай маҳал йўлга чиққан экан, деб кўнглидан ўтказди. Бу пайт автобус унинг олдига келиб тўхтаган эди. Ундан режиссёр билан оператор тушди. Мирвали улар билан кадрдонларча кучоқлашиб кўриша бошлади.

– Ҳа, – деди Мирвали ҳайрон бўлиб, – шу бугун йўлга чиққанмидинглар?

– Кеча йўлга чиққандик, Мирвали ака, Жиззахда тунаб қолдик. Кино битди. Бир нухасини олиб келяпмиз. Клубингизда ўзингизга кўрсатмоқчимиз.

Улар бошлашиб боққа киришди. Абдулазиз дастурхон тузаб қўйган эди. Киночилар учун сал орқароққа жой қилишни буюрди. Тўрт-беш киши бўлиб, югур-югур билан бирпасда жой ҳозирлаб, уларни таклиф қилишди.

Йигитлар йўлда роса ичишган бўлса керак, ковоклари салқиб, оғизларидаги гаплари укаланиб кетаётган эди. Мирвалининг имоси билан дастурхонга икки-учта шиша келтириб қўйишди. Режиссёр олинг-олингни кутмай, шишани очиб пиёлага қуя бошлади. Бу галги келишида у ўзини жуда эркин сезарди. Ийманмасди. Чунки Мирвали ҳар қанча харажат қилса арзийдиган, уни тарихдан тарихга олиб ўтадиган рангли кино олиб келган. Энди унинг эркалигини ҳам Мирвали кўтаради-да.

– Идора ходимлари қай маҳал тушликка чиқади? – деб сўради режиссёр.

– Бирда, – деди Мирвали. – Нима эди?

– Клубда фильмни кўрсатсак. Механик борми? Агар йўқ бўлса, ўзимизда механик бор.

Мирвали телефон трубкасини олиб, телефончи кизга идора ходимларининг ҳаммаси соат бирда клубга киришларини айт, деб тайинлади.

Машина олдида нимадир қилаётган шофёрини чакириб, киномеханикни топиб кел, деб буюрди.

Тушлик пайтида саксон чоғлик одам клубга тўпланди. Чироқ ўчиб, экранда тоғлар кўрина бошлади. Бургут учяпти. Олисдан учиб келаётган бургут яқинлашиб, бутун экранни эгаллади. Музыка баланд пардага кўтарилди. Экранда «Куёш фарзанди» деган ёзув пайдо бўлди. Яна тоғлар, шаршаралар, бир учи тоғлар орасига санчиладиган асфальт йўллар, дарё устида учаётган ўрдаклар, чексиз далалар, булутдек чанг кўтариб тоққа ўрлаётган эчкилар...

Экранда Мирвалининг юзи. У завқ билан куларди.

Машина тоғ йўлида. Рулда Мирвали.

Мирвали чўпонлар куршовида. У янги туғилган кўзичокни кўтариб, унга меҳр билан қараб турибди.

Мирвали ер сураётган бульдозер кетидан чангга беланиб боряпти.

У ветеран чоллар даврасида.

У чамандек очилган пахтазорда кезиб юрибди.

У иш кабинетида. Тун. Соат миллари учни кўрсатяпти. Мирвали ҳамон олдига чўт қўйиб нималарнидир ҳисоблаяпти. Соат миллари бешни кўрсатмоқда. Мирвали совхоз картаси ёнида нималарнидир ўйлаб турипти. Соат миллари олтида. Тонг оқариб келмоқда. Мирвали дераза пардасини кўтариб, ташқарига қараб турипти. Тоғлар боши оқариб келяпти. Мактабга кетаётган болаларнинг кувноқ товушлари эшитиляпти. Унинг юзида табассум...

Поёни кўринмайдиган асфальт йўлдан эчки юклаган сон-саноксиз машиналар ўтмоқда.

Мирвали Олий Совет мажлиси минбаридан нутқ сўзламоқда.

У тонг маҳал тоғ йўлида пиёда кетмоқда. Унинг қаршисидан офтоб чиқяпти. Гўё сал фурсатдан кейин куёш билан учрашадигандек...

Экранда тоғлар, шаршаралар, чўққига ўрлаган эчкилар, йилки уюрлари, серқатнов тоғ йўллари, чексиз пахтазорлар.

У куёшга қараб турипти...

Музика авж пардага кўтарилади. Залда чироқ ёнганда ҳамма гур этиб унга қаради. Мирвали ҳаяжонини яширишга уринар, аммо лабининг таноби қочиб, ҳадеб илжайрди.

Совхоз фаоллари бирма-бир келиб, уни ажойиб фильм билан қутладилар. Мирвали режиссёр билан операторни бағрига босиб, раҳматлар айтди.

– Мана шу фильм лентаси сизга биздан эсдалик, – деди режиссёр.

Мирвали уларни Омонқўтонгача кузатиб, орқага қайтди. Кийиксовди момо ҳайкали олдидаги супада янги тўн, янги дўппи кийган Эрали чавандоз орқа ўтириб ўтирарди. Мирвали унга яқин келди. Қора Бахмал ҳайкал соясида кўксини ерга бериб уни кўриқлаб ётарди. У Мирвали келганидан сергакланиб ўрнидан турди. Чавандознинг эски кийимлари ўралган тугунчани ёнига қўйиб, хотини унга овқат едирарди.

– Ҳа, карвон, нима қилиб ўтирибсиз? – деди Мирвали.

Эрали индамади. Мирвалининг башарасига узок қараб турди, танимади.

– Мен Мирвалиман.

Эрали чавандоз унга яна қаради. Бари бир танимади.

Мирвали унинг аклдан озганига ишонмаганди. Айёрлик қияпти, деб ўйларди. Унинг жинни бўлиб колганига энди ишонди.

– Яхши юрибсизми, чавандоз?

– Билмадим, – деди Эрали.

– Мен Мирвалиман. Рихсиев Мирвали.

Эрали бошини тебратди.

– Мирвалини Бодомгул чакириб қабристонга олиб кетган. Иккови Етимқишлоқ қабристонида қўшмозор бўлиб ётишипти. Кеча бориб Бодомгулга тиловат қилдим. Мирвалига мана, – деди у бош бармоғини икки бармоғи орасидан чиқазиб. – У ёмон одам, мени ўлдирган. Менга битта гўрлик жой бермади. Ҳалиям кўмилмай сарсон бўлиб юрибман.

Пастдан бир отлик чиқиб келарди. У Эрали чавандозни кўриб, от жilовини тортди.

– Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз, карвон? Етим қишлоқда қиёмат бўляпти-ку, ҳамма ўша ерда.

Эрали сапчиб ўрнидан турди. «Яқинда Толибжоннинг жанозасидан келдим-ку. Нима, Мирвали яна кимни ўлдирипти? У шунақа, одам ўлдираверади, ўлдираверади...»

Шундай деб илкис отга минди. Зум ўтмай туёқ товушлари эшитилмай қолди.

Мирвалининг бугунги кўрган хузур-ҳаловати ҳам бир бўлди-ю, Эрали билан учрашуви ҳам бир бўлди. Кўзига Бодомгулнинг қабри кўриниб кетди. Наҳотки унинг ўзи ҳам бир куни тупрокда ётади?! Наҳотки...

У ҳеч қачон ўз ўлими тўғрисида ўйламаганди. Шу топда ичгиси келди. Биронта дилтортар кадрдони билан ҳасратлашгиси, дардлашгиси келди. Аммо унинг дилтортар кишилари энди қолмаганди. Уларнинг ҳаммасини ўлдириб бўлганди. У бокка кириши билан телефон қилиб, Ҳожимуродни сўради. Котиба отахонимизни область касалхонасига олиб кетишди, приступ бўлиб, кабинетда йиқилиб қолдилар, деб жавоб қилди.

– Қачон? – деди Мирвали.

– Соат бирларда, – деб жавоб қилди котиба.

«Ўзим ҳам худди соат бирларда шундоқ бўлади, деб режалаштирган эдим. Нурмат тоғанинг ўттиз минг сўми уни кўп балоларга гирифтор қилади», деб кўнглидан ўтказди Мирвали.

У энг яқин, севган кадрдоним, дўстим деб атаган Толибжон абадий кўз юмиб ётган шу паллада унинг кўнглига эрмак сикқанини қаранг! Мушук тутиб олган сичқонини аввал эзғилаб ўйнаб, кейин ейди. Ҳожимурод унга бамисли сичқон эди. Уни ана шундай ўйнатиб, кейин емоқчи. Ҳожимурод Мирвалининг истаган пайтида хап этиб ютадиган лукмайи ҳалоли эди.

Дунёда хавфли душманинг энг яқин дўстингдир. Чунки ичингдаги сиригни билади. Албатта, бир куни сени сотади. Сотганда ҳам улгуржи қилиб, ичак-чавоқларинг билан кўшиб сотади. Бегонанинг йўриғи бошқа. У қоронги уйда пайпаслаб юрган сўқир. Овозингни эшити-ю, ўзингни кўрмайди. Уни қоронғида топгансан. Қоронғида йўқ қилиб юбораверсин. Нима қилганингни қон ҳиди келгандан кейин биласан. Ҳожимурод ҳам қоронғида топилган «дўстлар» сирасига киради.

Агар Азроил бир кўлида пул, бир кўлида ханжар билан Ҳожимуроднинг йўлини тўсиб:

– Сенга пул керакми ё жон керакми? – деса, Ҳожимурод ҳеч иккиланмай, пул керак, дейди.

– Сени ўлдираман-ку, пулни нима қиласан, – дейди Азроил.

– Шу пулга ўзингни сотиб оламан, – деб жавоб қиларди Ҳожимурод.

Нурмат тоға тоғлар орасида ит кунини бошига солди. Бир ўк билан унинг жирканч умрига нуқта қўйиши мумкин эди. Нурмат тоға кўлини қонга булғамади. Чунки у жонлини бежон қилиш гуноҳи азим деб биларди.

Ҳожимурод иримчи эди. Жума куни туғилган қизларнинг уйига совчи юбормасди. Булар неча эркак кўлидан ўткан, сифати айниган деб ишонарди.

XXIV

Исроилнинг ўлими Мирвалининг айни муддаоси бўлди. Унинг ўрнига зудлик билан СССР Олий Совети депутатлигига номзод кўрсатиш зарур. Шу жой Мирвалига насиб қиладиган бўлди. Мирвали зиммасидан соқит қилган Ўзбекистон Олий Совети депутатлигига Мирвали бешинчи совхоз директори, ўз одами Турдиевни мўлжаллаган эди. Катта раҳбарга бу тўғрида оғиз очганда, ўйлаб кўрамиз, деган эди. Унинг ўйлаб кўргани шу бўлдики, ўрнига Қодиров номзодини қўйди.

Мирвали сайловчилар билан учрашувни Қодиров алоҳида, бошқа жойда ўтказсин, деган гап чиқарди. Бу гапи ҳам ўтмади.

Бугун Чорчинорнинг маданият саройида депутатликка номзодлар билан учрашув бўлади. Мирвали Рихсиев Қодировнинг шарманда бўлишини истарди. Бунга тайёргарлик ҳам кўриб қўйганди.

Биринчи бўлиб Қодировни минбарга чақиришди.

Мирвалининг таклифи билан йиғилиш аҳли бир минут тик туриб Толибжон Усмонов хотирасига сукут сақладилар. Мирвали бу иши билан Толибжоннинг ўлимига менинг ҳеч алоқам йўқ, демокчи бўлди. Унинг бу айёрлигини Маҳкамов билиб ўтирарди.

– Гапни нимадан бошлашимни билмаяпман, – деди минбарда турган Қодиров. – Очиғини айтсам, шу пайтгача нима ишлар қилганим, қандай лавозимларда ишлаганим, олган камтарона мукофотларим ҳаммаси қўлингиздаги таржимаи ҳолимда ёзилган. Менинг бирдан – бир ниятим, депутат сифатида сайловчиларим бўлиш сиз, азиз меҳнаткашларни юртимизни обод қилиш йўлида ҳалол, пок, ҳеч иккиланмай, ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтишга даъват қилишдан иборатдир. Аҳолининг маънавиятини ошириш учун эса биз алоҳида гамхўрлик қилишимиз керак. Қишлоқ хўжалигида одамлар «ишчи кучи» эмас, онгли меҳнаткашлар эканини баралла айтишимиз керак. Марҳамат қилиб истаган пайтингизда хузуримга келиб, ўзингизни ўйлатган, қийнаган масалаларни бемалол айтишингиз мумкин.

Қодировга деярли саволлар бўлмади. Фақат бардам бўлинг, ўз ҳукукингизни билинг, зўравон хўжалик раҳбарларидан чўчимай ишланг, деган талаблар бўлди, холос.

Ана шундан кейин Маҳкамов, биринчи депутат билан учрашув якунланди, танаффусдан кейин СССР Олий

Совети депутатлигига номзод Мирвали Рихсиев билан учрашув бўлади, деб эълон қилди.

Мирвали танаффус пайтида учта автолавкага савдо-ни бошлашга рухсат берди. Лавкаларда бу ердаги кўпчиликнинг тушига ҳам кирмаган ноёб моллар бор эди. Россиядан олиб келинган ичи қизил, бақлажондек йилтироқ калишлар, Мирвалининг бисотида сақланган, каптар тезаги деб аталган ҳақиқий тўқсон беш чойлар, қишлоқ аёлларининг жони бўлган ҳар хил бахмаллар, ҳатто халқ артистларининг ҳам тушига кирмаган Яҳудий атласлар, пахта гулли чойнак-пиёлалар, «келини кийсин, қайнонаси куйсин» деб аталган крепдешин атласлар бор эди. Қанораларга осилган мол, қўй, ғоз гўштларини сотишга рухсат берилди. Бу гўштлар ярим баҳода сотила бошлади. Эллик фоиз нарҳини бирлашма ўз гарданига олган эди. Тоғдан олиб келинган яшик-яшик олмалар, ноклар, узумлар эса текин.

Мирвали ана шундай қўли очиклиги билан Қодировни доғда қолдирмоқчи бўлганди.

Учрашувга раислик қилаётган Маҳкамов ишончли вакилга сўз берди.

У икки оғизгина гапириши билан пастдагилар қарсақ чалиб, унинг гапиришига имкон бермадилар. «Бу гапларни ўзимиз биламиз. Нима қиласан уни бизга тушунтириб», – деган овозлар эшитилди пастдан.

Навбат депутатликка номзод Мирвали Рихсиевга берилганда, у ниҳоятда «камтарлик» қилди.

– Нимаики қилган бўлсам, мана, кўз олдингизда кўриниб турибди. Мен бу ишларни халқимга эсдалик бўлсин, деб қилдим. Эндиги қиладиган ишларимдан гапирсам дуруст бўлади.

Бу тоғларнинг турган-битгани – хазина. Қанчадан канча олма, ноклар, анорлару олхўрилар, шафтолилар тўкилиб, нес-нобуд бўляпти. Ана шуларни қишга асраш имкони бор. Тоғ ораларида ҳам камарлар борки, минг-минглаб тонна меваларни йил бўйи сақлаш имкони бор. Ўн битта камар бор экан. Ҳар бирига йигирма-ўттиз минг тоннадан мева жойлаш мумкин экан. Ана шуларни пулга чақсанг, эҳ-ҳе, миллиард сўмдан ҳам ошиб кетаркан. Минг афсуски, бизда бу меваларни терадиган одам йўқ. Ташқаридан одам ёлласак, улар кўнгилдагидек ёлчителиб ишламайдилар. Дарахтдаги меваларни қўлда териш ўрнига калтак билан қоқадилар. Заха бўлган меваларни асраб бўлмайди. Агар шу муаммони ҳал қилсак, итимизнинг туваги ҳам олтиндан бўлиб кетади. Қорамол масаласи бизда жуда жиддий масала ҳисобланади. Пастда – текисликда деярли еримиз йўқ, десак ҳам бўлади. Сигир деган жонивор тоққа мослашмаган.

Бу масалада кўп ўйладим. Жиззах областида Америкадан кўтос олиб келиб кўпайтиришипти. Уларга жуни ноёб бўлган эчкилардан бериб, элликтасини оляпман. Бу жониворлар сергўшт. Ундан ташқари, қишда ҳам қор тагидан овқатини топиб еяверади. Қалин қор босган жойлардан икки-уч, ҳатто тўрт метр қор тагини ковлаб кириб кетади. То кўкатга етмагунча ковлаб бораверади. Сути ниҳоятда шифобахш.

Мирвали бироз тўхтаб, яна нималарни айтсамикин, деб туриб қолди.

– Менингча, шу гапларим етарли. Энди гапни сиздан эшитайлик. Саволларингиз бўлса, тортинмай айтаверинглар.

Ўрта қатордан кексагина бир озғин киши ўрнидан турди.

– Қилган, қилаётган ишларингга гап йўқ. Ҳамма ишинг паратка. Пахта ҳам, ғалла ҳам, чорваю боғларинг ҳам, ёмон кўздан асрасин, пишиқ-пухта. Аммо бир нарса ҳамманинг бошини қотирган. Тоққа боролмай қолдик, укам. Тоғда ўлим кўпайиб кетди. Ҳар куни битта-икки-та одам ўляпти. Сен, укам, ҳар куни тоққа борасан, текшириб кўрмадингми, бу ўлимларнинг олдини олишнинг иложи йўқми? Равшанбек ҳам дом-дараксиз кетди. Неваралар рўзғордаги эчкиларни тоғда боқишарди. Уларни ҳам юбормай қўйдик. Эчкилар маъраб, ҳовлини бошига кўтаряпти. Шу тўғрида бирон тайинли гап айтсанг бўларди.

Мирвали дарров жавоб қилди.

– Бу иш ҳукумат текширувида. Яқин орада Ички ишлар вазирлиги билан обком комиссияси ўз хулосасини айтади. Бу масалада мен ҳам раҳбаримиздан танбех эшитганман. Яна қандай саволлар бор?

Соқоли оппоқ, негадир қошлари қоп-қора, етмишлардан ошган бир қария ўрнидан турди.

Учрашувни бошқараётган Маҳкамов унга:

– Қанақа саволингиз бор, отахон, тортинмай бераверинг, – деди.

Чол қошини силаганча:

– Саволим йўқ, икки оғизгина насиҳатим бор, холос, – деди. – Айтсам бўлаверадими? Эрали чавандозни нима қилдинг? Отини олиб, ўзини ертўлага қамабсан. Қамаб қўйиб, ҳолидан хабар олмай қўйибсан. Бечора девона бўлиб қопти. Иккинчи бунақа қилма, бо-

лам. Обрўйингга путур етади. Насихатим – шу. Очган дўконингдан калиш билан лўнка кўк чой олдим, раҳмат.

Чол гапини тугатиб, жойига ўтирди.

Бошқа савол берадиган, сўзга чиқадиганлар бўлмади. Ишончли вакил яна гап бошлаган эди, одамлар уни тушириб юборишди.

– Бўлди-да. Гапирилмаган нима қолди. Савол ҳам бўлди, жавоб ҳам бўлди. Ҳатто насихат ҳам бўлди. Гапни резинка қилиб чўзиб нима қиласан.

Маҳкамов учрашув аҳлига мурожаат қилди:

– Энди учрашувни якунласак, розимисизлар? СССР Олий Совети депутатлигига номзод Мирвали Рихсиевнинг номзодини қувватлаймиз, деган ўртоқлар қўлини кўтарсин. Раҳмат. Демак, аксарият номзодни қувватлади, деб ҳисоблаймиз. Протоколга шундай деб ёзсак, розимисизлар? Шу билан учрашувни якунлаймиз.

* * *

Мирвали Абдулазизга, биров сўраса, ҳали келгани йўқ, деб айт, деди.

Абдулазиз уни ечинтирар экан, дастурхонга тайёр-гарлик кўраверайми, деди.

– Мабодо жинни-минни бўлиб қолганинг йўқми, – деди энсаси қотиб Мирвали. – Сайлов бўёқчининг нили эмас, дарров бўладиган. Сайлов протоколини Тошкентга юборишади. Агар сайловда ғирромлик қилинган бўлса, одам келиб текшириб кетади. Қачон дастурхон ёзишни сенга ўзим айтаман. Дастурхон ёзишга ҳали бирон ҳафта бор. Балки ўн кун... Бор, кўзимнинг олдида безрайиб турма...

Дунёда кутиш ёмон. Бир минутнинг қанчалик узок вақт экани кутиш пайтида билинади. Кутиш азобини уч нарса билан босиш мумкин. Бири – ичиш, бири – ухлаш, бири – ишқ ўйинига андармон бўлиш.

Мирвали келди-кетди бўлиб турган пайтда ичолмасди. Телефон тинимсиз жиринглаётган дақиқаларда ухлаёлмасди. Бу азобли онларни фақат Седонанинг қайноқ оғушида ҳамма нарсани унутиб ўтказиш мумкин эди.

Боя Абдулазиз уйғотиб юборган маҳалда тушида отасини кўраётган эди. У туман орасида аранг кўринар эмиш. Гоҳ ўзига ўхшармиш, гоҳ ўхшамасмиш. «Худо ярлақаб турган шу кунларда, болам, таҳоратсиз юрма, зиновдан нафсингни тий», деярмиш.

Тушдами, ўнгдами бари бир, ота гапи гап. Демак, Седона ҳам дардига эм бўлолмайди. Кутиш, кутиш, фақат кутиш керак.

Биров келади, биров кетади. Унга у керак, бунга бу керак. Мирвалининг бош қашишга қўли тегмай қолди.

Нихоят, тўрт кун ўтиб, бешинчи куни кечқурун телефонда, бугун сайлов натижасини эълон қилишади, соат ўнларда кутинглар, дейишди.

У дастурхон тузатишга рухсат бераркан, ҳеч нарсани аяма, нимаики ғамлаб қўйган нарсанг бўлса, барини дастурхонга торт, деб тайинлади.

Мирвали орден-медаллари тақилган оҳорли костюмини кийиб чикди. Сал дадилроқ бўлай, деб бир пиёла коньяк ичиб олди. Ҳар хил қаланғи-қасанғилар бош сукмасин, биринчи постга ёрдам қилсин, деб иккита бакувват йигитни ўтқазиб қўйди.

Соат ўн бирдан ўтганда вакиллар кириб келишди. Ўтирмай, қачондан бери тик турган етмиш чоғли мез-

бонлар хушхабар олиб келган вакилларни чапак чалиб кутиб олишди.

Мирвали икки кун олдин Бухородан олдириб келган қимматбаҳо кимхоб чопонни билагига ташлаб, иккита Бельгия костюмини илгаги билан ушлаб турган йигитларни бошлаб, вакиллар истиқболига чиқди.

Сайлов натижаларини хабар қилиш учун округ комиссияси раисининг ёрдамчиси Хонкелди Эргашев бошчилигида Варганзе сайлов участкасининг раиси Гелди Байрамов, Қора тепа сайлов участкасининг котиби Бобо Сангиновлар вакил қилиб юборилган эди.

Мирвали кимхоб чопонни кийдирмоқчи бўлиб, Эргашев томонга юра бошлади.

– Ўртоқ Рихсиев, андак сабр қилинг. Шу тўн билан костюмларни бизга олиб келганмисиз. Аввал сайлов натижаларини эълон қилайлик, ана ундан кейин тўнни киямиз, – деб уни тўхтатди.

Мирвалининг кимхоб тўн ушлаб турган қўллари тутканоғи бор одамнинг қўлидек титрай бошлади. У тўннинг ерга тегиб турган жойидан этигининг пошнаси билан босиб силтаб тортди. Тўн йиртилмади. «Сайланмади» деган сўзни эшитгандаёқ билакларини куч тарк қилганди. У қалин мол терисини ҳам силтаб йирта оларди. Энди зар қўшиб тикилган оддий бахмални йиртишга ҳам ҳоли қолмаганди. У тўннинг бир енгини босиб туриб, янада қаттиқроқ тортди. Енг чокидан сўкилиб, осилиб қолди.

– Буни атайин уюштиришган! – деди у титраб-қақшаб.

У тўнни судраганча вакил Эргашев томон ўдағайлаб борарди.

– Ўзингизни босинг, йигит, сиёсат билан ўйнашманг, – деди Эргашев босиклик билан.

– Йўқол! – деди Мирвали мушт кўтариб. – Кўзимга кўринма, аблаҳ!

Эргашев шунча ёшга кириб, ҳали бировдан бунақа ҳақорат эшитмаганди.

– Мени сенламанг. Мен сизлаб гапиряпман. Менинг сиз тенгги ўғилларим бор. Ўнг қулоғингиз билан ҳам, чап қулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйинг.

– Нима, эшитмасам, қулоғимни қирқиб оларминг?!

Эргашев ўзини босди. Шунча одам ичида бу одобсиз, ўзидан кетган безори билан ади-бади айтиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Қўлидаги ичида протоколи бор папкани стол четига қўяр экан:

– Жирилланг. Бу папкадаги қоғозда сизнинг баҳоингиз ёзилган, – деди.

У шундай деб орқасига бурилди-ю, бошқа вакиллар билан чиқиб кета бошлади. Унинг оёғи ёнига келиб тушган бир шиша коньяк пўкиллаб синди. Ҳаммаёқни коньякнинг қўланса ҳиди тутиб кетди.

Ҳеч кимдан садо чикмасди. Икки соатдан бери дастурхондаги ноз-неъматларга қараб тамшаниб ўтирганларнинг бир қисми зиёфатдан умидини узиб чиқиб кетди.

Мирвали вакилларнинг орқасидан уят, жуда ҳам уят сўзлар билан сўкиниб қолди.

– Аблаз! – деб бақирди Мирвали. – Ол, бу тўнни! Улар тўн эмас, кафан кийиши керак!

У дастурхондан ароқ олиб, икки марта пиёлани тўлдириб ичди.

Шу пайт Абдулазиз келиб, унинг кўлидан енги сўкилиб кетган тўнни оларкан:

– Ҳожимурод ака касалхонадан телефон килиб, Мирвалини депутат бўлгани билан менинг номимдан табриклаб қўй, деб айтдилар.

Мирвали жирканиб:

– Тфу! – деди афтини буриштириб.

У гандираклаб бориб, дастурхонни бир тортган эди, устидаги ноз-неъматлар битта қолмай ерга тушди. Ноёб чинни идишлар, биллур кадахлар, арак-коньяклар чилчил бўлди. Ҳали ҳам кетмай, дастурхондаги ажойиб таомлардан умид узолмай турганларга қараб бақирди.

– Йўқол ҳамманг! Мирвалининг бели синди, энди қаддини ростлай олмайди, деб ўйлаяпсанларми?! Мирвали ҳали ўзини кўрсатади.

Қолган меҳмонлар туз татимай, бирин-кетин тарқаб кетишди.

Хамон илгакда костюм кўтариб турган йигитлар, буни нима қилайлик, деб унга қараб турардилар.

– Бугунги қора кунимдан сенларга эсдалик.

Мирвали гандираклаб бориб, ариқ бўйига келганда йиқилди.

Абдулазиз ҳар қанча уринмасин, уни кўтариб сўрига чиқара олмади. Охири сўридаги гиламчани ерга тўшаб, уни ётқизди.

Мирвали ўзига келиб, уйғонганда тонг отишига ҳали анча бор эди. У Абдулазизга, Насим полвон билан Жаъфарни чақир, деб буюрди.

Бирпасдан кейин озроқ кайф қилган Насим полвон билан Жаъфар «лаббай, хўжайин!» деб олдига келишди.

– Ёнингга Ражаб полвонни олиб, ҳозир учта «Нива»нинг бакларига бензин қуйларинг, ҳар қайси-нисига икки канистрдан бензин солиб келларинг! Чаққон-чаққон қимирланглар, тонг ёришмасдан тоққа кетишимиз керак, – деди.

Уларнинг учови:

– Хўп бўлади, хўжайин, – деб шошиб чиқиб кетишди.

Улар то ишларни битказиб келгунларича Мирвали пўлат сандиқ – сейфни очиб, пачка-пачка пулларни, фақат Москвага борганда ишлатадиган долларларни брезент қопчикқа ташлай бошлади. Кейин сейфнинг кичик хонасига калит солиб очиб, оқ пошшонинг суврати туширилган ўн сўмлик тилла тангаларни, марвариду дурларни, аёлларнинг турли тақинчоқларини, Бодомгул ўлганда бўйнидан ечиб олган ҳар бири нўхатдек келади-ган шода-шода дурларни, кулоқларидан, бармоқларидан чиқариб олган билагузук, зирак, узукларни ҳам қопчикқа ташлади. Абдулазизга, қишлик, ёзлик кийимларимни чемоданга ташла, деб буюрди. Ярим соатга қолмай, учта «Нива» боққа кириб келди.

– Аблаз, битта мошинга кўрпа-тўшакларни жойла! Биттасига менинг қишлик кийимларимни, этикларимни жойла! Иккала милтиқни ҳам, пачкаси бузилмаган ўқлар қанча бўлса, барини опчиқиб, чемоданим жойланган машинага солиб қўй! – деб амр қилди.

Ётоқдан тўрт киши бўлиб чоғроқ бир сейфни кўтариб чиқишди. Уни ҳам милтиқ ёнига жойлаштиришди. Сейфда «Варшава – 1876» деган ёзув бор. Уни Исроилга кўчиб кетаётган дўсти бериб кетган. Бу сейфнинг сирсинаотлари кўп эди. Уни биргина Мирвали биларди.

Ички бўлими ҳам худди шу битта калит билан етти хил усулда бураб очиларди. Энг охирги бурашда сейф даранглаб овоз чиқаради. Мирвали тиллоларни шу сейфда сақларди.

Ўзи бошқарадиган машинага чемоданни, брезент копчикни жойлаттирди.

Мирвали Насим билан Жаъфарни ёнига чақириб: «Икковинг ҳам мен билан кетасанлар, Жаъфар, сен бугуноқ мени ташлаб, марказга қайтиб келасан. Аблазга кўз-қулоқ бўлиб турасан. Боя «Нива» миниб келган бола қаёққа кетганимизни билмасин. Аблаз, сендан мингдан минг розиман, вақт-бевақт хафа қилган бўлсам, кўнглингдан чиқариб юбор. Сен пиширган овқатларнинг хали кўп хумори тутади. Кўмиб қўйган нарсаларимнинг хидини чиқарма, ит бўлиб қўрикла», деб тайинлади.

У энди бу боғни қайта кўрмаслигини билади. Шунинг учун дарахтларга, ёзин-қишин баликлар сакраб ўйнайдиган ҳовузга ғамгин бир назар ташлаб, хўрсиниб кўйди.

Мирвалининг ўзи брезент копчик, чемодан, милтик жойланган машинага ўтирди. У кабинадан бошини чиқариб: «Омин!» деб юзига фотиҳа тортди.

Учта «Нива» Тахти қорача довонидан ошиб, Варганзе йўлига бурилганда тонг ёришиб келаётган эди. Йўлларни туман босган. Ҳаводан ёмғир хиди келяпти.

Бу жойларнинг об-ҳавоси беқарор. Ҳозиргина офтоб киздириб турган това тошларга бирдан шатир-шутр қилиб ёмғир қуйиб, шу заҳоти яна буғга айланиб, ҳеч нарсани кўрсатмай қўяди.

Йўл бошлаб келаётган «Нива» уч марта сигнал бериб четга чикди.

– Нима бўлдийкин? – деди Мирвали ташвишланиб. У йўл ўртасида ҳаллослаб келаётган Насим полвонни кутиб турди.

– Ишлар чаток, хўжайин. Орқага кайтмасак бўлмайди. Радиони бураб қўйинг.

Мирвали машина эшигини очиб, радио тугмасини босди. Шу маҳал тепага келган қора булут орасида кўкимтир чақин чақди. Радио қитирлаб, ҳеч нарсани эшитиб бўлмади. Бундай пайтда радио қўйса, лампалари куйиб кетади. Мирвали радиони ўчириб, машинадан тушди. Ҳаллослаб келган Насимга ўдағайлади:

– Гапирсанг-чи, тил-забонинг борми, даюс!..

– Акахонимиз Шавкат Раҳимович бизни ташлаб кетибдилар.

– Қаёққа кетибди? Дурустроқ гапирсанг-чи!

Насим полвон ютиниб, умидсиз бир аҳволда деди:

– Бандаликни бажо келтирибдилар.

Мирвалининг кўзига дунё зимистон бўлиб кетди. Энди қаёққа боради? Кеча сайлов комиссияси аъзоларига қилган муомаласи, уларни ношоён сўзлар билан ҳақорат қилиши кадрдони Шавкат Раҳимович орқасида суянчиқ бўлиб турганидан эди. Бугун шунча йил беармон яшаган, ковлаб тамом қилиб бўлмайдиган бойликлари кўмилган хазинани қазиб олиш умиди шу отахонига суянганидан эди. Энди у йўқ. Қадрдон боққа ҳам йўл бекилди. Шавкат Раҳимович ваъда қилган иккинчи «Олтин юлдуз» ҳам йўқ.

«Мени душманларингга ўқ қилиб отдинг. Сенинг амал курсингга кўз тиккан рақибларинг устидан қанчалаб юмалоқ хатлар уюштирдим. Сени отам дедим. Садоқатли итинг бўлиб хизматингни қилдим. Ичинг-

да шунақа тузалмас дардинг бор экан, бир оғиз айтиб кўймайсанми! Ўзинг-ку, пишиб турган экансан, нима қилардинг мени душманларингга гиж-гижлаб. Сенга ишониб иссиқ ўрнимни совутдим. Энди на борадиган жойим, на ётадиган бошпанам бор.

Бу тоғларда ҳеч ким мени уйига киритмайди. Бошпана бермайди».

Мирвали на олдинга бора оларди, на орқага қайта оларди. Ҳозир у жаҳл устида ҳамма айбни Шавкат Раҳимовичга ағдаряпти. Бундан тўрт кун олдин устози унга: «Энди менга суянманг, ўз йўлингизни ўзингиз топиб юринг, ўғлим, – деб очик айтган эди. – Сиёсий бюрода бугун-эрта мени муҳокама қилишади. Ташқи ишлар вазири, кадрдон дўстим чет элга кетаётганда атайин Тошкентда тўхтаб, «Ўзингга эҳтиёт бўл. Энди менга суянма», деб очик айтиб кетганди».

Мирвалининг олдида белгисиз йўл, орқасида эса ё камок, ё тоғларда қашқир бўлиб яшаш қолди. Умр бўйи йиққан олтину жавоҳирлари, қоп-қоп тилла тангалари, долларлари эндиги қора кунларига керак бўлармикин?

– Хўжайин, қаёққа юрайлик? – деди Насим полвон.

– Орқага қайт!

У шундай дедию, орқага қайтиб нима қилишини, қаёққа боришини ўзи ҳам билмасди. Район милицияси кечасиёқ тоққа ўз одамларини юборган. Мирвалига бу хабар аллақачон етиб келганди. Милиция одамларига Мирвали билан қочганлар тоғда бўлса тоғдан, ғорда бўлса ғордан тутиб келинглار, деб буюрилган.

Азизбек деган бир нораства гўдак унинг пайига тушган. Онаси билан дадасининг қасдини олиш учун кеча-

сию кундузи кўлида милтик билан унга эргашиб юрибди.

Мирвали машиналарни тошлар панасида қолдириб, йигитларга шу жойдан жилмай туринглар, деб тайинлади.

У йўл ёқасида юз-кўзларини кулоқчин билан яшириб, ўтган-кетган машиналарни кузатиб ўй ўйларди.

XXV

Токқа элаб ўтган қор кунгай тарафда тушга қолмай эриб кетди. Фақат терскай тарафлардаги ўнгирларда унча-мунча қор тўпланиб турибди.

Довонда қатнов тўхтамаган. Кўпроқ оғир юк машиналари қатнаяпти. Юрак ютган шофёрларгина онда-сонда енгил машина миниб ўтадилар.

Ёзи билан гавжум бўлган автобус бекатлари ҳувиллаб қолган. Энди бу жойларда мева-чева, равочу кийик ўтлар сотадиган болалар кўринмайди. Ҳар замонда совукда дирғизлаб, тўрт-бешта какликни кафасда ушлаб турган болалар кўриниб қолади, холос.

Геологлар қишлик «каникул»га кетишган, практикадаги студентлар ҳам йўқ. Хуллас, тоғ жимжит.

Қор босган тепаликлардаги какликлар дон излаб ёнбағирларга тушиб келяпти. Етимқишлоқ болалари мактабдан қайтишда бир-иккитадан каклик тутиб келадилар.

Азизбек товукхонани атайлаб каклик боқадиган жойга айлантирган. Унда ҳозирнинг ўзидаёқ қирқ-элликтача каклик бор. У ҳафтада бир марта Қоплонбоп бозорига каклик олиб бориб, сотиб келади. Ҳар қалай,

камбир энаси билан рўзгорни эплаб турибди. Ўкишдан келиши билан милтиқ кўтарганича тоққа қараб кетади. То қоронғи тушгунча беш-олтита каклик уриб келади. Тирик тутганларини алоҳида халтада авайлаб кўтариб келади. Отиб ўлганлари рўзгорга, бирлашма тарафдан келадиган какликхўрларга сотишга ярайди. Тирик тутганларини товукхонага қамайди.

Қиш пайтлари тоғли йигитлар «жумалик» ўйнайдилар. Ўн-ўн беш жўра ҳафтада ўз уйида зиёфат беради. Улар албатта Азизбекдан каклик сотиб олишади. Тоғлиқлар қиш палласида меҳмон чакирганда дастурхонда каклик гўшти бўлмаса, мезбонни курумсокликда айблаб кетадилар.

Азизбекнинг бир эмас, учта ов милтиғи бор эди, биттасини дадаси тоққа олиб кетган. Бу милтиқларни отаси Равшанбек совхоздан мукофотга олганди. Яхши чўпонларни кўпинча милтиқ билан мукофотлашарди. Милтиқ чўпонга зарур қурол. Тоғда нима кўп, бўри кўп. Милтиқсиз чўпон қўйни бўрига олдириб қўяди.

Азизбек муштдек боши билан рўзгор тебратарди, болалигидаёқ бирдан катта бўлиб қолганлардан эди. Куз кириши билан қишлоқ озиқ-овқатни ғамлаш, ўтин-кўмир топиб келиш, уйнинг нураган деворларини суваб, том шиферларини шамол учирмасин, деб тош бостириш ишларининг барини ўзи қиларди. Унинг қарашадиган, ёрдам қўлини чўзадиган уруғлари йўқ эди. Ўзинг учун ўл етим, деган гап айнан шу Азизбекка тўғри келарди.

Бу йил каклик сероб бўлишини ким билибди, дейсиз. Азизбек эрталаб тонг саҳарда туради. Маҳалла болалари ҳали уйқудан турмаган пайтларда елкасида милтиқ, қўлтиғида қоп билан изғиринда қорли чўққилар то-

мон ўрлаб кетади. Бу маҳал совуқ авжида. Дарахтларнинг яланғоч новдалари булдурукдан оппоқ бўлиб кетади, това тошлар бети упа сепилгандек киров билан қопланади. Оёқ остидаги қорлар худди амиркон кавушдек ғарчиллайди. Дарахт шохларига осилиб қолган сумалакларга тегсанг жаранглаб кетади. Бу пайтларда тоғ ўнгирлари, жарликлари шу қадар жимжит бўладики, ёнғоқ чақсанг ўнгирнинг нариги томонида акс-садо беради.

Азизбек тонг ёришиши билан тоғ тепасидан реактив самолёт учиб ўтишини билади. Унинг кулоқни қар қилувчи овози тоғ жониворларини чўчитиб уйғотади. Ана шундан кейин бу томонларда ҳаёт уйғонади. Хонадонларда сигир-бузоқларнинг маърагани, ўтин ёрган, сувга чиққан одамларнинг ҳовуз бетидаги музни ёраётгани, товуғини тулки олиб қочган кишиларнинг сўкиниш товушлари эшитилади. Куёнлар уяларидан чиқиб қочадилар. Туни билан изғиб ови юришмаган тулкилар яна ташқарига чиқадиладар. Музда учолмай қарахт бўлиб қорда судраладиган какликларни уяларига ташиб кирадилар.

Эртанги изғиринда қор бети қотади. Оёқ изи тушмайди. Азизбек тепаликни ошиб ўтаётганда олдидан тулки чиқиб қолди. У типирчилаб турган какликни тишлаб олган. Азизбекни кўриши билан ён томондаги ғорга кириб кетди. Демак, шу яқин орада каклик бор, деб ўйлади Азизбек. Тош орқасига ўтиб, пастга қаради. Тўртбеш каклик қор устида типирчиларди. Азизбек яқинига борса ҳам улар қочмади. Қип-қизил кўзларини жавдирашиб унга қараб туришарди. Бу какликлар қор совуғида қаноти қарахт бўлганидан учолмай кўкси билан су-

рилиб ҳолдан тойган эди. Азизбек биттасини олмоқчи бўлган эди, оёғи музлаб, қорга ёпишиб қопти. У ёнидан пичоғини олиб, оёққа ёпишган музни чатнатиб кўчирди. Оёғида данакдек муз осилиб турган какликни қопга солиб, бошқаларини ҳам ана шундай қилиб муздан ажратди. Бешта каклик қоп ичида биричинг тафти бирига уриб, типирчилай бошлади.

Азизбек яна пастликка эна бошлади. Одам бўйи тош панасида ўн чоғлик каклик бир-бирига қапишиб, қимирламай туришарди. Фақат уларнинг бошларигина қимирлади. Одам шарпасини сезган жониворлар безовталаниб, ёнгиналаридаги тешикка кирмоқчи бўлишар, аммо бир-бирига халакит бериб киришолмасди. Азизбек битта-битталаб уларни териб қопига солди.

Кеча кечкурун Турсунбой тоға якшанба кунига меҳмон чақирганини айтиб, шанбага йигирмата каклик топиб қўй, деб тайинлаб кетган эди. Мана, ови бароридан келиб, Турсунбой тоға айтган какликлар осонликча топилди.

Қайдадир бўри улиди. Унинг ёқимсиз, этни жимирлатадиган хунук товушидан Азизбек сесканиб кетди. Ҳар эҳтимолга қарши милтиғини ўқлаб қўйди.

У энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турганда тош орқасидан бир гала каклик кўтарилди. Азизбек милтиқни шайлаб тепасидан ўтишини кута бошлади. Какликлар яқин келиб қолди. Азизбек мўлжалга олиб туриб, кетмакет иккала тепкини босди. Тоғлар қалдираб кетди. Қор устига тўртта каклик тап-тап қилиб тушди.

Азизбек уларни териб оларкан, энди бас, мўлжалдан ошиб кетди, бир овчи тўртта каклик отиши мум-

кин, деган қоида бор, қўлга тушсам, милтиғимни олиб қўйишади, деди-да, орқага қайтди.

Катта эна печкага ўт қалаб, чой дамлаб, неварасини кутиб ўтирарди. Азизбек қош-киприклари булдуруқдан оқариб кириб келди. У қопдаги какликларнинг тиригини товуқхонага қамаб; ўқ еганларини қопқоқли пақирга солиб супага олиб чиқиб қўйди. Совуқда айнинамай туради, деб атайин шундай қилди.

Кампир боя Азизбек чиқиб кетганда эчкини соғиб, чўян печкага қозон осиб сут пишириб қўйган эди. Бир коса қайноқ сут билан нонни неварасининг олдида қўйди.

— Нон тўғраб еб ол, болам. Сенга ҳам қийин бўлиб кетди-да! Менга қара, энди тонг саҳарлаб овга чиқишни бас қил. Бир амаллаб кунимиз ўтиб қолар. Аёзда ўпкангни шамоллатиб, дардисар бўлиб юрма, тагин. Ов қилсанг, кундузи тоққа чик.

Азизбек индамади. Ичида, э, эна-я, аёзли саҳарда қарахт какликларни тутиш осон бўлади-да, деб қўйди.

Дарҳақиқат, кундузи баданига иссиқ ўтган каклик серҳаракат бўлади. Овчига чап беради.

Қишлоқ мактабининг фақат бошланғич синфларида дарс бўлаётган эди. Юқори синф болаларини Мирвали сентябрь ўрталаридаёқ адирга пахта теримига ҳайдаб олиб кетганди. Азизбекни энасига қарайдиган ҳеч кими йўқ, деб пахтага олиб кетишмаганди. Қишлоқда Азизбекнинг ўз тенгиларидан ҳеч ким йўқ.

— Энажон, — деди Азизбек. — Тирик какликларни юзтага етказиб олай, кейин овга чикмайман. Мана шу юзта каклик билан қишни чиқазиб оламиз. Боқиб, яхшилаб семиртириб олсам, биттаси ўн сўмдан кетади. Путига сигир олиб бераман.

– Йўқ, йўқ, болам. Сигирни эплломайман. Сигирнинг ўзига яраша ташвиши бўлади. Қуруқ хашак билан мол боқиб бўлмайди. Ем керак, кунжара керак. Қайдан оламиз? Қиш чилласида тагини ким тозалайди, кечалари ким ундан хабар олади. Шу биттагина эчки икковимизга етиб турибди-ку.

Азизбек ўзиникини маъқулларди:

– Бўлмаса, рангли телевизор оламиз.

Кампир, ўзинг биласан, болам, деб қўя қолди.

– Юзта каклик бокаман дейсан, донни қайдан оласан?

– Долимбой бобомдан эшагини сўраб олиб, Қоплонбопдан дон олиб келаман.

Кампир шу топда минг хил хаёлларга бориб-келиб ўтирарди.

«Шу болагинамнинг ота-онаси ўлмаганда қандок йигит бўларди-я! Оёғидан ўт чакнайдиган, эпли-шудли йигит бўларди. Дадаси албатта ўқитарди. Бу мияси бутун бола, билмадим, қандок бўлиб кетарди. Бечора, битта ногирон бувисини ташлаб кетолмай, ўзини ўтга-чўққа уриб, тирикчилик пайига тушиб кетган. Э, тақдир. Мунча ҳам қаҳри қаттиқ бўлмасанг-а!»

Азизбек энди ўн тўрт ёшга кирди. Аммо гап-сўзлари, ҳаракатлари катта одамларникига ўхшайди. У ўйин-кулгини билмасди, болалардек яхши кийиниш, эркалик қилишни ўйламасди. Кимга ҳам эркаланарди? Синфдошлари аллақачон жинси шим кийиб, соат тақиб юришибди. Ҳатто биттаси қоплама тилла тиш ҳам қўйдирган. Ҳаммасининг уйида магнитофони бор. Аллақачон рангли телевизор олишган. Уларнинг дадалари нима дейишса, олиб беришади. Бунга ким олиб

берарди? Азизбек фақат энасини ўйларди. Қариб қолди. Очин-тўқин қолмаса, кўйлагига ямоқ тушмаса, маҳалла маъракаларига чиққанда бир чеккада қимтиниб ўтирмаса, дейди. У ўзини ўйламайди. Шу биргина суянчиғим, энам зорикмаса, дейди. Болалиги ана шундай тирикчилик ташвишлари билан ўтиб кетди.

Кампир эртасига саҳарда неварасининг йўлини тўсиб овга чиқазмади.

– Қўй, болам. Борма. Совуқ заптига олган. Бирон жойда музлаб қолиб кетма. Одамхўр мушуклар еб кетмасин. Кун ёйилганда борасан.

Азизбек шунча ялинса ҳам кампир кўнмади. Азизбек ноилож энасининг раъйини қайтаролмай, қайтадан ечиниб ўрнига ётди. Бари бир кўзини уйқу ололмади. Дада-сини, онасини, Мирвалини ўйлаб ётди.

Кўзи илинган экан, тушига Мирвали кирипти. Сени ўзим ўғил қиламан, деяркан эмиш. Яна у Эрали чавандознинг отини сенга совға қиламан, деб пешонасидан силамоқчи бўлиб турганмиш. Азизбек уйғониб кетиб, анча пайтгача тўшакда ҳурпайиб ўтирди. Нохуш ўтириб нонушта қилди.

У дукатлик Мордухай деган тиш докторига ўнта қаллик ваъда қилиб қўйган эди. Тириги бўлиши шарт эмас, семиз бўлса бас, биттасига ўн сўмдан бераман, деб айтганди.

Азизбек пакирга солиб қўйган қалликлардан ўнтасини танлаб олди-да, халтага жойлади. Шу пайт эшик очилиб энасининг боши кўринди.

– Ҳой бола, чой билан гугурт олиш эсингдан чиқмасин.

Кампир шундай деди-ю, яна эшикни беркитди.

Азизбек елкасида милтиқ, қўлтиғида каклик солинган халта билан йўлга тушди.

Офтоб чарақлаган. Куёш нурида чақнаган қор кўзни оламан, дейди.

Азизбек сўқмоқдан жадал борарди. У йўл-йўлакай учраган какликларга қарамади ҳам. Ҳатто баданига офтоб ўтиб, қорда судралиб келаётган какликларга парво қилмай, ёнидан ўтиб кетаверди.

Кунгай тарафда қор йўқ. Аллақачон эриб кетган. Илиб қолган тошлар орасидан чиққан юмронқозиқлар орқа оёқларида соқчидек тик қотиб турардилар.

Азизбек асфальт йўл ёқасига келиб, каттакон тошга ўтирди. У паст-баланд йўллардан юриб чарчаган эди. Пастда машиналар бир-бирини қувиб ўтпти. Юқоридан Эрали чавандоз Қора Бахмални жиловидан етаклаб, ўзи отга ўхшаб кишнаб ўтиб кетди. Нарироқ бориб жilовини қўйиб юборди-да, ўзи тўнини ечиб, эгарга ташлади. Унинг ятаклари йиртилиб, этаклари осилиб қолган. Яланғоч елкалари шундоқ кўриниб турарди. У бир оёғида туриб, ўнг томонга икки айланди. Кейин чап оёғида туриб, яна ўнг томонга айланмоқчи бўлди. Эплолмади, мувозанатини йўқотиб, ёнбошига йиқилди.

Шундан кейин ерга ўтириб олиб, ўкириб-ўкириб йиғлади. Кейин офтобга кўзини пирпиратмай тик қараб туриб, қарсиллаб кулди.

Азизбек унинг бу ҳолатини ҳайрон бўлиб кузатиб турарди. У Эрали чавандоз жинни бўп қопти, деб эшитган эди-ку, ишонмаганди. Мана, кўриб турипти. Мирвали отини зўрлаб олиб, ўзини икки кун ертўлага қамаб қўйгандан кейин жинни бўлиб қолганини у билмасди.

Шу топда куз офтоби тошларни ожизгина илитиб турган ёнбагирда Мирвалидан жабр кўрган икки киши ўтирарди. Улардан бири умрининг сўнгги дамларини кечирар, иккинчиси эндигина оламини таниб келаётган эди.

Азизбек биров дам олгандан кейин ўрнидан туриб, ёнбагирлардаги сўқмоқдан кетди. Сўқмоқ жар ёқасига келиб узилди. У ёғига йўл йўқ. Азизбек ёввойи пистанинг буралиб кетган яланғоч илдизига осилиб пастга тушмоқчи бўлди. Илдиз омонатга ўхшаб туюлдими, орқасига қайтди. Худди ўзига ўзи тормоз бераётгандек, қалқиб-қалқиб пастга тушаётганда, ўнг томондан келаётган аёл кишига кўзи тушди. Унинг ўтиб кетишини кутиб турди. Аёл қора бахмал камзул кийиб, бошига тивит рўмол ўраб олган. Оёғидаги жигарранг этигининг найзадек учли пошнаси тошларга тегиб, так-так овоз чиқазиб келарди. Азизбек уни таниди. Бу Раззоқ буқачининг келини Мастона янга эди. Эри шу баҳорда армияга кетган, ўзи совхоз бухгалтериясида ҳисобчилик қиларди. Келин бўлиб тушганига икки йил бўлай дейпти, ҳали бола кўрмаган. Етимқишлоқликлар туғмайдиган келинни узоқ ушлаб туришмасди. Дарров жавобини беришарди. Раззоқ буқачи, пича сабр қилайлик, бунга ҳам Худонинг атагани бордир, деб хотинининг гапини қайтариб турарди.

Мастона янга жуда кўхлик эди. Қадди-қомати келишган, кийган кийими ўзига ярашадиган хушбичим эди. Азизбекнинг уни кўрмаганига беш-олти ой бўлиб қолган. Энди у жуда хунук бўлиб кетибди. Юзи доғ, қорни дўппайиб, бахмал камзулининг тугмаларини тортиб турибди.

Мастона янга шундоқкина Азизбек турган жойдан уч метрча наридан ўтиб кетди. У қисқа-қисқа нафас олар, бир-икки кадам босиб тўхтар, яна нафасини ростларди.

Нима бало, касалми, деб ўйлади Азизбек. Мастона янга бехосдан гандираклади. Тошга суяниб, бир дам турди-ю, холдан кетиб, ўтириб қолди.

Азизбек ёнига борди.

– Янга, сизга нима бўлди?

Мастона янга уни кўриб, вой, сени менга Худо етказди, бир бало бўлиб қоламанми, деб қўрқиб тургандим. Пастга олиб туш, бирон машинани тўхтатиб, дўхтирга олиб бор, деб ёлборди.

Азизбек елкасидаги милтиқни тош орқасига ташлаб, уни суяб, пастга олиб туша бошлади. Мастона тинмай инграр, лабларини қимтиб, тишларини ғичирлатарди.

Улар асфальт йўлга тушишди. Азизбек уни йўл четидаги тошга ўтқазиб ўткинчи машиналарга қўл кўтара бошлади. Аксига олиб машиналар унинг олдидан ўқдек учиб ўтиб кетарди. Уларнинг аксари пахта юкланган прицеппи машиналар эди. Енгил машина деярли ўтмасди.

Узоқдан автобус кўринди. Азизбек нима бўлса ҳам шуни тўхтатаман деб, йўл ўртасида туриб олди.

Бу «Хўжақишлоқ» маршрутида қатнайдиغان автобус эди. Шуни тўхтатолса айни муддао бўларди. Чунки бу автобус совхоз идораси олдида тўхтаб ўтади. Докторхона ҳам худди ўша ерда.

Азизбек икки қўлини кўтариб, автобус йўлини тўсиб тураверди. Шофёр уни уриб кетишидан қўрқиб, газаб билан тормоз берди. Кейин машина эшигини очди.

– Нима, ўлгинг келяптими?! Э, аҳмоқ!

Азизбек унинг сўзларига парво қилмай ёлборди:

– Тоғажон, анави янгамни ола кетинг. Тўлғоқ тутиб қолди. Дўхтирга олиб бориш керак.

Шофёр тош устида тўлғаниб ўтирган Мастона янгани кўрди-ю, шошиб пастга тушди. Пассажирларнинг ҳаммаси унга қараб турибди.

Орқа эшик очилиб, икки хотин чиқди. Улар келиб Мастона янгани қўлтиғидан олишди-да, эҳтиётлаб автобус томон олиб кетишди. Мастона янга ўгирилиб, Азизбекка қаради:

– Азиз, укагинам, уйдагиларга айтиб қўй. Хўпми?

Уни автобусга чиқаришди. Азизбек хайрон бўлганича йўл ўртасида қолди.

У аясига, менга қачон укача туғиб берасиз, деб сўраганларини эслади. Шунда Бодомгул яқинда, яқинда укачалик бўласан, Бегим, деганди. Шундан бирон ойларча вақт ўтиб қулогига бир хунук гап кирди-ю, аясини ёмон кўриб қолди. Маҳалла хотинлари, «Бодомгул Мирвалидан орттирган боласини олдириб ташлабди», деб гап қилишган эди. Шунда Азизбекнинг мурғак қалби эзилиб кетганди.

Шу пайт Азизбек аясини, дадасини эслади. Дада-си тоғдан ҳориб-чарчаб келарди. Уни эркалатишга ҳам мажоли бўлмасди. Келганига бир кун ҳам ўтмай кўчада хотини тўғрисида нохуш гап қулогига чалинард-ю, жанжал бошланарди. Азизбек бир чеккага суқилиб, онасининг жангини жавдираб томоша қиларди. Шундан сўнг дадаси жаҳл билан уйдан чиқиб кетарди. Кейинги келишида аясига ёмон гап айтганди:

– Бу уй энди менга ҳаром!

Барибир Равшанбек уйга келаверди. У ҳар қанча ғазабланмасин, хотинини яхши кўрарди. Унинг кўп гуноҳларини кечганди.

Мана энди Азизбек ҳам отасиз, ҳам онасиз бўлиб қолди.

У кейинги кунларда тоғларда девонавор тентираб юрар, кечга яқин ҳориб-чарчаб, совуқдан диргизлаб қайтиб келарди. Катта энаси унинг бу хил юришларидан хавотир оларди. Боланинг бу юриши яхшиликка олиб бормайди. Бирон кор-ҳол бўлмаса гўрга эди, деб ташвишланарди.

Машина сигналидан чўчиб кетган Азизбек ўзини йўл четига олди. «Нива» ўн беш метрларча нари бориб ғийқиллаб тўхтади.

Ундан Мирвали тушди.

– Аблах, нега пахтага бормай, бу ёқларда юрибсан? – деди Мирвали ўқрайиб.

– Сизнинг нима ишингиз бор! Сиз совхоздан қочиб кетгансиз-ку!

Мирвалининг кўзларидан ўт чакнаб кетди. Бу боладан қутулишнинг айнаи пайти келганди. Мирвали этигининг қўнжидан пичоғини олиб, у томон бостириб кела бошлади. Азизбек орқасига тисарилиб, кескин бурилди-ю, бир сакраб харсанг устига чиқиб олди. Яна иккита харсангдан ошиб ўтса, боя хашақлар орасига ташлаб қўйган милтиғига қўли етади. Орқасига ўгирилиб, Мирвалига қаради. У еб қўйгудек бўлиб тикилиб турарди.

– Сиз ёмон одамсиз! – деб кичқирди Азизбек. – Аям билан дадам ўлгандан кейин изингизга тушганман. Нималар қилганингизни, кимларни ўлдирганингизни кўрганман.

Мирвали шахд билан тепаликка интилди. Азизбек харсангдан ошиб, милтиқни олди.

– Ташла, ташла милтиқни!

Азизбек милтиқни ташламади.

– Ташламайман! Сизни ўлдираман. Аям билан да-дамнинг қасдини оламан. Бир ойдан бери орқангиздан пойлайман. Асалчи военнийни машина билан эзиб ўл-дирганингизни ўз кўзим билан кўрганман. Расулбек амакини тош уйга қамаб портлатиб юборганингизни ҳам кўрганман. Сиз шунақа ёмон одамсиз. Сизни ўлди-раман!

– Ташла, ташла милтиқни! Жинни бўлдингми? Сен-га «Москвич» олиб бераман. Мазза қилиб миниб юра-сан. Машина ичига магнитофон ўрнатамиз, хоҳлаган ашулангни қўйиб эшитаверасан.

– Ишонмайман! – деди Азизбек. – Сизни битта ҳам гапингизга ишонмайман. Сиз мени ҳам ўлдирасиз, била-ман...

Не-не кеккайган, ҳеч кимга сўз бермайдиган одам-ларни бўйсундирган, инон-ихтиёридан чиққан не-не валломатларни бир ишора билан йўқ қилиб юборган Мирвали келиб-келиб оғзидан она сути кетмаган бир бола олдида ночор-ноилож гангиб турарди. Бу бола милтиқ тепкисини босса, тамом! Шон-шавкатлар, даври давронлар, қанча курашларда қўлга киритган бойлик-лар, олтинлар, жавоҳирлар, санаб тугатиб бўлмайдиган пуллар... бари қолиб кетади!

Мирвали олдинга интилди.

– Ҳой, бола, эсингни йиғ. Умрингнинг охиригача етадиган пулдан юз ўғирма. Видеомангнитофон олиб бе-раман. Уйингда хоҳлаган кинони ўзинг қўйиб кўраве-

расан. Милтикни ташла! Пул керакми, мана, – у қўйин чўнтагига қўл тиқиб, бир пачка пул олиб, Азизбек томонга отди.

Мирвали ғазабдан титрар, айтаётган гаплари бўғзидан аллақандай хунук бир товушга илашиб чиқарди.

Азизбек умрида бунчалик кўп пулни кўрмаганди. Ҳаммаси юз сўмликлар. Улар ҳозир Азизбекнинг оёқлари тагида, буталарга илашиб, шабадада у ёқдан бу ёққа капалакка ўхшаб учяпти.

Мирвали Азизбекнинг пулни кўриб ҳайрон туриб қолганини, анча бўшашганини сезди:

– Укам, сен ҳозир уйингга бор. Энангдан хабар ол. Мен омборчига айтаман, уйингга қопда ун билан гуруч олиб бориб беради. Бундан буён дўст бўлайлик. Энангга мендан салом айт. Бугун-эрта ўзим ўтиб, дуосини олиб келаман... Кейин гаражга бор. Шофёрга ёрдамчи қилиб кўяман.

– Нима қиласиз ёлғон гапириб. Энди сиз совхозга бо-ролмайсиз. Ушлаб олиб қамашади. Ўрнингизга Қодиров директор бўлган...

Бу гап унинг қоқ миясига кимдир болға билан ургандек тегди. Кўз олди қоронғилашиб кетди. Мувозанатини йўқотиб, оёқда туролмай қолди.

Тоққа келганига икки кун ҳам бўлгани йўқ. Қиладиган иш, гаплашадиган одам йўқ. Чўпонлар ҳам ундан ўзларини олиб қочишарди. Жаъфар билан, Насим билан нимани гаплашади? Бир кунда шунчалик зерикиш. Қиличини кўтариб киш келяпти. Учиб турган куш осмонда музлаб йиқиладиган пайт келганда нима қилади?

Унинг бир умиди қудаси Турсунбоевдан эди. Унинг «Энди бас, орқага қайт», дейишидан илинжи бор эди. Энди у йўқ. Қудасини Гдлян қамокқа олиб кетган.

Жаҳл келса, ақл кетади, дейдилар. Кейинги пайтларда Мирвалининг кўп марта ақли кетди. Айниқса, сайловчиларнинг вакилларига қилган асло чидаб бўлмас гуноҳини ҳеч ким кечирмайди.

Мирвалининг эртанги куни қоронғи эди.

Номуси барбод бўлган қизларнинг, рўзғори бузилган келинчакларнинг, уларнинг ота-оналари зор-зор қакшаб қилган дуойи бадлари, қарғишлари унинг ёқасидан тутди. Энди у шу тоғлар орасида шоқоллардек яшашга маҳкум. У кўнглида, ҳеч бўлмаганда битта совхозда қолдиришса ҳам рози эдим, қандоқ гуллатганимни қўриб қўйишарди, деб ўйларди.

Бунинг асло иложи йўқ эди. У бирлашмани «гулла-тиб» бўлган эди. Бундан буён у умрини қамокда ўтказди ё шу тоғларда қашқир бўлиб яшайди.

Мирвали чўнтагини ковлай бошлади. Азизбек уни ёнидан тўппонча оляпти, деб ўйлаб, бармоқларини милтиқ тепкисига қўйиб, босишга тайёр бўлиб турди.

Мирвали шимининг чўнтагидан бир даста калит олиб, Азизбекнинг оёғи тагига жаранглатиб ташлади:

– Жигулининг калити. Гаражга борсанг, машинани кўрсатишади. Кейин ҳайдашни ўргатишади. Ўртоқларингни кўзини ўйнатиб миниб юрасан.

Мирвали шундай дея туриб, яна икки қадам олдинга чиқди.

– Гапингиз ғирт ёлғон. Гараждан сизга битта мих ҳам беришмайди. Мени лақиллата олмайсиз.

Мирвалининг бетлари бужмайиб, қалтираб кетди. Бу одам Азизбекнинг қон душмани. Энди у ўлим тал-васасида уни аврапти. Тоғ-тоғ ваъдалар беряпти. Бу одам унинг онасини ўлдирди, дадасини ўлдирди. Ҳали

ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган бир арзанда бола-
нинг кўзига бу ёруғ дунёни зимистон қилди. Қариб, ана
кетаман, мана кетаман деб, биттагина ёлғиз фарзанди-
нинг йўлига илҳақ бўлиб, кун санаб ўтирган мушфиқ
бир кампирнинг бутун орзу-армонларини оёқ остига
олиб тепкилади.

Азизбек милтиқ қўндоғини елкасига тиради.

– Ҳой бола, нима қиялсан?! – деди титраб-қақшаб
Мирвали, – милтиқ ўйинчоқ эмас. Бас қил!

– Сизни ўлдираман. Машинангиз ҳам керак эмас,
пулингиз ҳам...

Мирвали унга яқин келиб қолганди. Битта тошга оёқ
тираса бўлди, худди Азизбекнинг оёғи тагидан чиқади.
Кўчкор шохидек буралиб кетган арча илдизига осилиб,
юқорига интилди. Шунда...

Азизбек милтиқ тепкисини босди.

Ёнғоқзорда хазон титиб юрган бир гала қарга қағ-
қағ қилиб осмонга кўтарилди. Ораликлар, ёнбағирлар
узок вақтгача қалдираб турди. Мирвали йигирма
метрча пастликнинг ўртасида қозикдек чиқиб турган ар-
чанинг қуриган илдизига осилиб қолган эди.

У жойдан на пастга тушиб бўларди, на юқорига
чиқиб. Мирвали худди дор чиғириғига осилиб ўйнаётган
дорбозга ўхшарди. Ўзини ташлаб юборай деса, шундоқ
баланддан тошлар устига тушиб, чилпарчин бўлади.
Юқорига чиқишнинг асло иложи йўқ.

У осилиб турган илдиз ёнидаги ковакдан узун бўй-
нида патлари йўқ икки ўлимтик ғажир потирлаб учиб
чиқиб кетди. Ковак уларнинг одам қўли етмас уяси эди.

Ғажирлар кутилмаган «меҳмон» тепасида чарх уриб
айланишар, ҳамла қилишга чоғланишарди.

Азизбек унга узоқ қараб турди.

Мирвалининг қўллари бақувват эди. Аммо қанчалик бақувват бўлмасин, бирон соатдан ортиқ уни кўтариб туrolмасди.

Бу баҳайбат тоғларни, сўнгсиз далаларни, бошидан охирига юриб етиб бўлмайдиган ўрмонларни, ўзига тобе бўлган минг-минглаб одамни қисиб ушлаб турган шу бақувват қўллар энди унинг биргина ўзини кўтариб туришга ҳам ожизлик қиларди.

Мирвалининг қўллари тола бошлади. Жон-жаҳди билан кучаниб, юқорига қаради. Тепада това тош устида қўлида милтиқ билан турган Азизбекка яна ялина бошлади.

Мирвали осилиб қолган илдиз ёнида каттагина туйнук бор. Ғажирлар шу жойдан кирадилар. Туйнукдан қараган одам катта йўлни бемалол кўради. Мирвалининг йўлга ташлаб чиққан машинаси ҳам бемалол кўриниб турарди. Аммо Мирвали бўй чўзиб қараёлмасди. Бошидан уч қарич баландликка гавдасини кўтаролмасди. Туйнук оғзида эса ғажирлар унга ёв қараш қилиб чўкиб ташлашга шай турардилар.

Ташқаридан ўқ овози эшитилди. Бу овоз ўнгир ичида бир дам айланиб юриб, илдизлар орасига сингиб кетди. Мирвали тепадан кузатиб турган Азизбекка, нима гап, дегандек ташвишли қаради.

— Насим полвон Жаъфарни отди. Ўлигини жарга теппиб юборди.

— Югур, тез пастга тушиб Иштон полвондан сим арқонни олиб чиқиб менга ташла. Тез бўл, қўлимда куч қолмаяпти.

— Милиция Абдулазизни сен ўлдиргансан, деб Иштон полвоннинг қўлига кишан солиб олиб кетди. Машичангизни ҳам ўшалар олиб кетишди. Насим полвон ўзини чавақлаб ташлади.

Ражаб полвон кеча оқшом Мирвалининг буйруғи билан «қимматли» гувоҳ Абдулазизни чавақлаб келган эди.

Мирвали алам билан ингради. Бу инграш бир неча дақиқа олдин рақибларини битта имо билан йўқ қиладиган, умр бўйи сарф қилса тугамас бойлик эгаси, энди эса бир гўдакнинг кичкинагина ёрдамига зор бўлган «тоғлар султони»нинг аччиқ фарёди, оҳу ноласи эди.

Ўнгир туби борган сари торайиб, тушиб кетган жонзот вино шишасининг тикинидек зич ўрнашиб қолади. Ўнгир тубига тушиб кетиш нақд ўлимнинг ўзи эди.

Мирвалининг ўзи ҳам қанчалигини аниқ билмайдиган бойликлари Насимники бўлди. Отаси Азим ўғри умр бўйи ўғрилиқ қилиб, ҳозир боласи эга бўлган бойликларнинг мингдан бирини ҳам кўрмаганди. Бу бойликлар Насимга ҳам буюрмади. У алам билан ўзини чавақлаб ташлади...

Азизбек нима иш қилиб қўйганини билмасди. Қўрқув босди. Бутун вужуди қарахт бўлиб, ҳеч нарсани сезмас, ақли ҳеч нарсани идрок этмасди. Қармоқ учига суқилган тирик чувалчангдек гавдасини бураб-бураб, сўнгги дамларни кечираётган Мирвалига ҳайрат билан қараб турди-да, ортидан кимдир таъқиб қиляётгандек шошиб орқага югура бошлади. Азизбек тўхтаб, нафасини ростлади. Ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

– Аяжон, аяжоним! Сизни хўрлаган, бадном қилган, бу дунёдан фарёд уриб кетишингизга сабабчи бўлган ифлос Мирвалининг жазосини бердим. Айтинг, яна нима қилсам арвоҳингиз шод бўлади?

– Дадажоним, сизни тоғу тошларда саргардон қилган, қари энамни зор-зор йиғлатган жаллод Мирвалини чоҳ тепасига осиб қўйдим. Бир нафасдан кейин унинг кўзларини ғажир кушлар ўйиб олиб, ўзини чоҳ тубига ташлайди. Айтинг, энажоним, айтинг дадажоним, энди мендан хурсандмисизлар?

– Энажоним, у қонхўрнинг бутун яшаган умри сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимади. Аяжонгинам, унинг жами умри сизнинг тароққа илиниб қолган бир тола сочингизга тенг келолмайди. Дадажоним, у жаллоднинг тоғларни титратиб яшаб ўтказган умри сизнинг бир марта, ўғлим, деб менга айтган меҳр тўла сўзингиз олдида сариқ чақага арзимади.

Яқин ўртадан туёқ товуши келди. Азизбек кулоқ солди. Туёқ товуши борган сари унга яқинлашарди.

Буталар орасидан бир отликнинг аввал боши, кейин бутун гавдаси кўринди. Бошига тумоқ, эгнига пўстин кийган отлик унинг ёнига келиб, жиловни тортди. От пишқириб тўхтади.

– Нима қилиб ўтирибсан, чироғим? Бу тоғларга кўпам тикилаверма, махлиё бўлаверма, бу тоғларда кашқирлар бор...

– Йўқ, бобожон, тоғда энди кашқирлар қолмади. Энг охиргисини ўнгир тепасига осиб қўйганман.

Йўловчи унинг қўлидаги милтиққа қаради.

– Ундай бўлса нима қилиб милтиқ кўтариб юрибсан? Ташла уни...

– Мана! Мана! – деб Азизбек милтиқни жарга улоқтирди. Жар туби сув экан, шалоппаган товуш эшитилди.

Йўловчи унга, баракалла, деди-ю узоқ йўлга мўлжалланган кўшиғини бошлаб, отига қамчи босди.

*Дарё тўлқин, сувлар тошқин,
Ундан кечиб ўтолмайман.
Отим ориқ, рангим сариқ,
Манзилимга етолмайман.
Бир қалам қош, ҳам чилвир соч,
Ўтов безаб кутар мени
Қандоқ қилай, бу тоғлардан
Кўнгил узиб кетолмайман.
Юртим олис, шамоллар ҳам
Етолмайин ҳолдан тоюр,
Иложим йўқ, офтоб бўлиб
У томонга ботолмайман.
Отим ориқ...
Рангим сариқ...
Дарё тўлқин,
Сувлар тошқин...*

1988 йил, март – 2003 йил, Дўрмон

Қайдарлар учун

Адабий-бадiiй нашр

Саид АҲМАД

ЖИМЖИТЛИК

Роман

Мухаррир: Хусанхўжаева Нодира
Техник муҳаррир: Юнусали Ўринов
Мусахҳиҳа: Саодат Ашурова
**Компьютерда
саҳифаловчи:** Гулчирой Агзамова

Нашриёт лицензияси АИ 245, 02.10.2013.
Теришга 01.02.2018 йилда берилди. Босишга
21.12.2020 йилда рухсат этилди. Офсет қоғози.
Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ «Times New Roman» гарнитураси офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 23.25.
Нашр табоғи 25. Адади 10000 нусха. Буюртма 162.
Баҳоси шартнома асосида

“Sano-standart” нашриёти, 100190, Тошкент шаҳри,
Юнусобод тумани 9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

“Sano-standart” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Широқ кўчаси, 100-уй.
Телефон: 71 228-07-96, факс: 71 228-07-95

Саид Аҳмад Ҳусанхўжаев 1920 йил 10 июнда Тошкентнинг Самарқанд дарвоза маҳалласида дунёга келган. У Беньков номидаги тасвирий санъат билим юртида ва Тошкент педагогика олийгоҳида таълим олган.

Ёзувчи "Муштум" журналида (1938; 1955–1957), Ўзбекистон Радио қўмитасида (1941–1943), "Қизил Ўзбекистон" газетасида (1942–1947) ва "Шарқ юлдузи" журналида (1948–1950; 1957–59) адабий ходим бўлиб ишлаган.

Саид Аҳмаднинг биринчи ҳикоялар тўплами "Тортик" 1940 йилда нашр этилган. Унинг "Фарғона ҳикоялари" (1948), "Муҳаббат" (1949) ва «Қадрдон далалар» (1949) китобларига, «Чўл ҳикоялари» (1960) тўпламига кирган ҳикояларида инсонларнинг мураккаб тақдири, руҳий кечинмалари эҳтирос билан акс эттирилган. У ўзининг "Ҳазина", "Ҳайқирик", "Раҳмат, азизларим" каби ҳикояларида урушнинг даҳшатли оқибатларини ҳаяжонли тасвирлайди, уруш қаҳрамонларини улуғлайди. "Чўл бургут", "Ўрик домла", "Лочин", "Одам ва бўрон", "Бўстон", "Туйбоши" каби қатор асарлари Саид Аҳмад ижодида ҳам, ўзбек насрида ҳам янгилик бўлган.

Адибнинг уч қисмдан иборат «Уфқ» романи (1964–1974) Иккинчи Жаҳон уруши ва урушдан кейинги йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган. Трилогияда ўша йиллари халқ бошига тушган мусибатлар, одамлар кўксига армонлар, шу мусибатларни енгишга қодир мислсиз матонат ва шижоатлар кўрсатган оддий инсонлар ҳаёти ёзувчи истёъдодига хос ёрқин эҳтирос билан акс эттирилган. «Жимжитлик» (1988) романида эса сиртдан тинч, сокин кўринган Шўро даврининг ички драмалари, тузум инқирози бутун кескинлиги, шиддати билан кўрсатилган, турғунлик даври иллатлари фош этилган. Истиқлол йилларида адибнинг «Йўқотганларим ва топганларим» (1998) хотиралар тўплами, «Қорақўз мажнун» (2001), «Киприкда қолган тонг» (2003) тўплamlари, уч жилдли «Танланган асарлар»и (2000), «Зилзила» (2005), «Тошларда қотган ҳайрат» (2006) тўплamlари чоп этилди. У «Келинлар қўзғолони», «Куёв», «Фармонбиби аразлади», «Ўрик домла», «Ҳасан билан Ҳусан» каби сахна асарларининг муаллифидир.

Адибнинг кўпгина асарлари қардош ва хорижий тилларга таржима қилинган.

“Sano-standart”

ISBN 978-9943-4881-7-5

9 789943 488175